

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ
TEKSTİL ANASANAT DALI

**18. VE 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
YEREL TEKSTİL ÜRETİMİNDEN
SANAYİLEŞMEYE GEÇİŞ**

Yüksek Lisans Tezi

GÜLŞAH YILMAZ

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ
TEKSTİL ANASANAT DALI

**18. VE 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
YEREL TEKSTİL ÜRETİMİNDEN
SANAYİLEŞMEYE GEÇİŞ**

Yüksek Lisans Tezi

GÜLŞAH YILMAZ

Danışman: PROF. ÇİĞDEM ASUMAN ÇİNİ

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
Güzel Sanatlar Enstitüsü

YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Gülşah YILMAZ

Anasanat Dalı : Tekstil

Tezin Adı : 18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Tekstil Üretiminden Sanayileşmeye Geçiş

23.03.2015 tarihinde yapılan Tez sınavında savunulan tez kapsam, nitelik ve şekil yönünden başarılı bulunmuş ve **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

ADI ve SOYADI	JÜRİ ÜYELERİ		KURUM	İMZA
GÜLŞAH YILMAZ	PROF.ÇİĞDEM ÇİNİ	Tez Danışmanı	MÜGSF TEKSTİL	
	PROF.ŞERİFE ATLIHAN	Asıl Jüri Üyesi	MÜGSF.GELENEKSEL TÜRK SANATLARI	
	PROF.DR.NEVİN ENEZ	Asıl Jüri Üyesi	MÜGSF. TEKSTİL	
	YRD.DOÇ.BAŞAK SAÇLIOĞLU	Yedek Jüri Üyesi	MÜGSF TEKSTİL	
	PROF.SİBEL ARIK	Yedek Jüri Üyesi	MÜGSF. GELENEKSEL TÜRK SANATLARI	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü yönetim Kurulu'nun 06 / 04 / 2015 tarih ve 2015 / 7-5 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof.Nilüfer ERGİN DOĞRUER

Müdür

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Gülşah Yılmaz
Anasanat Dalı	: Tekstil
Tez Danışmanı	: Prof. Çiğdem Asuman Çini
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Mart 2015
Anahtar Kelimeler	: Tekstil Baskıcılığı, 18. ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, Sanayileşme

ÖZET

18. VE 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YEREL TEKSTİL ÜRETİMİNDEN SANAYİLEŞMEYE GEÇİŞ

Dünyanın en ilkel gereksinimlerinden biri olan giyinmek, zamanla estetik ihtiyaçları da içersine alarak gelişmiş ve dokunan kumaşların yüzeyleri baskı teknikleriyle renklendirilmiştir. Zaman içersinde gerçekleşen teknik keşiflerle birlikte bu sanat kolunda da değişiklikler olmuştur. Önceleri el tezgâhlarında belirli sayıda üretilen baskılı kumaşlar Sanayi Devrimi'nin etkisiyle büyüyen pazarın ihtiyacına yönelik olarak hızlı ve yoğun üretimle karşı karşıya kalmıştır. Bu araştırmada eski medeniyetlerden başlayarak tekstil baskıcılığının tarihsel gelişimi incelenmiştir. Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin etkilerine de değinilerek, değişen ve gelişen teknik ortamda Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri ve durumundan bahsedilmiştir. Sonuç olarak 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde gelişen sanayi ortamında Osmanlı İmparatorluğu'nun genel tekstil üretimi ve baskılı kumaş üretimi alanlarında geldiği nokta saptanmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Gülşah Yılmaz
Field	: Textile
Supervisor	: Prof. Çiğdem Asuman Çini
Degree Awarded and Date	: Masters – March 2015
Keywords	: Textile printing, 18th and 19th centuries the Ottoman Empire, Industrialization

ABSTRACT

IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18th AND 19th CENTURY TEXTILE PRODUCTION LOCAL ACCESS TO INDUSTRIALIZATION

Clothing which is one of the most primitive needs was developed in time taking care of the aesthetic issues as well and the surface of the woven fabrics were colored with printing techniques. There has been changes in this area as a result of the technical discoveries over time. At first, only limited production of printed fabrics was being made on fabrics produced in hand looms. But later, after the Industrial Revolution, intensive production had to be made to cover the evergrowing market needs. In this research, historical development of textile printing has been explored. In the second part of this study, the impact of the Industrial Revolution in Europe, the place of the Ottoman Empire in the changing and evolving technical environment, and its overall case was mentioned. As a result, by the end of the 19th century, the Ottoman Empire's evolving industry environment, the point where the overall textile production and manufacture of printed fabrics had come were mentioned.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

TABLolar LİSTESİ	vi
KISALTMALAR	vii
1. GİRİŞ	1
2. TEKSTİLDE BASKI	4
2.1. BASKININ TANIMI VE TEKNİKLERİ.....	4
2.2. TEKSTİL BASKICILIĞININ TARİHÇESİ.....	6
2.3. BOYARMADDELERİN KEŞFİ.....	11
3. KUMAŞ BASKICILIĞININ GELİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER	13
3.1. AVRUPA'DA TEKSTİL ÜRETİMİNİN GENEL DURUMU VE BASKILI KUMAŞ ÜRETİMİ.....	13
3.2. AVRUPA'DA SANAYİ DEVRİMİ (1750-1890)	18
3.2.1. İlk Buluşlar Ve Teknik Gelişimin Süreci.....	22
3.2.2. Sanayi Devriminin Avrupa'nın Sosyal Yapısına Ve Dünya Ekonomisine Etkileri	25
3.2.3. Avrupa Kumaş Baskıcılığında Kullanılan Desenler	29
4. OSMANLI İMPARATORLUĞU SINIRLARI İÇERİSİNDE GENEL TEKSTİL ÜRETİMİ VE BASKICILIĞI ALANLARINDA SANAYİLEŞME SÜRECİ	36
4.1. 18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU SINIRLARI İÇERİSİNDE GERÇEKLEŞEN SİYASİ VE EKONOMİK OLAYLAR	36
4.2. SINIRLAR İÇERİSİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN TİCARETİN ETKİSİ	37
4.2.1. Ticaret Yolları Üzerinde Kurulan Şehirler, Pazar ve Panayırlar	37
4.2.2. Hammaddelerin Yetiştiriciliği ve Ticareti	41
4.2.3. Avrupalı ve Yerli Tüccarların Ticarete Etkisi	44
4.2.3.1. İngiliz Ticaret Sözleşmesi	48
4.3. OSMANLI SINIRLARI İÇERİSİNDE TEKSTİL ÜRETİCİLİĞİ.....	51
4.3.1. Genel Tekstil Üretimi	52
4.3.2. Baskılı Kumaş Üretimi	53
4.3.3. Kullanılan Desenler, Renk ve Boyarmaddeler.....	61

4.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKSTİL ALANINDA SANAYİLEŞME SÜRECİ.....	63
4.4.1. Avrupa'daki Sanayileşme Sürecinin Etkileri ve Üretimde Rekabet.....	65
4.4.2. Tanzimat Dönemi Ve Sanayileşmeye Etkileri	73
4.4.2.1. Sanayileşme İçin Oluşturulan Devlet Yapılanmaları	75
4.4.2.2. Sanayi Okulları.....	77
4.4.2.3. Sanayi Sergileri	78
4.4.2.4. Ulaşım Alanında Yapılan Çalışmalar.....	82
4.4.3. Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçerisinde Kurulan Fabrikalar.....	84
4.4.3.1. Devlet İdaresinde Kurulan Ya Da Devralınan Fabrikalar	84
4.4.3.1.1. Beykoz Çuha Fabrikası 1805.....	85
4.4.3.1.2. Malta Fabrikası 1818	86
4.4.3.1.3. İplikhane-i Amire 1827	86
4.4.3.1.4. Feshane Defterdar Fabrikası 1833	87
4.4.3.1.5. İslimiye Çuha Fabrikası 1836.....	89
4.4.3.1.6. İzmit Çuha Fabrikası 1839	91
4.4.3.1.7. Hereke Fabrika-i Humayûnu 1844	92
4.4.3.1.8. Basmahane 1850.....	93
4.4.3.1.9. Karamürsel Şayak Fabrikası 1890.....	94
4.4.3.1.10. Devlet Teşebbüslü Diğer Fabrikalar Ve Sanayi Kompleksleri	95
4.4.3.2. Özel Teşebbüsle Kurulan Fabrikalar.....	98
5. SONUÇ	101
SÖZLÜK	104
EKLER	106
Ek 1: Avrupalı Ülkelerin Sınırları Dışında Gerçekleştirdikleri Sömürgecilik Faaliyetleri... 107	
Ek 2: 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçerisinde Gerçekleşen Olayların Kronolojik Sıralandırılması.....	109
Ek 3: 1630 Yılında Tekstil Üretimi Yapan Dükkânlar ve Çalışanlar	119
Ek 4: 1851 Londra I. Uluslararası Sergisi'ne Giden Ürünler.....	120
Ek 5: 1851 Londra I. Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar.....	121
Ek 6: 1855 Paris Uluslararası Sergisi'ne Katılan Bölge ve Ürünler	122
Ek 7: 1855 Paris Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar.....	123

Ek 8: 1862 Londra II. Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar	124
KAYNAKÇA	125

TABLolar LİSTESİ

Sayfa No:

Tablo 1 : 1836-1853 Yılları Arasında Yapılan İpek ve Yün İhracatı.....	42
Tablo 2 : Özel Teşebbüsle Kurulan Atölye ve Fabrikalar*	100

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
A.Ş.	Anonim Şirketi
Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C.	Cilt
ev.	Çeviren
Dr.	Doktor
drl.	Derleyen
ekon.	Ekonomi
Fr.	Fransızca
M.Ö.	Milattan nce
M.S.	Milattan sonra
Prof.	Profesör
s.	Sayfa
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

1. GİRİŞ

*“İnsanoğlu doğanın bir aracı ya da yorumcusudur ancak; çevresindeki varlıklara ilişkin deneysel ya da düşümsel bilgisi ne kadar genişse anlayışı ve etkinlik alanı da o kadar geniştir. Genellikle her sanatın ya da aynı hedefe yönelik her alet ve kural sisteminin amacı doğanın sağladığı temel üzerinde belirlenmiş belli bir takım formları oluşturmaktır ve bu temel ya madde ya zihindir; ya ruhun belli bir işlevidir ya da doğanın herhangi bir ürünüdür”*¹. Diderot’un bu söylemiyle insanoğunun zihinsel ve bedensel verimliliği, çevresindeki uygun malzemeleri kullanarak gereksinimlerini karşılama becerikliliği ile ilgili fikir yürütülebilmektedir.

Keşfetme yönüyle ilkel insan en temel ihtiyaçlarından olan giyinmeyi bulunduğu ortam koşullarında değerlendirebildiği malzemelerle sağladığı düşünülmektedir. İnsanın kendisi için gerekli olan gereçleri çevresinden temin ettiği; ağaç kabukları, kemik, boynuz, saz, toprak, deri gibi birçok malzemeye ulaşabildiği bilinmektedir². İkel insanın, iplik üretebilme ve dokuma ile ilgili teknik bilgiyi öğrenebilmesine kadar olan süreçte, kullandığı varsayılan malzemenin beslenme ihtiyacını karşılamak için avladığı hayvanların postları olduğu; iğne olarak kullanılan kemikler ve iplik olarak kullanılan hayvan sinirleriyle deri parçalarını birleştirerek giysi hazırladıklarına dair bilgiler mevcuttur³. Bunun yanı sıra “soyulabilen ağaç kabukları”⁴, saz gibi esnek malzemelerle hasır öreerek başladıklarına dair bilgiler de mevcuttur. Zaman içersinde koyun, keçi gibi hayvanların tüylerinden, yumuşak yapıdaki bitkilerden sağladıkları elyaflarla iplik ürettikleri ve dokuma, örme gibi tekniklerle bir takım tekstil malzemelerinin üretimini başardıkları görülmektedir. Dokumacılıkta kullanılan elyafların en eskilerinin yün, keten, ipek ve pamuk olduğu; yün elyafının Taş Devri sonlarında bükülüp dokunduğu ve ele geçen dokumaların koyun yapağı, geyik, ceylan, öküz ve tavşan kıllarından yapıldığına dair bilgiler bulunmaktadır⁵. Aynı kaynakta keten elyafının ise tarım işlerinin başladığı ve hammaddelerin işlenebildiği zamanlarda kullanıldığının bilgisi verilmektedir.

---

¹ Denis Diderot , “Sanat”, **Ansiklopedi Ya Da Bilimler, Sanatlar Ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü**, Denis Diderot , Jean le Rond D’Alembert (drl.), Selahattin Hilav (çev.), 1. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Temmuz 1996, s. 257.

² Ron Carter, “Uygarlık Tarihi”, **Çağdaş Dünya Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: 1981, s.7.

³ age.

⁴ **Türkiye’de Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucat Sanayii**, Ankara: TOBB, 1958, s.1.

⁵ Kenan Özbel, **El Sanatları III**, “Eski Türk Kumaşları”, Ankara: 1945, s.5.

Antik dönem incelendiğinde M.Ö.12.000'lerde Mezopotamya'da dokumacılığın başlangıcına ait bilgiler bulunmaktadır⁶. Çayönü'nde, bir geyik boynuzunun üzerinde sarılı halde bulunan ve M.Ö. 7000 yılına tarihlenen keten dokuma parçasının arkeolojik kazılarda ele geçen en eski veri olduğu bilinmektedir⁷. İpeğin ise M.Ö. 3000'lerde Çin'de kullanıldığı, M.Ö. 2000'lerde önce Batı Asya'ya ve buradan da Hindistanlı tüccarlar vasıtasıyla tüm Akdeniz kıyılarına yayıldığı bilinmektedir⁸. Dünya üzerinde en çok kullanılan elyaf çeşidi olan pamuğun Orta Asya kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Bugün Pakistan sınırları içerisindeki Sindh ve Pencap eyaletlerinde İndus Vadisi Uygarlığı'na (M.Ö. 3300) ait eski yerleşim yerlerinde (Mohenjo Daro, Harappa) yapılan kazılarda çok sayıda pamuklu dokuma örneklerine rastlandığı bilinmektedir⁹. Pamuklu dokumaların Er Hanedanlar Dönemi'nde (M.Ö.2900-2334) İndus Vadisi Uygarlığıyla Basra Körfezi'nde yapılan deniz ticareti aracılığıyla Mezopotamya'ya ilerlediği¹⁰ zamanla genişleyen ticaret sahası ile Mısır'a kadar ulaştığına dair bilgiler mevcuttur. Günümüzdeki üretim yerleri de göz önünde bulundurularak pamuklu dokuma üretimi ile ilgili bilginin zamanla diğer dünya ülkelerine de ulaştığı düşünülmektedir. Günümüze kadar ulaşan çeşitli kumaş örnekleri bize, dokumanın keşfiyle başlayan kumaş üretimiyle fiziksel ihtiyaçlarına karşılık bulunduğu düşünülen eski dönem uygarlıklarının, zamanla estetik değerlerin de arayışına girdikleri düşünülmektedir. Doğadaki renklerin taklidiyle başladığı düşünülen boyamacılığın tatbik edilmesi için ise ilk olarak renkli topraklardan faydalandığı bilinmektedir. İçeriğinde demir alaşımı bulunan kırmızı renkli *rotel* isimli taş, cıva madeni olduğu bilinen *zenober* ve sarı renkli bir toprak olan *okrejonun* kullanıldığı ancak bu maddelerin tamamen erimedikleri ve dayanıksız oldukları için kumaş boyamacılığında kullanılmadıkları bilinmektedir¹¹. Daha sonraki dönemlerde bir takım hayvansal ve bitkisel malzemelerden elde edilen boyarmaddelerle kumaş boyamacılığının geliştirildiği bilinmektedir. Eski dönemlerden günümüze kadar gelen renkli kumaş parçaları bize, keşfedilerek zaman içerisinde geliştirilen bir takım boyarmadde özelliği olan malzemelerle ipliklerin renklendirilip dokunduğu ya da dokumadan sonra kumaşların

---

⁶ Michael Roaf, "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu", **Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s.8.

⁷ Marc Desti, **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara: Dost Yayınları, Nisan 2005, s.17.

⁸ Özbel, **El Sanatları III**, s.5-6.

⁹ Anton Zischka, **Ak Altının Öyküsü: "ülkelerin pamukta dünya egemenliği kurma savaşları"**, Tuğrul Madran (çev.), Adana: 1988, s.8.

¹⁰ Roaf, s.98.

¹¹ Özbel, **El Sanatları III**, s.7.

renklendirildiği yönünde bilgiler sağlamaktadır. Kumaş yüzeyi üzerinde çeşitli renklerdeki desenleri aktarmak adına ise baskı tekniğinin keşfedilerek günümüz koşullarında uygulanan baskı tekniklerine değin gelişim göstererek geldiği düşünölmektedir.

Bu gelişmelerin Anadolu topraklarında da ilk örneklerini verdiği ve M.S. 1299'da kurulan Osmanlı İmparatorluğu zamanına kadar çeşitli gelişmelerle varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Elde edilen bilgiler doğrultusunda, 18. ve 19. yüzyıla kadar olan süreçte Osmanlı İmparatorluğu sınırları içersinde özgün ürünler veren tekstil baskıcılığının, özellikle 1750'den başlayarak Avrupa'da tesirini gösteren Sanayi Devrimi'yle birlikte duraksadığı görölmektedir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içersindeki üretimin, birbirinden bağımsız küçük atölyelerde ve el tezgahlarında gerçekleştirildiği; bu sebeple Avrupa'daki sistemli ve ucuz üretim yapan sanayi makinelerine sahip fabrikalarla baş edemediği gözlemlenmektedir.

Avrupa'da gelişmekte olan sanayi olgusuna paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir takım yenilenmelerin başladığına dair bilgiler mevcuttur. Bu tez çalışmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. ve 19. yüzyılları kapsayan zaman aralığında genel tekstil üretimi ve baskılı kumaş üretimi alanlarında gerçekleştirdiği girişimler incelenerek, sanayileşme adına yapılan girişimler hakkında bilgi verilecektir.

2. TEKSTİLDE BASKI

Dokumanın keşfiyle giyinme ihtiyacı karşılanmış ve insanın farklı ihtiyaçlarına yönelik de bir dizi yenilikler yapılarak geliştirildiği görülmektedir. Bilindiği üzere ilk dokunan kumaşları renklendirmek adına boyama işlemleri yapıldığı gibi, iplikleri farklı renklere boyadıktan sonra dokunarak daha renkli kumaş yüzeyleri oluşturulduğu bilinmektedir. Kumaş yüzeyine farklı ve çok renkli desenleri işleyebilmek için ise bir takım baskı teknikleri kullanıldığı ve zaman içerisinde bunların geliştirildiği bilinmektedir.

2.1. BASKININ TANIMI VE TEKNİKLERİ

Baskı işleminin en genel tanımı; “*kumaşın muayyen (belli) yerlerine arzu edilen renk ve şekilleri boya ile nakletmek*”¹² olarak belirtilmektedir. Aynı kaynakta kumaş baskıcılığının farklı çeşitleri bulunduğu ve kalıp baskının en temel teknik olduğunun bilgisi verilmektedir. Suya dayanıklı ağaçlardan (ıhlamur ağacı, armut ağacı vb.) hazırlanan bloklar üzerine desenin oyularak işlenmekte ve boyaya batırıldıktan sonra kumaş üzerine bastırılarak desenin kumaşa geçmesi sağlanmaktadır. Günümüzde sanatsal çalışmalar olarak uygulanan bu baskı tekniğinin güzel sanatlar fakültelerinin ilgili bölümlerinde verilen eğitimlerle ve halen çalışmaya devam eden yöresel el sanatları atölyelerinde öğretilmektedir. Zaman içerisinde ağaç gibi metal malzemelerden de kalıplar hazırlandığı bu tekniğin geliştirilerek silindirik biçimli, sonsuz desen basımı yapan kalıpların oluşturulduğu da bilinmektedir.

Baskı tekniğinin geleneksel uygulanması Anadolu’da “yazmacılık” olarak bilinmektedir. Bu sanat kolunun; boya, fırça ve tahta kalıplar kullanılarak pamuklu kumaş üzerine, çizmek veya basmak suretiyle çeşitli süslemeler yapılarak gerçekleştirildiği bilinmektedir¹³. Anadolu’ya İstanbul’dan gittiği bilinen yazmacılığın beş farklı işleme şekli bulunmaktadır¹⁴. *El işi*; kasnaklara gerilen kumaş üzerine kuş tüyünden fırçalarla desenin el ile çizilmesi; *Kalem işi*; önce tahta kalıplarla desenin ana hatları basılarak, ardından keçe ile desen içleri ve fonun istenilen renge boyanması şeklinde uygulandığı bilinmektedir. Yine aynı

---

¹² Sabih Gözen, “Tekstil Sanayiisinde Film Baskısı”, **Textil Desenleri Teknoloji Ders Kitabı**, İstanbul: Baha Matbaası, 1963, s.1.

¹³ Fatma Pamir Akbil, **Türk El Sanatlarından Örnekler**, “*Milli Eğitim Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Alay Köşkü Prof. Dr.Kenan Özbek Koleksiyonu*”, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s.29.

¹⁴ age. , s.29.

kaynaktan, istenilen desenlerin kalıplarla basılması ve kalan zeminin istenilen renge keçeyle boyanmasına baskı *işi* denildiği; *daldırma yazma*nın ise kumaş üzerine önceden hazırlanan desenlerin balmumu ya da tutkal gibi bir malzemeyle kapatıldıktan sonra boya kazanlarına daldırılarak fonun boyanmasıyla yapıldığı öğrenilmektedir. Son olarak *karakalemin* ise adını kullanılan siyah boyadan aldığı, desenin kalıplarla kumaş üzerine basıldığı bilinmektedir. Bu bilgilerin verildiği kaynakta, yazma basarken kullanılan kalıpların yumuşak ve suya dayanıklı olduğu bilinen ıhlamur ve armut ağaçlarından yapıldığı ile ilgili bir bilgi de yer almaktadır.

Bir diğer kumaş desenlendirme yöntemi ise batiktir. Batik “bir bez veya ipeklinin istenilen kısımlarını ince bir balmumu tabakası ile örterek *boyaya batırmak* suretiyle kumaşları süslemek usulü” olarak tanımlanmaktadır¹⁵. Bu tekniğin kaynağının Çin, Hindistan ve Malezya olduğu, Türkistan ve Afganistan’da da bu teknikle kumaşların desenlendirildiği bilinmektedir. 17. yüzyılda Hollandalıların bu tekniği Malezya ve Java’dan alarak Avrupa’ya taşıdıkları, Fransızların ise tekniği geliştirerek mumlanan kumaşları buruşturarak çatlatıp mermer ve somaki damarlarına benzeyen görünümlü kumaşlar elde ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır¹⁶. Topkapı Sarayı arşivinde bulunan I. Murat (1361-1389) dönemine ait sancak ve Şehzade Mehmet’e ait mendiller Osmanlı İmparatorluğu’nda da bir dönem moda olduğunu göstermektedir¹⁷.

Batik sanatının iki farklı şekilde yapıldığı bilinmektedir; ilkinin “*daldırma yazma*” yöntemiyle benzeştiği görülmektedir. İlk olarak kalıplar üzerine hazırlanan desen, kumaş yüzeyine balmumuyla basılarak korumaya alındıktan sonra kumaşın tamamı istenilen renkteki boyarmaddeye batırılır, daha sonra uygulanan balmumu kaynatma ya da ütü vasıtasıyla kumaştan uzaklaştırılarak yapılmaktadır. İstenilen renk çokluğuna göre işlem tekrarlanmaktadır. Batığın diğer bir çeşidinin ise “*plangi*” yani “*bağlama batik*” olduğu ve Malaya dilinde çok renkli nokta anlamına geldiği bilgileri mevcuttur¹⁸. Bu bilgilerin alındığı kaynakta bu tekniğin yapılış biçimi şu şekilde belirtilmektedir: “ *Bu teknikte kapatılması istenilen yerler ipliklerle bağlanır. Bağlanan kısımların boya almamasından yararlanılarak*

¹⁵ Anonim, “Batik veya Battik”, **Türk Ansiklopedisi**, C.5, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1952, s.407.

¹⁶ *age.*

¹⁷ H. Örcün Barışta, “Yazmacılık”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul:1994, s.455,456.

¹⁸ Atilla Ergür, “Plangi”, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yaymevi, 2002, s.212.

uygulanan boyama işlemi açık renkten koyu renge doğru yapılacaksa giderek bağlamalar arttırılır. Koyu renkten açık renge doğru boyamada ise önceden büyük bölümü bağlanmış olan kumaşın bağlamaları çözülerek işlem sürdürülür. Her renk banyosundan sonra koruma görevi yapan ipliklerin bir bölümü çözülür ve yeni boyanan kısımlar bağlanarak korumaya alınır”¹⁹ Bazı kaynaklarda batığın bir “baskı tekniği”²⁰ olduğuna dair bilgilendirme yapılsa da “korunmalı boyama tekniği”²¹ olduğu düşünülmektedir. Boyamadaki amaç kumaşın sıcak suda seyreltilmiş boyarmadde ile dolu kazana atılarak korunmamış kısımlarındaki elyafın tamamına boyarmadde moleküllerini geçirmek olarak tanımlanmaktadır²². Bu bilgi boyamanın, batik tekniğindeki uygulama metoduyla paralellik gösterdiği; baskıda ise boyarmaddenin belirli bir kıvamda ve kalıp vasıtasıyla kumaşın yüzeyini renklendirdiği görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda ister kumaşın belirli yerlerinin; kalıp vasıtasıyla balmumu sürülerek ya da iplikle bağlanılarak korunması ve ardından renklendirilmesi biçiminde gerçekleştirilen batik sanatının, bir boyama alt türü ve tekniği olduğu yönünde düşündürmektedir.

2.2. TEKSTİL BASKICILIĞININ TARİHÇESİ

Kumaş baskıcılığı gibi teknik bir uygulamayı ve gelişim sürecini incelerken; ilk olarak nasıl ve hangi ihtiyaca yönelik olarak keşfedildiğine, rastlantı üzerine mi yoksa düşünsel ve deneysel çalışmalar üzerine mi bulunduğu değinilmelidir. Bu düşünceye; “Kuşkusuz, baskı kavramı, dünyaya ilk adım atan insanın çamur üzerinde bıraktığı izden kaynaklanmıştır”²³ cümlesi ile aslında baskıcılık sürecinin temelinde yatan ilk keşfin bilgisi verilmektedir. M.Ö. yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar süren, Paleolitik Çağ (Yontma Taş Devri)’ a ait duvar resimlerini incelediğimizde ilkel insanın çevresinde gördüğü bir takım biçimleri resmetme becerisine sahip olduğu görülmektedir.

---

¹⁹ Ergür, s.212.

²⁰ Anonim, “Batik”, **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedi**, C.3, Librairie Larousse 1986, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına Hürrem Fila, Milliyet Gazetecilik A.Ş. (Promosyon Ürünüdür Basım Yılı Yoktur), s.1397.

²¹Ergür, “Batik”, s.24.

²² Ergür, “Boyama”, s.31.

²³ Nevide Gökaydın, “Tahta Baskı Tekniği Dünü Bugünü Eğitimde Yeri”, **Türkiye’de ve Almanya’da Ağaç Baskı Sanatı**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987, s.45.

Günümüzde hala var olan ilkel kabilelere baktığımızda da, vücutlarına bir takım (dinsel ya da yöresel) çizimler yaptıkları görülmektedir. Bu bilgilere dayanarak giyinmeyi başarabilen insanların da ilk zamanlarda bulabildiği boyarmaddelerle kumaş üzerine çizimler yapmış oldukları düşünülmektedir.

“Tarihçi Heredot 2450 yıl önce, Hazar denizi dolaylarındaki bazı toplumlarda bitkilerden elde edilen boylarla kumaşların boyandığından söz eder”²⁴. İpekli kumaşların boyanmasına dair ilk bilginin M.Ö. 2650 yılı dolaylarına dayandığı bilinmektedir²⁵. Tekstil malzemelerinin üretimiyle ilgili tarihsel sürece bakıldığında; baskıcılığın, dokuma ve boyamadan çok sonraları tatbik edildiği görülmektedir. Bu durum bizlere, kumaş baskıcılığının insanoğlunun estetik ve görsel istekleri üzerine doğan bir uygulama olabileceğini düşündürmektedir. Fiziksel ihtiyacı olan giyinmeyi başaran insan, doğadaki renklendirici malzemeleri keşfederek ve bir takım araçlar yardımıyla kullandığı tekstil malzemesini renklerle süslemek için zamanla farklı teknikler geliştirildiği düşünülmektedir. Fırça, kalem görevi görebilecek bir araçla resmetmiş olabilecekleri düşüncesinin yanı sıra eldeki kanıtlar daha çok; kil, taş gibi tabletlere ya da ağaç parçaları üzerine kazıyarak yapılan bir takım *damga mühür* biçimli malzemelerle baskıcılık işlemini gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

Antik Dönemde çeşitli bölgelerde varlığını sürdürmüş olan uygarlıklarda, kumaş baskıcılığının ilk uygulamalarını ve gelişim sürecini inceleyerek bugünkü tekstil baskıcılığının temellerine ulaşılabileceği düşünülmektedir. Tarihçiler *uygarlığı*; bir halkı, onun çağdaşı olan başka halklardan ayıran özgün bir takım faaliyetlerinin bütünü olarak değerlendirmektedirler. Halkın yaşayış biçimi, kullandıkları aletler ve yaptıkları çalışmalar, inanç, düşünsel ve sanatsal faaliyetler, siyasal ve sosyal örgütlenme biçimlerinin bütünüün uygarlığı oluşturduğu bilinmektedir²⁶. Bu tip farklılıkların oluşturduğu uygarlıklar üzerinde kumaş baskıcılığının da sanatsal faaliyetler içerisinde bir yer tuttuğunu ve bunun ilk

---

²⁴ Mustafa Aslıer, “Türk Özgün Baskıresim Sanatında Tahta Oyma-Basma’nın Yeri”, **Türkiye’de ve Almanya’da Ağaç Baskı Resim Sanatı Semineri**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987, s.1.

²⁵ Ferit Özgür, Meliha Vartürk, “I.Boya Kimyası”, **Tekstil Boya Teknolojisi**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1948, s.137.

²⁶ Server Tanilli, **Uygarlık Tarihi**, 11. Basım, İstanbul: Adam Yayınları, Nisan 2005, s. 11.

örneklerinin büyük olasılıkla İndus Vadisi Uygarlığında verilmeye başlandığı düşünülmektedir.

Günümüzde Pakistan ve Hindistan'ı içerisine alan İndus Vadisi Uygarlığı'nda ilk baskılı kumaş örneklerinin verildiğine dair bilgiler vardır. Bugünkü Pakistan sınırları içerisinde yer alan Harappa ve Mohonjo-Daro'daki yerleşimlerin tarihi M.Ö. 3300'lere dayandığı ve burada Mezopotamya'daki keten dokumaların aksine pamuklu dokumaların yapıldığı bilinmektedir. Antik dönem incelendiğinde M.Ö.12.000'lerde Mezopotamya'da da dokumacılığın başlangıcına ait bilgiler bulunmaktadır²⁷. Ancak araştırmacılar tarafından tekstil baskıcılığıyla ilgili bilginin arkeolojik kazılarda ele geçen damga mühürlere bağlandığı görülmektedir. Kazılarda, Aşağı Mezopotamya'da boyun kısımları baskılı küplere ve bu küpler üzerine baskı yapmak için kullanılan çizik, damarlı, insan figürleri ve doğa motifleri ile bezenmiş düğmeye benzer mühürlere rastlanmaktadır. Bu mühür biçimlerinin ise Asurlular ve Hititliler döneminde silindir biçimine dönüştüğüne dair bilgiler mevcuttur²⁸. İndus Vadisi Uygarlığında kullanılan ince işlemeli mühürlerle benzerlik gösteren bu buluş, iki uygarlık arasında bir bağlantı kurulabileceğinin göstergesi olduğu düşünülmektedir. Mezopotamyalılara ait mezarlarda çıkan İndus Uygarlığı'na ait eserler bu iki kültürün birbiriyle olan ilişkisini varlığını kanıtlamaktadır²⁹.

Neolitik çağdan kalan bulguların hemen hemen hepsi kumaş baskıcılığı alanındaki ilk pratikler adına tahminler yürütmemize yardımcı olsalar bile gerekli sonuca ulaşacak ve netleştirecek bir bilginin günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Ancak bu alanda en net bilginin bir tekstil malzemesinin saklanma koşullarının çok daha iyi olduğu ve ısı değişkenliğinin hemen hemen hiç olmadığı Afrika kıtasının kuzeyinde Mısır'da bulunduğu bilinmektedir. “Şimdilik bilinen tahta kalıptan bez üzerine basılmış en eski baskı örneği Mısır Ahmin – Panapolis'te bulunan çocuk entarisidir. İsa'dan sonra dördüncü yüzyıldan kalan bu baskı keten kumaş üzerine yapılmıştır”³⁰. Mısır'da kral mezarlarından çıkartılmış birçok boyanmış, süslenmiş giysi örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan en dikkati çekenin ise Yunan-Roma döneminde yaşamış olan rahip Sem'e ait boya ile desenlendirilmiş leopar derisi

---

²⁷Roaf, s.8.

²⁸ Güler Akalan, **Gravür**, İstanbul: Kale Seramik Sanat Yayınları, 2000, s.85.

²⁹ Hasan Bahar, **Eskiçağ Uygarlıkları**, 1. Baskı, Konya: Kömen Yayınları, Ekim 2010, s.441.

³⁰ Ashier , s.1.

görünümlü giysinin olduğu³¹ ve Mısır'ın bu bilgiyi Mezopotamya üzerinden aldığı düşünülmektedir. Bu düşünceyi Mısır ile Mezopotamya arasındaki ticari ilişkilerin M.Ö. 4000'den öncesine dayandığı³² bilgisi kanıtlar niteliktedir. Kaynağı Doğu Hindistan'da Bengal ve Madras dolaylarında olan, indigo boyası ile boyanmış kumaşların Eski Mısır mummyalarında bulunması³³ Mısır'ın İndus Vadisi Uygarlığıyla da ticari ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Mısır'da iklim koşulları ve buna bağlı olarak kuru, nemsiz bir ortam bulunduğu bilinmektedir. Organik malzemelerden üretilmiş olan kumaşların saklanma koşulları diğer uygarlıklara oranla daha uygun olduğu görülmektedir. Bu bölgedeki arkeolojik araştırmaların devam etmesiyle daha eski çağlara ait baskılı kumaşların bulunarak sürecin başlangıcına ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anadolu topraklarına gelindiğinde ise incelenebilen ilk insan yerleşimlerinin M.Ö.70000'lere ait olduğu, ancak Orta Aşölyen (acheulien) yani M.Ö. 700000'lere ait insan izlerinin de var olduğu bilinmektedir³⁴. Arkeolojik kazılarda ele geçen en eski dokuma parçası ise Çayönü'nde, bir geyik boynuzunun üzerinde sarılı halde bulunduğu bilinmektedir. Bu dokuma parçası araştırmacılar tarafından M.Ö. 7000 yılına tarihlendirilmektedir³⁵. Son dönemde Tepecik-Çiftlik alanında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında bulunan silindirik biçimli bir çömlek içerisinde altı ile yedi aylık olduğu düşünülen bir bebeğe ait gömüt bulunduğu bilinmektedir. Bulunan bu çömleğin dibinde, çömleğe yapışık ve bozulmuş olan izlerin hasır ya da kumaş benzeri bir örtüye ait olduğuna dair bilgiler mevcuttur³⁶. Bu bilginin ışığında Neolitik dönem insanların giyinmek için kumaş yapabildiklerini ancak uygun ortam koşulları (sabit ısı, nem vb.) bulunamayan Anadolu topraklarında bozulmadan günümüze ulaşamadıklarını göstermektedir. M.Ö. 6 bin ile 7 bin yıllarına kadar tarihlenen bu gelişmeler Anadolu insanının kumaş üretiminde ve renklendirmesinde belki de ilk buluşları yapmış olduklarını düşündürmektedir.

---

³¹ Dominique Varbelle, **Eski Mısır'da Yaşam**, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, Aralık 1992, s.118.

³² Marc Desti, **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara: Dost Yayınları, Nisan 2005, s.89.

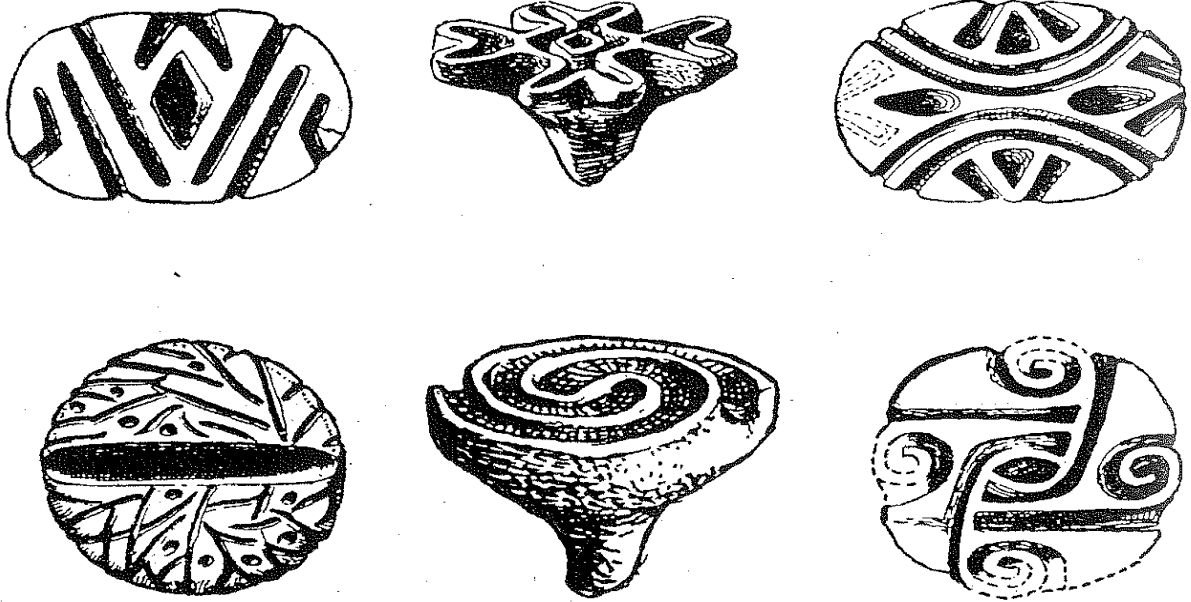
³³ Anonim, "Boyar Maddeler", **Türk Ansiklopedisi**, C.7, Ankara: Maarif Basımevi, 1955. s.483.

³⁴ Desti, s.11.

³⁵ age. , s.17.

³⁶ Erhan Bıçakçı ve Diğerleri, **"Tepecik Çiftlik", Türkiye'de Neolitik Dönem**, Aktaran: M. Özdoğan , N. Başgelen, İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 2007, s. 240.

Baskı tekniğiyle ilgili ilk çalışmaları ise Anadolu'nun farklı yerleşim bölgelerinde bulunan damga biçimli mühürlere dayandırıldığı görülmektedir. Bu tip damga şeklindeki mühürlerin en eskilerine Anadolu'da gerçekleştirilen kazılar sonucunda Çatal Höyük'te rastlanmış ve bu mühürlerin ilk örnekler oldukları düşünülmektedir. “Ancak yapılan kazıları artmasıyla Erken Neolitik Çağ'a tarihlenen başka merkezlerde mühürlerin varlığı tespit edilmiştir. Batı Anadolu (Bademağacı), Höyücek, Ege Gübre Neolitik yerleşimi, Yeşil ova, Orta Anadolu; Tepecik-Çiftlik yerleşmelerinde Erken Neolitik Çağ'a tarihlenen pişmiş toprak geometrik desenli mühürler bulunmuştur”³⁷.

Resim 1: Anadolu'da kullanılan damga mühürlere örnekler

Kaynak: Ertuğrul Ergin, “Basmacılığın Tarihçesi”, **Ev Tekstili Dergisi**, Sayı:12, Şubat 1997, s.50.

³⁷ Gülcay Yağcı, “İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Saklanmakta Olan Kalkolitik Çağ'a Ait Bir Grup Mühür”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, **Tez**, İstanbul: 2010, s.9.

Bulunan mühürlerin basılmış olduğu herhangi bir malzemeyle karşılaşılmamış olması, bu mühürlerin hızlı tüketim malları üzerine ya da dayanıksız ürünler üzerine basılmış olduklarını düşündürmektedir. Bu mühürlerin “tekstil, deri, ekmek damgalamakta ya da insan cildine dövme yapmakta kullanılmış olabileceklerine”³⁸ dair düşünceler mevcuttur.

Çatalhöyük’te M.Ö. 7500-6500 yılları arasında kurulmuş yerleşimlerin on iki katmandan oluştuğu ve yapılan araştırmaların yüzeysel olup toprak zemine ulaşamadığı bilinmektedir³⁹. Araştırmaların ilerlemesi durumunda daha erken dönemlere ait envanterlerin bulunmasıyla ilk tekstil malzemesinin üretimine dair bilgilerin yenilenebileceği düşünülmektedir.

Bir başka kaynakta ise, Gordion’da M.Ö. 8. yüzyıla ait yapılarda bulunan, binlerce dokuma tezgâh ağırlığı Frigya’da tekstil dokumacılığının varlığını göstermektedir. Frigya’nın kilimleri, altın simle işlenmiş, bezemeli kumaşlarının varlığı hakkında, Tyanalı Urpalla’nın İvriz kabartmasındaki giysisini örnek vererek bu medeniyetin tekstil bilgisi üzerine yetkinliğine değinilmektedir⁴⁰. Ulaşılan bu bilgilerin tamamı bize Asya kıtasının güneyi, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Anadolu topraklarında kurulmuş olan medeniyetlerin kumaş üretimi ve baskıcılığı hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

2.3. BOYARMADELERİN KEŞFİ

Eski uygarlıklarda boyama ya da baskı yöntemleriyle kumaşları renklendirdikleri düşünülmektedir. Bu uygulamalar için ihtiyaç duyulan boyarmaddelerin de keşfinin uzun yıllar önce yapıldığı bilinmektedir. Hindistan ve Pakistan’da kumaşları renklendirmek ve üzerlerine baskı yapabilmek için çeşitli doğal boyarmaddeler kullanıldığı; esmer bir renk elde edilen, pamuk ve ipek boyamada kullanılan kateşu (catéchu) ve kaşu (cachou)nun Doğu Hindistan’da elde edildiği bilinmektedir⁴¹. Aynı kaynaktan, İndigofera tinctoria’nın yapraklarından elde edilen indigo mavisinin de kökeninin Hindistan’da Bengal ve Madras dolayları olduğu bilgisi edinilmektedir.

---

³⁸ Yağcı, s.9.

³⁹ Desti, s.25.

⁴⁰ Doç Dr. Veli Sevin, “Frygler”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982, s.271.

⁴¹ Anonim, “Boyarmaddeler”, **Türk Ansiklopedisi**, C.7, Ankara: Maarif Basımevi, 1955. s.483.

Kumaşları renklendirmek için kullanılan doğal boyar maddelerin üretiminin Anadolu topraklarında da yapıldığı bilinmektedir. M.Ö. 3000’lerde Anadolu ile Filistin kıyı şeridinde yerleşmiş olan Fenikelilerin “murex” adı verilen bir deniz kabuklusundan kırmızı-mor (erguvan) renkte bir boyar madde elde ettikleri ve bunu deniz ticareti yoluyla diğer ülkelere yaydığı bilinmektedir⁴². Kumaş ve boyarmadde üretimi ve baskılı kumaş yapımı hakkındaki bilgilerin dönemin medeniyetleri arasındaki ticari ilişkilerle yayıldığı ve üzerlerine yeni bilgiler katılarak tekniklerin geliştirildiği düşünülmektedir.

Anadolu topraklarında geçmişte kurulmuş olan birçok ticaret merkezinin var olduğu bilinmektedir. Özellikle Asur ticaret kolonilerince oluşturulan ve *Karum* adı ile bilinen ticaret merkezlerinden, Asurlular tarafından Babil’den dokuma kumaşlar getirildiğinden söz edilmektedir⁴³. Akdeniz havzasındaki deniz ticaretiyle ilgili olarak en eski bilgiye M.Ö. 14. yüzyılda Uluburun’da batan bir ticaret teknesine ait kalıntılarda rastlanmakta olduğu bilinmektedir. Aynı kaynaktan teknenin rotasının Suriye, Filistin üzerinden Kıbrıs’a oradan da Ege’ye çıkarak Mısır’a uğradığını göstermektedir⁴⁴. Bu bilgiler Akdeniz havzasında ticaretin varlığını kanıtlamaktadır.

Tarihin eski dönemlerinde Anadolu’nun doğu ve güneydeki komşuları olan Mezopotamya, Ortadoğu ve Mısır ile ilişkilerinin var olduğu bilinmektedir. M.Ö. 1000’lerde Hititlerin ve Firiglerin Anadolu’ya yerleşmeleriyle Batı kültürünün de bu topraklara geldiği ve buradaki bilgilerinde Yunanistan üzerinden Avrupa’ya yayıldığı bilinmektedir⁴⁵. Mısır’ın da Mezopotamya ile olduğu gibi, İndus Vadisi Uygarlığıyla da ticari ilişkisinin var olduğu bilinmektedir. Bu etkileşim sonucunda pamuğun ve çeşitli boyarmaddelerin bilgisinin bu topraklara geldiği düşünülmektedir. Çeşitli kaynaklara göre yüzyıllar sonra İndus Vadisi Uygarlığı’ndan türeyen bu bilginin tüm dünyaya yayıldığı düşünülmektedir.

---

⁴² Carter, s.40-41.

⁴³ Erhan Akyıldız, **Taş Çağı’ndan Osmanlı’ya Anadolu**, 4. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, Mayıs 1997, s.40.

⁴⁴ Desti, s.101,102.

⁴⁵ age. , s.138.

3. KUMAŞ BASKICILIĞININ GELİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Çağlar öncesinden keşfi yapıldığı bilinen kumaş baskıcılığının zaman içerisinde değişimi ve gelişimi gözlemlenmektedir. Basma tekniği ile kumaş yüzeylerinin, dokumadan daha hızlı ve ucuz desenlendirildiğini de varsayarak, bu alanda bir takım çalışmaların yapılmasına ağırlık verildiği düşünülmektedir. Özellikle Avrupa’da 18. yüzyılın başındaki bir takım düşünsel, bilimsel ve teknik alanlardaki gelişmelerin neticesinde ortaya çıktığı gözlemlenen Sanayi Devrimi ile baskılı kumaş üretiminin de etkilendiği görülmektedir.

3.1. AVRUPA’DA TEKSTİL ÜRETİMİNİN GENEL DURUMU VE BASKILI KUMAŞ ÜRETİMİ

Avrupa’da sanayileşme alanındaki gelişmelerin 18. yüzyılın başında gerçekleştiği bilinmektedir. Bu tarihten uzun yıllar öncesine değin Avrupa’nın birçok yerinde elde edilen çeşitli elyaf cinsleri ve öteden beri bilinen tekniklerle kumaş üretiminin yapıldığına dair bilgiler mevcuttur.

Keşfinin çok eskilere dayandığı bilinen yün elyafı ile dokunan kumaşların ilk olarak; Hollanda, Belçika ve Fransa’nın kesiştiği noktada bulunan Flander bölgesinde, sonra İtalya ve İngiltere’de üretildiği bilinmektedir⁴⁶. Aynı kaynakta Flander bölgesinin Kelt döneminde yünlü kumaş üretirken; Roma hâkimiyetine girdikten sonra ise Akdeniz dokuma tekniklerini öğrenerek bu alanda iyi bir üne sahip olduklarına dair bilgi verilmektedir. 2. yüzyılda İtalya’ya yün kumaş satan Flander’in 5. yüzyılda Frankların istilasına uğradığı, 9. yüzyıla kadar tüm Avrupa’da “*palia fresonica*” adıyla bilinen bu kumaşların Flemenk nehirleri boyunca taşındığı ve Avrupa’ya yayıldığına dair bilgiler verilmektedir. 9. yüzyılda Kral Şarlman tarafından Halife Harun El-Reşid’e bu kumaştan hediye edildiği, kumaş üretiminin artmasıyla birlikte 10. yüzyılda İngiltere’den yün ithal edildiği de bilinmektedir⁴⁷.

M.Ö. 64 - M.S. 24 yılları arasında yaşadığı bilinen Coğrafyacı Strabon’un kaleme aldığı eserinde Yunanistan’da Hindistan’ın baskılı kumaşlarının satıldığına dair verdiği

⁴⁶ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 46,47.

⁴⁷ age. , s. 46,47.

bilginin; Avrupa’da baskılı kumaşların varlığına ait ele geçen en eski bilgi olma özelliğini taşıdığı bilinmektedir⁴⁸. Yapılan kapsamlı araştırmalar neticesinde yeni bilgilerin de bulunmasıyla bu alanla ilgili daha eski zamanlardaki uygulamalara da ulaşılabileceği düşünülmektedir.

10. ve 14. yüzyıllarda Almanya’nın Rehn bölgesinde keten ve ipek kumaşlar üzerine ahşap kalıplarla baskı yapıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır⁴⁹. 13. yüzyıldan itibaren Doğu’dan kırmızı boya, şap, ham ipek ve pamuk önce İtalya’ya daha sonra tüm Avrupa’ya ithal edilmeye başlandığı bilinmektedir⁵⁰. Aynı kaynaktan hammaddenin yanı sıra; Şam’ın damaskosu, Bağdat’ın ipeklisi, Musul’un müslini, Gazze’nin tülü gibi çeşitli kumaşların da Avrupa’ya getirtildiği öğrenilmektedir. Yine 13. yüzyılda, Çin, İran, Türk ve Suriye desen üsluplarıyla dokunmuş kumaşların Araplar tarafından Akdeniz ticaret yoluyla Avrupa’ya getirildiği ve rağbet gördüğü bilinmektedir. Ayrıca Avrupalı imalatçıların, Hindistan yapımı pamuklu dokumaların yayıldığı pazarı bu ürünleri taklit ederek ele geçirmeye çalıştıklarına dair de bilgiler mevcuttur⁵¹. Avrupa’da dokunduğu bilinen çeşitli yünlü kumaşların Cenova Limanı üzerinden Doğu’ya ihraç edildiği bilinmektedir⁵². Bu bilgiye dayanarak, Avrupa’da ithalatın yanı sıra diğer ülkelere de ürünler gittiği görülmektedir.

15. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’nın Doğu ile gerçekleştirdiği ticari ilişkiyi arttırmak adına bir takım girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Doğunun en eski tekstil üreticisi olduğu bilinen Hindistan’ı Avrupa’dan önce Çin’in ziyaret etme girişimlerinde bulunduğu bilinmektedir. Çin İmparatoru Yung-lo’nun 1405-1433 yılları arasında Hint Okyanusu’nda ticari ve askeri seferler düzenlediği ancak güçlü olanak ve donanımlarına rağmen dış bağlantılara ilgi gösterilmediğinden bu seferlerin sonlandırıldığı bilinmektedir⁵³. Aynı dönemde, içe dönük çalışmalar yürütmeyi öngören Çin’in tersine Avrupa’nın dünyaya

---

⁴⁸ Ashler, s.1.

⁴⁹ Ertuğrul Ergin, “Basmacılığın Tarihçesi”, **Ev Tekstili Degisi**, Sayı:12, Şubat 1997, s. 52.

⁵⁰ Pirenne, s.164-165.

⁵¹ E. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa1789-1848**, Bahadır Sina Şener (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, Haziran 2003, s. 43.

⁵² Pirenne, s.164, 165.

⁵³ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995, s.130.

açılarak bir dünya ekonomisi kurmayı amaçladığı⁵⁴ ve çeşitli Avrupalı ülkelerin Hint Okyanusu'na seferler düzenlediği görülmektedir.

İlk keşif hareketlerini yeterince kaynağı ve donanımı olmadığı halde küçük bir ülke olduğu bilinen Portekiz'in başlattığı⁵⁵ ve Portekizli denizci Vasco de Gama'nın 1498'de Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a ulaştığı⁵⁶ bilinmektedir. Yine bir Portekizli olan Alfonso de Albuquerque'in 1503'de Hindistan'a geldiği ve bu tarihten itibaren Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki itibarını arttırdığı bilinmektedir⁵⁷. İspanya gibi güçlü bir donanmaya sahip olan bir ülkenin ise Hint Okyanusu'na daha sonra çıkarak yeni pazarlar keşfetme çabasına girdiği bilinmektedir⁵⁸. Aynı kaynakta Felemenklerin de 1595 yılında geldiği Hindistan'a İngilizlerin 1647'de Fransızların ise daha sonra gelerek sömürge kurduklarına dair bilgiler mevcuttur. Kaynaklarda Hindistan'ın sömürgeleşmesinin yanı sıra Amerika'nın keşfiyle de yeni pazar olanaklarının bulunduğu görülmektedir. 1500'de Alvarez Cabral'ın Brezilya'yı keşfettiği, 1518-22 arası Hernando Cortés'in Aztek İmparatorluğu'nu fethettiği bilinmektedir⁵⁹ (bk. EK 1, s.106).

1600'lü yıllarda Avrupalıların sıklıkla gerçekleştirdiği ticari seyahatlerle, "Jawa batikleri ile Hindistan'ın KATUNE denen kumaşlarının"⁶⁰ ve "1676'da Çint* adı verilen sık dokulu ve umumiyetle parlatılan pamuklularının"⁶¹ ithalatının arttığı bilinmektedir. Özellikle renkleriyle meşhur olan Keşmir şallarının ithalatı 16. ve 17. yüzyıllarda arttığına dair bilgiler mevcuttur⁶². Nitekim Hindistan'dan yalnızca ticari malların değil teknik bilgininde Avrupa'ya getirildiği düşünülmektedir. Ertuğrul Ergin'in Avrupa'da kumaş baskıcılığı alanında ilk denemelerin nasıl başladığına değindiği makalesinde şu bilgilere yer verilmektedir: "*Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler bu karşılanamaz ihtiyaç karşısında*

---

⁵⁴ Benevolo, s.130.

⁵⁵ age. , s.131.

⁵⁶ Bruno Kaiser, "Doğu ve Batı Hindistan Yolunun Bulunması", **Keşifler Ve İcatlar Ansiklopedisi**, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1960, s.140.

⁵⁷ Benevolo, s.132.

⁵⁸ age. , s.131.

⁵⁹ age. , s.136.

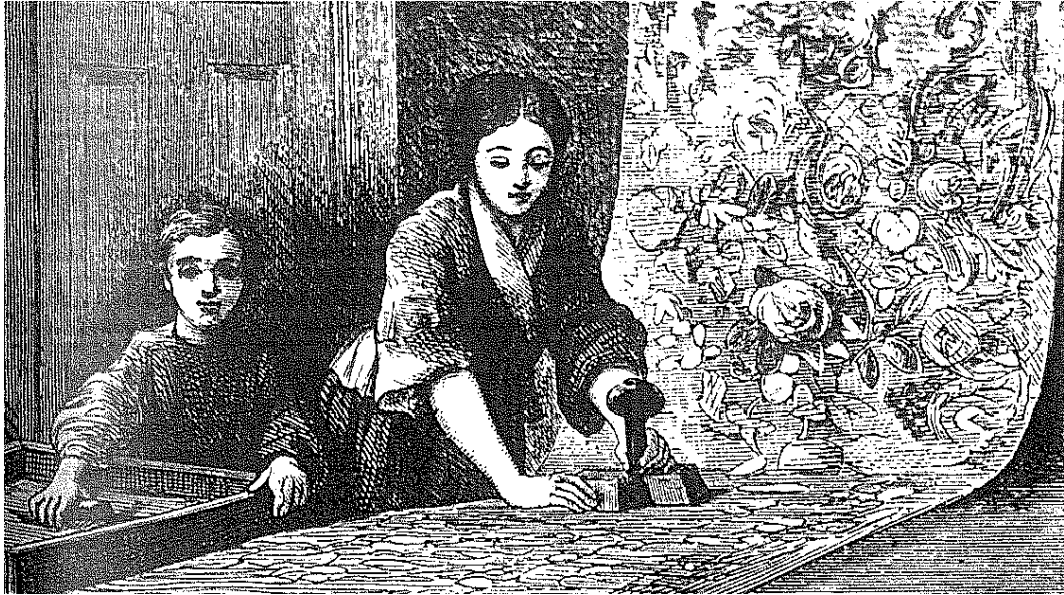
⁶⁰ Ergin, s. 51.

* Çint: Atilla Ergür'e ait *Tekstil Terimleri Sözlüğü*'nde "çintz" olarak yer almakta ve desenli, parlatılmış, ince ve döşemelik bir tür pamuklu kumaş olarak tarif edilmektedir.

⁶¹ Ahmet Seyfettin Şimşek, "Tekstil Tarihi 6", **Tekstil ve Teknik Dergisi**, Sayı: 46, Kasım 1988, s.147.

⁶² Kaiser, s 36.

baskıcılık fikrini geliştirerek bu fikirlerini pratiğe aktardılar ve zamanla en önemli fiske işleminde ustalaştılar. 1676'da İngiltere'de, 1678'de Hollanda'da, 1720'de Almanya'da ilk basma fabrikaları açılarak baskı endüstrisinin temeli atılmış oldu. Jawa Adası'nın usta tekstilcilerinin ürettiği batikler, Avrupalılar tarafından 1850'li yıllarda hızla üretime geçirildi. Kalıplar, önceleri ahşaptan alınırken sonraları lehimlenmiş bakır şeritlerden yapıldı. Üretimin daha da hızlanması için vernikli kâğıt kalıpların arkasından mum uygulandı”⁶³. Verilen bilgiler ışığında Avrupalı üreticilerin baskıcılık ve kumaş desenlendirilmesi alanlarında birçok kez denemeler yaptıkları ve bu çalışmalarını zaman içerisinde sanayiye yansıttıkları anlaşılmaktadır.

Resim 2: Kalıp baskı ile kumaş üretimi (18. Yüzyıl)

Kaynak: Ergin, s.51.

Alman sanayici Oberkampf tarafından 1759'da Bièvre Vadisi (Jouy)'nde kurulan atölyede; ahşap levha ya da rulo baskı yöntemleriyle Hint ve İran baskılı kumaşların mekanik olarak üretildiği ve 1801'de ilk oyuk bakır silindirin aynı kişi tarafından baskı süresini hızlandırmak adına bulunduğu bilinmektedir⁶⁴. Aynı kaynakta Oberkampf'ın bu keşfinin

⁶³ Ergin, s. 51-52.

⁶⁴ François Delamare, Bernard Guineau, **Renkler Ve Malzemeleri**, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2008. s.87.

kumaş baskıcılığına sağladığı faydayı gören Manchester üreticilerinin kabartmalı ahşap ve oyuk bakır silindirleri birleştirerek, kumaş baskıcılığı alanında yeni etkilerin sağlandığı ile ilgili bilgi de verilmektedir. Oberkampf'ın başarılarından ötürü fabrikası 1783'te XVI. Louis tarafından "kraliyet fabrikası" ilan edilerek onurlandırıldığı da bilinmektedir⁶⁵.

Tekstil baskıcılığının ilk olarak Avrupa'nın hangi şehrinde başladığıyla ve ahşap kalıptan sonra kullanılan metal kalıpların ve silindirlerin keşfinin kime ait olduğuyula ilgili birçok farklı düşünceyi savunan kaynak bulunmaktadır. Aynı düşünceyi paylaşan kaynaklardan birinde, baskıcılığın 1676'da İngiltere'de⁶⁶ başladığı savunulurken farklı bir kaynaktan ilk uygulayanların Fransızlar olduğu, İngiltere'nin ise 1738⁶⁷ yılında bu tekniği öğrendiği savunulmaktadır. Aynı şekilde bakır silindir ilk kullanımıyla ilgili birçok farklı bilgi mevcuttur. Bunlardan ilki ve en geneli Thomes Bell isimli bir İngiliz'in; başka bir kaynaktan ise bakır silindirle 1801'de ilk baskıyı yapanın Oberkampf adında bir Alman⁶⁸ olduğu yönündedir. Vasari'ye göre ise, metal üstüne çukurlu gravür usulünü Floransalı kuyumcu Maso Finiguerra (1426'ya doğru-1464)'nın bulduğu bilinmektedir⁶⁹. Vasari'den alınan bu bilgiyi doğrular nitelikte olan bir başka kaynaktan ise; "ilk bakır gravür 1446 senesinde kim olduğu bilinmeyen bir sanatkâr tarafından yapılmıştır"⁷⁰ şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bakır gravürü ilk olarak kumaş baskıcılığı alanında kimin kullanmaya başladığı ile ilgili kesin bir sonuca ulaşamamış olsak da bu buluşun baskıcılık alanındaki olumlu etkilerinin tartışılmayacağı düşünülmektedir.

Avrupa tekstil baskıcılığı alanında gelişme gösterirken, halkın hala Hindistan'dan gelen kumaşlara ilgi duyduğu görülmektedir. 1702'de İngiltere Kralı Guillaume III. (William) döneminde Hindistan ipeklilerinin, 1716'da da pamuklularının ithalinin yasaklanarak önlem alınmaya çalışıldığı ancak buna karşın halkın daha fazla rağbet gösterdiği bilinmektedir⁷¹. Hint pamuklu kumaşlarının özellikle İngiltere'nin yerel yünlü dokuma işçilerini rahatsız ettiği

---

⁶⁵ Leyla Yıldırım, Erdem İsmail Özlenen, "Avrupa Dekoratif Sanatlarındaki Chinoiserie Etkisinin Tekstil Baskıcılığındaki Yansımaları", **Yedi: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, Ocak 2010, s.33.

⁶⁶ Ergin, s. 51.

⁶⁷ Ayfer Çiftçi, M. Fikri Çiftçi, **Pamuk Basmacılığı**, Ankara: KMO Yayınları:7, 1975, s.51.

⁶⁸ Delamare, Bernard Guineau, s.87.

⁶⁹ Anonim, "Estamp", **Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1983, s.1272.

⁷⁰ Kaiser, s.127.

⁷¹ Şimşek, s.147.

ve bu durum için çeşitli önlemler alındığına dair bilgiler mevcuttur. 1734 yılında “Gentlemens monthly İntelligencer” dergisinde yayınlanan bir habere göre; Preston’da hırsızlık yaptığı için idama mahkûm edilen bir yün dokumacısının üzerine pamuklu gömlek giydirilerek infaz edildiği ve boynuna asılan yazı da ise “*Bu kumaşı sadece hırsız ve kanun dışı kimseler giyer*” yazıldığı bilinmektedir⁷². Aynı kaynakta 1681’de bakan Colbert tarafından Fransa’da pamuklu basma kumaşların satışının yasaklandığı bilgisi de verilmektedir.

Avrupa’da coğrafi keşiflerin arttırılmasıyla tekstil malzemesi üretimi ve kumaş baskıcılığı alanlarında Doğu’dan elde edilen teknik bilgilerin elde var olan hammadde ve teknik malzemelerle uygulandığı ve olumlu sonuçlar alındığı gözlemlenmektedir. 18. yüzyılda Avrupa’da gelişen teknik ve sosyal yapılanmalarla kumaş baskıcılığının daha da ilerletildiği görülmektedir.

3.2. AVRUPA’DA SANAYİ DEVRİMİ (1750-1890)

Sanayi devrimi için; “*Tarımın ve kentlerin icadından bu yana dünya tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaydı*”⁷³ denilmektedir. Ayrıca 1750 ile 1830 yılları arasında İngiltere’de ortaya çıktığı ve zamanla diğer ülkelere de yayıldığı; bazı ülkelerde ise ancak 20. yüzyılda gerçekleştiği bilinmektedir⁷⁴.

Sanayi Devrimi’nin, Avrupa’da Aydınlanma çağının da yaşandığı yüzyıl içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Kaynaklarda, Aydınlanma çağının adını Daniel Chodowiecki’nin 18. yüzyılda yaptığı gravürden aldığı ve devlet ekonomisinin, siyasetin, kanunların, dinin, gelenek ve göreneklerin, sanatın, bilimin, tarımın, sanayinin yani; insana dair olan her şeyin bu dönemde “*aydınlandığı*”na değinilmektedir⁷⁵. Bu gelişmelerin her birinin bir ya da birden çok nedenden dolayı tetiklenerek değişime uğradığı düşünülmektedir. Nitekim sanayileşmeyi tetikleyen faktörün ihtiyaçlara ve yetersiz gelen üretime bağlı olduğu düşünülmektedir. Amerika’nın keşfedilmesi üzerine Avrupa’daki kutsal savaşlar, sosyal sorunlar ve zorlaşan yaşam koşullarına dayanamayan birçok kişinin göç etmeye başladığı, buna rağmen

---

⁷² Anton Zischka, s.19.

⁷³ E. J. Hobsbawm, s. 38.

⁷⁴ Anonim, “Sanayi Devrimi”, **Meydan La Rousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C.10, İstanbul: Meydan Yayınevi, 1972, s.920.

⁷⁵ Ulrich Im Hof, **Avrupa’da Aydınlanma**, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995, s. 16-17.

Avrupa'daki nüfusun hızla arttığı ve insanların ihtiyaçlarının karşılanmasının zorlaştığı bilinmektedir⁷⁶. Aynı kaynaktan, 16. yüzyılda Sevilla kentinde çalışan 16.000 dokuma tezgâhına rağmen İspanya'nın ihtiyacı olan miktarda üretimin gerçekleştirilemediği bilgisi alınmaktadır. Aynı şekilde Fransa'da IV. Henri döneminde sanayi kuruluşlarının büyük bir kısmının devletin tekelinde olduğu ancak büyük oranda imtiyaz sahibi özel işletmelerin de var olduğunu ve Fransız Devrimi'ne kadar olan sürede tekstil alanında 600 bin kişinin çalıştığı bilinmektedir⁷⁷. Edinilen bilgiler Avrupa'da tekstil alanındaki üretimin hacmini ve istihdamının çokluğunu göstermekte ancak üretimin iç piyasanın ihtiyacını karşılayamadığı yönünde de bilgilendirmektedir.

Sanayi Devrimi'nin Avrupa topraklarında başlamasının bir diğer nedeni de merkantilist ekonomik görüşün benimsenmesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Merkantilizmin 16. ve 17. yüzyıllarda dünya ekonomisinin de merkezi sayılan Batı Avrupa'da benimsendiği ve ekonomik güçlenmenin temel prensibi olarak görüldüğü bilinmektedir⁷⁸. Bu felsefeye göre, dış ticaret politikasının temel amacı hazinenin altın stokunu arttırmak ve dışarıdan hammadde alarak işlenmiş ürünü dışarıya satmak olarak belirtilmektedir. Sanayi Devrimi öncesi merkantilist yaklaşımla şekillenen Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerini güçlendirerek ihtiyacı olan hammaddeyi de ithal etmek yerine sömürgelerinde yetiştirmeyi planladığı görülmektedir. Aynı zamanda bu sömürgeler işlenmiş ürünün satışının gerçekleştirilebileceği pazar niteliğinde olduğundan ulaşım ve güvenlik faaliyetlerini güçlendirmek için ordu ve donanmalarına önem verdikleri bilinmektedir⁷⁹. Özellikle İngiltere'nin sömürgeleriyle gerçekleştirdiği ticarete kendi donanmasını tekelleştirerek gelişmesini sağladığı yönünde bilgiler mevcuttur⁸⁰. Tüm bu ve buna benzer nedenlerin sanayileşmenin önünü açtığı ve Aydınlanma çağı içerisindeki bilimsel ve düşünsel çalışmalarında bu olguyu desteklediği düşünülmektedir.

---

⁷⁶ Anton Zischka, s.17.

⁷⁷ Atilla Altan, "18. Ve 19. Yüzyıllarda Fransız Tekstil Endüstrisi", **Antik Dekor**, Sayı:39, 1997, s.159.

⁷⁸ Prof. Dr. Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat "Teori, Politika ve Uygulama"**, 15. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2003, s.14.

⁷⁹ Seyidoğlu, s.15.

⁸⁰ Anonim, "İngiltere", **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.11, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına Hürrem Fila, 1986, s.5695.

Yeni kıtaların fethi, Atlantik ötesi ticaret, ülkeye değerli maden akışında artış, sanayi kurmak için gerekli olan sermayeyi sağlayacak banka ve kredi kurumlarının oluşması, tarımda verim artışıyla birlikte tarım dışı uğraş için işgücü oluşması gibi birçok etkenin bir arada görülmesiyle sanayi devriminin İngiltere’de dış etmenlerden bağımsız olarak gerçekleşmesini sağladığına dair bilgiler mevcuttur⁸¹. “*Büyük sanayi hareketi*” olarak tanımlanan sanayileşme atılımlarının İngiltere’de *pamuklu mensucat* alanında başladığı bilinmektedir⁸². Bu gelişmenin ilk olarak bu ülkede başlamasının nedenlerine değinmekte fayda olduğu düşünülmektedir.

İngiltere’nin tarihinin 5. yüzyılda Anglosaksonların, Britanya Adası’na gelmeleriyle başladığı ve ülkenin adını bu millettten aldığı bilinmektedir⁸³. Değerli kaynaklara sahip olan bu ada konum itibarıyla Anadolu toprakları gibi belirlenmiş işlek ticaret yolları üzerinde de bulunmadığı görülmektedir. Bu durumun ülkenin kendi içinde yapılanabilmesine olanak sağladığı düşünülmektedir. İngiltere’nin, sanayi için uygun olan maden ve enerji kaynakları bakımından zengin bir ülke olduğu bilinmektedir. Özellikle Durham, Yorkshire, Derby-Nottingham havzası olarak bilinen bölgelerde yıllık 100 tonu aşkın kömür üretildiğine ve günümüzde dahi elektrik enerjisinin kömürle çalışan termik santrallerden sağlandığına dair bilgiler mevcuttur⁸⁴.

Avrupa’da devrimi destekler nitelikte düşünsel anlamda da bir takım değişiklikler olduğu düşünülmektedir. Ekonomi alanında 16. ve 17. yüzyıllarda benimsendiği bilinen merkantilizm felsefesinin yerini 18. yüzyılda Adam Smith tarafından tezleştirilen liberal ekonomik görüşe bıraktığı bilinmektedir⁸⁵. Merkantilist ekonomik sistemin 18. yüzyıla kadar monarşiler tarafından uygulandığı ve devletin, her şeyden önce saray, soylular, ruhban sınıfı ve ordu için üretim yapan sanayi kuruluşlarına öncelik tanıdığına dair bilgiler mevcuttur⁸⁶. İhracatın arttırılması ve ithalatın yüksek gümrük vergileriyle kapatılmasını böylece üretilen malların satışıyla ülkeye para akışının sağlanması yönünde çalışıldığı görülmektedir. Aynı

---

⁸¹ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1341.

⁸² Nurettin Yatman, **Türk Kumaşları**, Ankara: Maarif Matbaası, 1945, s. 42.

⁸³ Anonim, “İngiltere”, **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.11, 1986, s.5696.

⁸⁴ age. , s.5695.

⁸⁵ Seyidoğlu, s.15.

⁸⁶ Hof, s.183.

kaynakta merkantilistlere ilk olarak fizyokratlar olarak bilinen tarıma dayalı yeni üretim düzenlemesini savunan gurupların tepki verdiği ancak daha etkili bir tepkinin ise İngiltere’den Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* kitabıyla öne sürdüğü liberal ekonomi teziyle geldiğinin bilgisi verilmektedir. Bu tezde “*Yeni pazar, kendi gereksinimi ya da kendi arzı için var olan piyasanın elinde bir şey almaksızın yeni mal yaratacaktır ve bu yeni ürün de yeni sanayinin işletmesi için yeni sermaye oluşturacaktır*” şeklinde bir görüş yer almaktadır (Hof, İstanbul, 1995, s.183). Aynı kaynakta merkantilist sistemin hareketsiz olduğundan ve devletlerarası anlaşmaları zorlayarak savaş ve yıkımların önünü açtığına da değinilmektedir. Liberal ekonomiyle ülkelerin dünya pazarında bir bütün olduğuna değinerek, bu büyük pazarın kendi kendini düzenlediğinin bilgisi verilmektedir. Böylelikle dış ticarete serbestiye başlayacağı ve devrimle birlikte açığa çıkan yüksek üretimli malların pazar bulmasının daha da kolay olacağı savunulmaktadır. Liberal ekonomiye göre özel girişimlerin önündeki engelin kalktığı ve piyasayı kontrol edenin yalnızca “fiyat” olduğu bilinmektedir⁸⁷. Başvurulan kaynakta bu görüşle, bireylerin kendi çıkarlarına göre hareket etmeleri sonucunda toplumsal çıkarlara da hizmet edeceklerine dair fikri bir tutumun olduğunun bilgisi verilmektedir. Tüm bu etmenler sanayileşmenin gerçekleşmesi adına önemli birer etmen olarak değerlendirilmektedir.

Sanayileşme üzerine olumlu ya da olumsuz birçok görüşün var olduğu bilinmektedir. Sanayi Devrimi’nin çağdaşı olan Fransız düşünürü Louis de Jaucourt’un görüşlerinin bu noktada önemli olduğu düşünülmektedir. Jaucourt’ın: “ *bu sözcük iki şeyi belirtir; kol ve el gücüyle çalışma ve sanatlara ve zanaatlara ilişkin yararlı makinelerde zihnin gerçekleştirdiği icatlar. Sanayi, kimi zaman bunlardan birini kimi zaman da ötekini belirtir ve çoğunlukla her ikisini de kapsar. Bu çalışma ve etkinliğin, toprakların ekilmesiyle, yapımevleriyle, sanatlarla ilişkisi vardır*” şeklindeki açıklaması ile sanayileşmenin arkasındaki sanat ve yaratıcı zekânın varlığından söz ederken, sanayileşmenin faydalarına da şu şekilde değinmektedir. “*Sanayi her şeyi verimli hale getirir ve her yana bolluk ve yaşam yayar. Yıkıcı uluslar, kendilerinden sonra da etkisini gösteren kötülükler yaparlar, ama sanayiye uygulayan uluslar kendileriyle ile bitmeyen iyilikler ortaya koyarlar*”⁸⁸. Aynı kaynakta sanayileşmenin büyük faydalarının olduğunu vurgulayan Jaucourt, Avrupa dışındaki ülkelerde de gelişebilmesi ve büyümesi

---

⁸⁷ Seyidoğlu, s. 15.

⁸⁸ Louis de Jaucourt, “Sanayi”, **Ansiklopedi Ya Da Bilimler, Sanatlar Ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü** s. 261.

adına da şu önerilerde bulunmaktadır: *“Sanayiye vergiler koymaktan çok, topraklarını daha da geliştiren işçilere ve ortaya koydukları ürünleri daha da geliştiren işçilere ikramiyeler vermek gerekir. Bu uygulamanın Büyük Britanya’nın üç krallığında ne kadar başarılı olduğunu bilmeyen yoktur. Sadece bu uygulama sayesinde, günümüzde, İrlanda’da Avrupa’daki en önemli bez yapım evlerinden biri kurulmuştur”*⁸⁹. Jaucourt’un vermiş olduğu bu bilgiler Avrupa’daki hızlı sanayileşmenin arkasındaki fikri tutum hakkında da bizi bilgilendirmektedir. Devrimin gerçekleşmesini tetikleyen fiziksel ve düşünsel olguların yanında, dönem içinde gerçekleşen bir takım yeni fikirlerin ve mekanik buluşların süreci hızlandırdığı görülmektedir. Üretimin hızlanmasını ve ucuzlamasını sağlayan sanayileşmenin uygun rekabet ortamının da tetiklemeyle Avrupa ülkeleri arasında hızla yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Birçok Avrupa ülkesinin iç sanayisini ve üretimini geliştirebilmek adına diğer ülkelerden feyiz aldığı ve uyguladıkları teknikleri taklit etmeye çalıştıkları görülmektedir. Fransa’nın, İngiltere’den usta endüstriyel Bodger’i ülkeye çekerek, 1748 yılında Lyon’da İngiliz usulü hareli parlak kumaş (moire) üretmek üzere bir kraliyet fabrikası kurduğu bilinmektedir⁹⁰. Yine aynı kaynakta 1766 yılında Boydan Voyvodası Alexandre Ghica III’in, Yaş civarında yünlü dokuma (çuha) fabrikasında çalıştırmak için Alman Protestan sanatkarları ülkeye çekme yollarını arayıp projesini onlarla gerçekleştirdiği bilgisi verilmektedir. Görüldüğü üzere Avrupalı kumaş üreticisi ve sanayileşme heveslisi olan ülkelerin birbirlerinden faydalanmak adına çeşitli yollara başvurduklarına dair birçok bilgi mevcuttur.

3.2.1. İlk Buluşlar Ve Teknik Gelişimin Süreci

Avrupa’da eski eserlerde yer aldığı bilinen Alexandria (İskenderiye)’da demir ve ateşin kullanılmasıyla yapılan makinelerin varlığını bilen Almanya, Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi ülkelerin çalışmalara başladığı bilinmektedir⁹¹. İlk olarak üretilen makinelerin çalıştırılması için gerekli olan enerji kaynağının sağlanabilmesi adına çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Orta Çağ’ın başından 19. Yüzyılın ortalarına kadar su gücünün İngiltere’de kullanıldığına, 1084 yılında yerleşim bölgelerinin ihtiyacı olan enerjinin 5624 adet su

---

⁸⁹ Jaucourt, age. , s. 261.

⁹⁰ Serap Yılmaz, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II”, **Bellekten** Cilt: LVI, Sayı:217, Yıl:1992, s.776-777.

⁹¹ Anton Zischka, s.17.

çarkından elde edildiğine ve 1830'lara kadar enerji kaynağı olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır⁹². Denis Papin'in *buhar gücüyle çalışan gemiyi yapmayı başardığı*, sonrasında Della Porta, Giovanni Branca, Marguis von Worcester ve diğerlerinin buhar gücü ile çalışan yeni buluşlar yapmaya başladıkları bilinmektedir⁹³. İngiltere'nin sanayileşmesine katkıda bulunan kömür ve demir üretiminde aracı güç kaynağı olarak buhar gücünün kullanılmaya başlandığı ve özellikle maden ocaklarındaki biriken suyu boşaltmak için de faydalandığı bilinmektedir⁹⁴. Başka bir kaynakta Thomes Newcomen'in buhar makinesinin 1712'de maden ocaklarının işletilmesinde kullanılır hale getirdiğine değinilmiştir⁹⁵. Aynı kaynakta Sanayi Devrimi'nin 1700'lü yıllarda ilk belirtilerinin görüldüğü ve 1709 yılında fırınlarda demir döküm üretiminin arttırıldığı, demir levha üretiminin birçok şeyi değiştirdiğinin bilgisi verilmektedir. Yine aynı şekilde maden ocaklarındaki kömürü dışarı çıkartabilmeyi kolaylaştırmak adına ilk demiryollarının yapımının da bu ülkede gerçekleştiğine dair bilgiler mevcuttur⁹⁶. Sanayileşme hareketlerinin makinelerin yapımı ve çalıştırılması için kullanılacak hammadde ve enerjinin sağlanmasıyla birlikte hızlı bir şekilde geliştiği görülmektedir.

Birçok alanda olduğu gibi tekstil alanında da üretimi hızlandıracak makinelerin yapıldığı bilinmektedir. İlk olarak bir saat tamircisi olduğu bilinen John Kay tarafından 1733'te dokumayı hızlandıran "*volanlı mekiği*" bulduğu⁹⁷; James Hargreaves, 1768'de "spinning jenny" denilen dokuma tezgâhını, 1770'de ise birçok iş ile çalışan ilk mekanik tezgâhı icat ettiği⁹⁸ bilinmektedir. Dokumanın bu kadar hızlı ilerlemesinin iplik ihtiyacına olan talebi arttırdığı, eski usul iplik eğirme işlemleri yeterli gelmediğinden bu alanda da bir takım buluşlar gerçekleştirilmesine neden olduğu görülmektedir. Samuel Crompton, 1779 yılında "Mule-jenny" adını verdiği pamuk eğirme makinesini yaparak talep olunan miktarda

---

⁹² H.H.Günhan Danışman, "Anadolu Enerji Teknolojileri Tarihçesi ve 18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Yönetiminin Sanayileşmede Kaçırıldığı Fırsatın Yeniden Değerlendirilmesi", **1.Türk Bilim Ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001) Türk Teknoloji Tarihi**, Emre Dölen, Mustafa Kaçar (drl.), İstanbul:2003, s.99.

⁹³ Anton Zischka, s.17.

⁹⁴ Danışman, s.99.

⁹⁵ Önder Küçükerman, **Sanayi Ve Tasarım Yarışında Bir İmparatorluk İki Saray; Topkapı Ve Dolmabahçe**, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.162.

⁹⁶ Anonim, "Demiryolu", **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1985, s.631.

⁹⁷ James E. McClellan, Harold Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Haydar Yalçın (çev.), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2008, s.332.

⁹⁸ Anonim, "Hargreaves J.", **Meydan Laurousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C.5, 1971. s.615.

iplik eğrilmesini mümkün kıldığı; bunun için Thomas Highs'ın water-frame adlı aracı ile Hargreaves'in jenny adlı aracının bazı parçalarından yararlandığı da bilinmektedir⁹⁹. Edmund Cartwright, Watt'ın 1765'te sanayide kullanmaya elverişli hale getirdiği buhar makinesini, 1785'te elle çalışan dokuma tezgâhlarına uygulayarak üretimde iş gücünün ve harcanan zamanın en aza indirgenmesini sağladığı bilinmektedir¹⁰⁰. Bu bilgilere dayanarak Sanayi Devrimi'nin, ihtiyaçlara cevap vermek adına yapılan “zincirleme buluşlarla”¹⁰¹ ve yapılan icatların birbirlerine olan etkileriyle gerçekleştiği düşünülmektedir.

Yalnızca makine mühendisleri değil sanayicilerinde bu gelişimi izleyerek katkıda buldukları bilinmektedir. Bunlardan en önemlilerinden İngiliz makine uzmanı ve sanayicisi olan Arkwright (Sir Richard)'ın, Hargreaves'in gerçekleştirdiği yarı otomatik dokuma makinesi olan “spinning jenny”nin yaygınlaştırılması için uğraştığı¹⁰² 1770 ve 1780'lerde oluşturduğu ve yüzlerce işçinin çalıştığı tekstil makineleri dizisi ile modern anlamda ilk fabrikaların oluşumuna öncülük ettiği bilinmektedir¹⁰³. Yalnızca sanayi makineleri değil baskıcılık alanında kullanılan boyarmaddeler alanında da çalışmalar yapıldığı görülmektedir. 1826'da Robiquet ve Colin tarafından kökboyanın içindeki boyayıcı maddelerin keşfi ve 1868'de Graeber ve Liebermann tarafından ise sentetik Alizarinle boyama yapıldığı bilinmektedir¹⁰⁴. Bu iki Alman kimyagerin suni alizarini elde etmek için taş kömüründen elde edilen katrandan faydalandıklarının da bilgisi mevcuttur¹⁰⁵.

Bir başka kaynakta, maden tozları, krom sarısı, çinko beyazı ile baskılar yapıldığı; alüminyum eriyiği ile boyarmadde tesbiti yapıldığı ancak sürtünme haslığının düşük olduğu bilgileri verilmektedir.¹⁰⁶ Aynı eserden, 1882'de Reid Eastwood 256596 sayılı patenti ile selüloidin (nitro selüloz ve kâfuru) alkolde erimesiyle boyarmaddelerin kumaş yüzeyindeki tesbiti, üzerine çalıştığı; Justin Mueller'in ise 799671 sayılı patentinde erimez hale getirilen protein türevleriyle maden tozlarını lifler üzerine sabitleyebilecek formülün çalışmalarını

⁹⁹ Anonim, “Crompton S.”, **Meydan Laurousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C.3, 1970, s.84.

¹⁰⁰ Anonim, “Cartwright E.”, a.g.e. , C.2, 1969, s.800.

¹⁰¹ Tanilli, s.118

¹⁰² Anonim, “Arkwright R.”, a.g.e. , C.1, 1969, s.671.

¹⁰³ McClellan, Harold Dorn, , s.333.

¹⁰⁴ Prof. Dr. Tevfik Eşberk, “Yurdumuzda Yetişen Boya Bitkilerinden Köy Sanatlarında Faydalanma Usulleri: Kökboya”, **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:4, İstanbul: Nisan 1947, s.12.

¹⁰⁵ Özbel, **El Sanatları III**, s.9.

¹⁰⁶ Dr. P. Wengraf, “Harp Yıllarında Pigment Baskıcılık Ve Anglosakson Memleketlerinde İnkişafı”, **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:8, İstanbul: Ağustos 1947, s.16.

yaptığı öğrenilmektedir. Bu bilgilerin yanı sıra sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için ülke yönetimlerinin de çeşitli çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Bunlardan en önemli olanın ise yeni bilimsel buluşlara yapılan destekler olduğu görülmektedir. Bu amaçla 1754 yılında Londra’da Kraliyet Sanatlar Birliği tarafından ilk sanayi sergisinin; 1769’da ise ikincisinin açılarak yeni tasarımların ödüllendirildiği bilinmektedir¹⁰⁷. Aynı kaynakta Fransa’daki teşvik amaçlı serginin ise 1797’de Paris’te açıldığı bilgisi verilmektedir.

3.2.2. Sanayi Devriminin Avrupa’nın Sosyal Yapısına Ve Dünya Ekonomisine Etkileri

Sanayi devriminin beraberinde birçok değişikliği de getirdiği görülmektedir. Enerji kaynağının değişimiyle birlikte kentlerinde yer değiştirdiği, önceleri su kaynakları çevresinde kurulan şehirler, kömür ocaklarının bulunduğu noktalara doğru kaydığı bilinmektedir. Bununla beraber toprağın ekiminin sanayiye odaklandığı, yeni ulaşım yolları, kanalların açılarak, demiryollarının yapıldığı bu değişimlerin fiziksel anlamda geçmişle büyük farklılıklar yarattığı görülmektedir¹⁰⁸. Aynı kaynakta büyük göçler sonucunda, Londra’nın nüfusu 1851’de 2.500.000’e ulaştığı, Manchester’ın 1760’da 12.000 olan nüfusunun ise 19. yüzyılın ortalarında 400.000’e ulaştığı bilgisi verilmektedir. Bunların tamamı yerleşim yerlerindeki fiziksel değişimler olarak görülmekle birlikte, beraberinde üzerinde yaşayan topluluklarında değişmesine neden olduğu düşünülmektedir.

Özellikle İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda ve İsviçre gibi sanayileşen ülkelerde yeni bir işçi sınıfının oluştuğu görülmektedir¹⁰⁹. Friedrich Engels’in 1845’de yayınladığı, “1844 Yılında İngiltere’de İşçi Sınıfının Koşulları” adlı eserinde 18. yüzyılda İngiltere’de başlayan sanayileşmenin sosyal anlamdaki etkileri üzerine gözlemlerini aktardığı bilinmektedir. Bu eserinde Engels, iş bölümünün gelişmesiyle birlikte kırsal kesimden göç eden kişilerin oluşturduğu yeni işçi sınıfının sosyal anlamda bir kutuplaşmayı beraberinde getirdiğini ve büyük sanayi şehirlerinin kurulduğunu söylemektedir. Kurulan büyük fabrikalarla birlikte küçük üreticilerin de yıkıma uğradığına değinmektedir. Bunun yanı sıra yoksulların yararına olarak gösterilen bir takım yasalarla “hayır atölyeleri” kurulduğunu ve bu

---

¹⁰⁷ Küçükerman, s.164.

¹⁰⁸ Benevolo, s. 188-189.

¹⁰⁹ Hof, s. 79.

şekilde birçok insanın çalışmaya zorlandığını belirtmektedir¹¹⁰. Başka bir kaynakta çiftlik sahiplerinin de sanayileşmeye uyarak çalışanlarını fabrikalarda da çalıştırdıkları, fabrika sahiplerinin de taşradaki kişilere fason iş verdikleri bilinmektedir¹¹¹. Aynı kaynakta İsviçre'nin Glarus kantonunda kilise görevlisi olan Heidegger ya da Alsace, Steintal'daki papaz Oberlin gibi kişilerin fabrikalarla temas kurarak sanayi bölgelerinden uzakta olan yerlerde yaşayan halk için iş ortamı oluşturduklarından bahsedilmektedir.

1800'den itibaren dokumacılıkta makineleşme hemen hemen en yüksek noktasına ulaşarak, 1781'den 1791'e kadar ham pamuk ithalinin üç katını bulduğu ve dağınık halde ev atölyelerinde yapılan imalatın yapım evleri ve fabrikalara taşındığı bilinmektedir¹¹². Sanayi Devrimi'yle gelen teknik alanlardaki yeniliklerin toplu ve planlı işgücünde üretime dayalı küçük yapım evlerinin daha büyük fabrikalara dönüşmesini; büyük miktarlarda mamulün eskiye oranla daha hızlı üretilmesini sağladığı görülmektedir. Küçük yapım evlerindeki basit düzenekteki yarı-otomatik tezgâhların yerine yeni sanayi makinelerinin gelmesiyle daha bilinçli ve hızlı çalışacak işgücüne gereksinim duyulduğu düşünülmektedir. Bu düşünceleri kanıtlayan kaynakta şu şekilde belirtilmiştir; *“İlkin, bütün işçilerin, endüstriye uygun bir tarzda yani tarım hayatının mevsimlik iniş çıkışlarından ya da bağımsız zanaatkârların iş keyfiyetinden tamamen farklı, düzenli, kesintisiz bir günlük çalışma ritmine uyarak çalışmayı öğrenmeleri gerekiyordu. Çalışma disiplininin çok vahim boyutlarda bir sorun teşkil ettiği fabrikalarda, çoğunlukla, yönetilmeleri kolay (ve daha ucuz) kadın ve çocuk işçilerin çalıştırılması yoluna gidildi. 1834-47 arasında İngiliz pamuk fabrikalarında çalışan bütün işçilerin yaklaşık dörtte biri yetişkin erkek, yarıdan fazlası kadın ve kız, geri kalanı da on sekiz yaşının altında çocuklardı”*¹¹³. Bir diğer kaynakta ise Gothe'nin *Çıvraklık Yılları* adlı eserinden alınan bir bölümde dönemin Avrupa'sında pamuk ayıklayan kadın ve çocuk işçilerin varlığı görülmektedir (Hof, İstanbul, 1995, s. 80). Bu bilgiler ışığında düşünülenler, sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan işçi sınıfının daha çok kontrolü kolay olan kadın, çocuk ve yoksullardan oluşturulduğu yönündedir.

---

¹¹⁰ Anonim, “İngiltere”, **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.11, 1986, s.5699.

¹¹¹ Hof, s. 79.

¹¹² Anonim, “Sanayi Devrimi”, **Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C.10, s.920.

¹¹³ Hobsbawm, s. 60.

Sınıf atlamanın gerçekleşmesinin olanaksız olduğu bir ortamda, tarım işçisi olan köylü sınıfından el ve fabrika işçisi statüsüne yükselmiş yeni bir sınıf oluştuğu görülmektedir. Yaşanılan yüzyılın sosyal şartlarının sağladığı olanaklar çerçevesinde bu işçi sınıfının ancak bir kademe daha yükselerek tüccar olabileceği vurgulanmaktadır¹¹⁴. İşçi sınıfının oluşmasıyla birlikte ağır maddi baskı altında kalan işçilerin sendikalaşma hareketlerini de başlattıkları görülmektedir. Bu hareketin ilk olarak Fransa’da 1520’den başlayarak 1799 yılına kadar sık sık tekrarlandığı bilinmektedir.¹¹⁵

Zaman içerisinde bilimsel ve teknik gelişmelerin beraberinde ağır sanayinin yani; “*makine yapan makine sanayinin*”¹¹⁶ de hızla gelişerek işgücüne olan ihtiyacı azaltmasıyla işsizlik sorunun açığa çıktığı görülmektedir. Makineleşmenin bu denli hızlı olması ve işsizliğinde buna paralel bir biçimde artması işçi sınıfının hoşnutsuzluğuna neden olduğu, dönemin Avrupa’sında ortaya çıkan grev ve ayaklanmalara bakılarak söylenebilir. İşçi sınıfının ayaklanması; kıta Avrupası’nda 1848 devrimlerine yol açarak, İngiltere’de büyük Chartist hareketi ve Luddite (makine kırma) eylemini ortaya çıkardığı bilinmektedir¹¹⁷. Nitekim halk arasında ve sanayi içerisinde dönemsel olarak gerçekleşen ayaklanmaların; modern Avrupa tekstil sanayinin gelişmişliğini ve öncülüğünü göz önüne alarak, genel anlamda bu sürecinin önüne geçemediği düşünülebilir. Bu durum, sanayi kentlerinin toplumu etkilediğini ancak onların tüm çırpınmalarına rağmen sanayileşme sürecinin etkilenmediğini göstermektedir.

Bu bölümde sıkça başvurduğumuz Ulrich Im Hof’un “*Avrupa’da Aydınlanma*” eserinde Alman tarihçi olan Rudolf Vierhaus’un yeni kurulan fabrikalar ile ilgili görüşü aktarılmaktadır: “*18. yüzyılın aydınlanmacı yazarları gibi hükümetler de fabrikaları, halkın yoksulluğunu ve işsizliğini azaltacak, perişanlığını engelleyecek ekonomik ilerlemenin etkili bir yol olarak görüyorlardı. Bununla birlikte bu beklenti, sadece sınırlı ve ne de olsa uzun, alışmanın ve öğrenmenin daha kapsayıcı sanayileşmesiyle ve fabrika üretimiyle son bulan ve büyük sosyal masraflara yol açan bir süreçte gerçekleşmiştir. Halkın en alt tabakasının*

---

¹¹⁴ Hof, s. 82.

¹¹⁵ Anonim, “Sendika”, **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1994, s.337.

¹¹⁶ Tanilli, s.294.

¹¹⁷ Hobsbawm, s. 48.

yoksulluğu, 18. yüzyılda evlerde yapılan el işleriyle ve fabrikalarla ortadan kaldırılamamıştır; ancak bu ikisi olmasaydı, yoksulluk daha da büyük olurdu”¹¹⁸ Bu bilgilere dayanarak devrimle birlikte ortaya çıkan fabrikaların işsizliğin önüne geçemediği ve yeni oluşan işçi sınıfının ekonomik ve sosyal anlamda zorluğa düştüğü söylenilebilmektedir.

Tüm bu gelişmelerin üzerinde yaşandığı toprak parçalarının da tıpkı insanlar gibi şekillendiği gözlemlenmektedir. Üretim ve üretici yani insan üzerinde değişimlere neden olan devrimin şehirlerin de değişmesine neden olduğu görülmektedir. Leonardo Benevelo’nun “Avrupa Tarihinde Kentler” adlı eserinde, “Sanayi Kenti” başlığı altında ele aldığı bölümde Sanayi Devrimi’nin ortaya çıktığı İngiltere’nin başkenti olan Londra’ya ait bilgiler sunulmaktadır. Eserde, dönemin en büyük sanayi kentlerinden biri olan Londra’da fabrikalar ile evlerin bir arada; iç içe olduğundan ve şehrin sağlıksız bir kaos ortamı oluşturduğundan bahsedilmektedir. Eserin bu bölümünde Almanya’dan Londra’ya gelen Henrich Heine’in 1828 yılına ait izlenimleri de aktarılmaktadır: “Dünyanın şaşkın bir ruha gösterebildiği en büyük mucizeyi gördüm ve hâlâ şaşkınım; taştan ev ormanı hâlâ belleğimde çakılı duruyor ve aralarında, birbirine benzemeyen bütün tutkuları, bütün sevgi, açlık ve nefret dürtüleri ile yaşayan insanların yüzlerinin oluşturduğu hızla akıp giden bir dere... Her şeyin böylesine dobra dobra içtenliği, bu anıtsal birlik, bu makineye benzeyen hareket, zevkin kendisinde var olan bu tedirgin ruh, bu abartılmış Londra düşgücünü boğuyor ve yürek parçalıyor... Büyük saraylar bekliyordum, ama küçük evlerden başka bir şey görmedim. Ne var ki, hepsinin tek biçimde olması ve sınırsızlığı ruhu olağanüstü etkiliyor”¹¹⁹. Görüldüğü üzere dönemin çağdaşı olan bir tarihçi tarafından gözlemlenen durum hiç de iç açıcı tanımlamalarda bulunmamaktadır. Bu eserin diğer kısımlarında Avrupa’nın dışında ancak sömürgesi olan şehirlerden de bahsedilmektedir. Verilen bilgiler, sanayileşmeyle birlikte yoğunlaşan ticaretin getirdiği yakınlıklardan dolayı birçok sömürge şehrinin, Avrupa’nın herhangi bir sanayi şehrine benzer nitelikler taşıdığı yönündedir.

Devrimin yalnızca İngiltere ve Avrupa’nın sanayileşmiş birkaç ülkesini değil tüm dünya ekonomisini ve sosyal yapısını etkilediği düşünülmektedir. Sanayi Devrimi’nin dünya ekonomisinin bu zamana değin yerleşmiş olan pazar anlayışının bir anda değiştirdiğini Hobsbawm’ın şu sözlerinden anlayabiliriz: “Avrupa, tarihin başından beri her zaman

---

¹¹⁸ Hof, s. 81.

¹¹⁹ Benevolo, s. 195-196.

*Doğu'ya sattığından daha fazlasını Doğu'dan ithal etmişti; çünkü Doğu, Batı'ya sattığı baharat, ipek, patiska, mücevher vs. karşılığında Batı'nın hemen hiçbir şeyine ihtiyaç duymuyordu. İlk kez Endüstri Devrimi'nin pamuklu kumaşları, o zamana dek külçe altın ve gümüş ihracatıyla soygunculuk karışımı bir yöntemle dengede tutulmuş bu ilişkiyi tersine çevirdi*¹²⁰. Bu bilgiler ışığında, sanayileşmeyi başaran Avrupa'nın, üretim için gerekli olan hammaddeyi Doğu ülkelerinden alıp ürüne çevirdikten sonra da Doğu ülkeleri pazarında yüksek fiyatlarla sattığını ve üretimde dünya ülkelerini geride bıraktığını söyleyebiliriz. Avrupa'nın teknik alanda gerçekleştirdiği yeniliklerin ve hızlı üretimle değişen pazar ihtiyaçlarına cevap verebilme kapasitesinin, diğer dünya ülkelerine oranla yüksek olmasının; bu değişimin temel nedeni olarak görülmektedir.

Avrupa'nın en dinamik tekstil sanayisine sahip olan İngiltere'nin 1750-1769 yılları arasında pamuklu ihracatının on kattan fazla arttığı ve 1814'de iç pazar için %43, dış pazar için ise %57 oranında üretim yaparken; 1850'de iç pazar için %38, dış pazar için ise %61 oranında üretim yaptığı bilinmektedir¹²¹. 18. yüzyıldaki sanayi devrimini başlatmış olan İngiltere 1880 yıllarına kadar dünyanın en büyük sanayi ülkesi olma durumunu koruduğu görülmektedir¹²². Bu bilgilere dayanarak, İngiltere'nin sanayileşme ve hızlı üretebilme kapasitesinin diğer üretici dünya ülkelerine oranla yüksek olduğu düşünülmektedir. Günümüzde bile Yorkshire kentinin yün sanayisindeki ününü koruduğu ancak Lancashire'deki pamuklu sanayisinin yok olmaya başladığına dair bilgiler bulunmaktadır¹²³.

3.2.3. Avrupa Kumaş Baskıcılığında Kullanılan Desenler

Modern Avrupa, tekstil baskı sanayisinin temelini Hindistan'dan aldığı¹²⁴ teknik bilgiler doğrultusunda oluşturduğu ve dönemin Avrupa'sında Hindistan'ın baskılı kumaşlarının halk tarafından çok tutulduğu bilinmektedir. Avrupalı halkın bu ilgisinden dolayı uzun bir süre Doğulu tarzda desenlerin Avrupalı imalatçılar tarafından üretildiği bilinmektedir. Fransa'da özellikle 1790 ile 1880 yılları arasında uygulanmış kumaş örneklerine bakıldığında işlenen motiflerin ve kumaş yüzeyindeki sistematik dağılma

---

¹²⁰ Hobsbawm, s. 45.

¹²¹ age. , s. 43, 44.

¹²² Anonim, "İngiltere", **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.11, s.5695.

¹²³ age.

¹²⁴ Çiftçi, M. Fikri Çiftçi, s.51.

biçimlerinin Hindistan el baskısı kumaşlardan örnek alınarak yapıldığı hatta bazılarının birebir kopyası niteliğinde olduğu düşünülmektedir (bk. Resim 3-6). Hindistan kökenli indigo boyası ile beyaz zemin üzerine tek renkli düzenlemelerin 1800-1880 yılları arasında, önceleri İngiltere ve Fransa'da yayılıp 1860'larda Amerika'da da uygulandığı görülmektedir. Hemen hemen bir asır boyunca aralıklı zamanlarda tekrar uygulanarak devam ettiği dönemin desen kimliğine göre tekrar tekrar uygulandığı görülmektedir (bk. Resim 7-10). 1810-15 yılları arasında Türk kırmızısı rengiyle doğulu motiflerin özellikle Fransa'da sıklıkla işlendiği görülmektedir (bk. Resim 11-12). Türk kırmızısı ve Doğulu motiflerin yanı sıra, 1830-40 arası ebru sanatına benzer nitelikteki desenlerin, 1810-90 yılları arasında İran kökenli madalyon deseninin ve Çin kaynaklı imgesel figürlerin işli olduğu örneklerin de olduğu bilinmektedir (bk. Resim 13-17). 1880 yıllarında İslam sanatına ait olduğu bilinen birbirine dolanmış eğrisel biçimli desenlerin uygulandığı görülmekte, 1890-98 yılları arasında Türk halı desenleri kullanılarak baskılı kumaşların üretildiği bilinmektedir. 1883 Fransız yapımı bir kumaşta ise minyatür düzenlemenin etkileri görülmektedir (bk. Resim 18-19). 1820'lerde Fransa'da Afgan, Özbek kökenli desenlerinde kullanıldığı bilinmektedir.

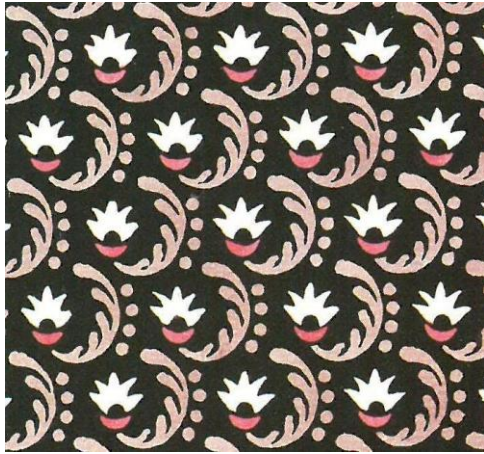
Avrupa'daki kumaş baskıcılığında Hindistan'dan gelen desenlerin etkisi kadar, Mısır'da yapılan baskı sanatının da etkisinin olduğu bilinmektedir. Özellikle 1798-99 yıllarında Napolyon tarafından gerçekleştirilen Mısır Seferinden sonra bu stilin yaygınlaştığı görülmektedir. Mısırlıların hayvan ve bitki (özellikle lotus çiçeği, papirüs bitkisi) tasvirlerinin Romalılar döneminde ve sonraları 1800 I. Napolyon devrinde moda olduğu ve dönemin emprime stilin temelini oluşturduğuna dair bilgiler mevcuttur¹²⁵. Yalnızca Mısır değil diğer Afrika kıtası yerlilerinin geleneklerine ait figürlerinde 18. yüzyılda kumaş yüzeyinde uygulandığı görülmektedir. 1860'larda Yunan sanatı, 1883 Roman sanatı etkili tarzda desenlerinde Fransa'da uygulandığı görülmektedir. Avrupa, doğudan etkilenmenin yanı sıra gündelik yaşama, kendi geleneklerine, mitlerine ve dinsel öğelerine ait desenleri de kumaş üzerine uyguladıkları bilinmektedir. 1797 yılına ait kırsal yaşamı konu edinen bir kumaş baskısı deseninin tablo görünümü olduğu ve Avrupa resim sanatıyla örtüştüğüne dair bilgiler mevcuttur. 1800-1890 yılları arasında da mitsel değer taşıyan bir takım hikâyelerin anlatıldığı kumaş baskılarının da yapıldığı, özellikle Napolyon dönemi olan 1810-15 yıllarında yapılan

---

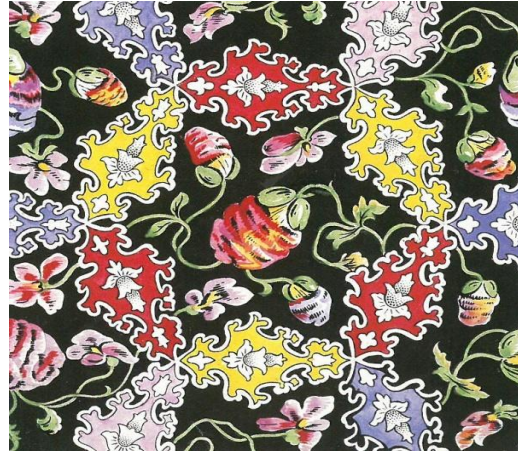
¹²⁵ Kaiser, s 45.

tasarımlarda askeri ve siyasi sembollerin kullanıldığı ve dönemin etkisinde oldukları görülmektedir. Avrupa’da siyasi ortamın yanı sıra sanatsal akımların da kumaş desenleri üzerinde etkisi olduğu gözlemlenmektedir. 1830-40 yılları arasında Gotik üslubunda, 1880-1893 arası Barok ve Rokoko 1880-1910 yılları arasında Art Nouveau sanat akımının etkisinde tasarımlar yapıldığı görülmektedir. Avrupalı sanayiciler önceleri Doğu’dan getirdikleri kumaşları taklit ederek üretim yaparlarken; 1790’lardan sonra ise kendi stilini yansıtmak isteyen yapımevi sahipleri istedikleri tarzda deseni dönemin ressamlarına yaptırdıkları bilinmektedir. Örneğin; “1807’de Oberkampf’ın birçok Jouy kumaşı desenini J.B. Huet’e ısmarladığı”¹²⁶ ile ilgili bilgiler mevcuttur. Ancak burada adı geçen J.B. Huet adlı kişiye ait bilgiler bulunamamakta onun yerine Jouy kumaşlarında François Boucher ve Jean Baptiste Pillement gibi ressamlar tarafından 1755-60 yılları arasında yapılan Çin sanatına özgü gravürlerin etkisinin olduğu bilinmektedir¹²⁷. Aynı kaynakta chintz* kumaşların 1746’da Moulhouse şehrinde, İndienne** tarzı kumaşların ise 1770’lerde Oberkampf fabrikası tarafından yapıldığının; İngiltere’de William Kilburn ve William Morris gibi sanatçıların Çin kaynaklı desenlerle çalıştıklarının bilgisi verilmektedir¹²⁸.

Resim 3: 1795-1800 Fransa

Resim 4: 1850 Fransa

Kaynak: *Textile Designs 200 Years of Patterns for Printed Fabrics arranged by Motif, Colour, Period and Design*, 2005, s.34,57.

¹²⁶ Delamare, Bernard Guineau, s.86.

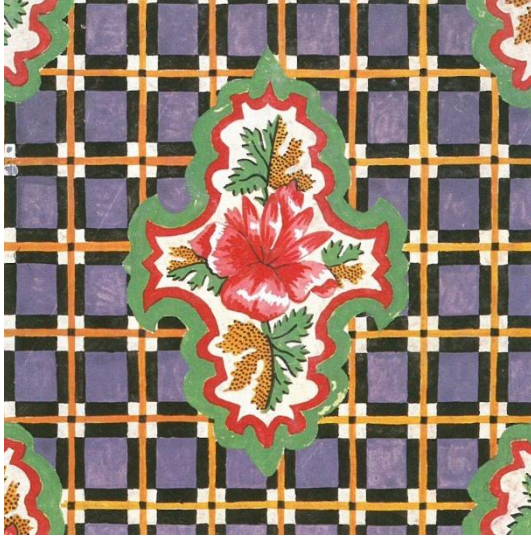
¹²⁷ Yıldırım, Erdem İsmail Özlenen, s.31.

* “chintz”; Tez içerisinde “çint, çintz” şekillerinde de yazılmaktadır.

** “indienne”; indiyen. Eskiden Asya’da kullanılan bir kumaş boyama ve basma yöntemi. (Ergür:2002, s.114.)

¹²⁸ Yıldırım, Erdem İsmail Özlenen, s. 33, 35.

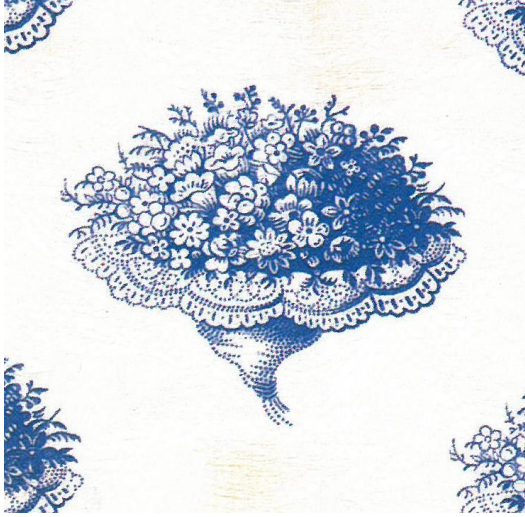

Resim 5: 1840 Fransa.

Resim 6: 18. yüzyıl sonları Fransa.

Resim 7: 1870-80 Fransa

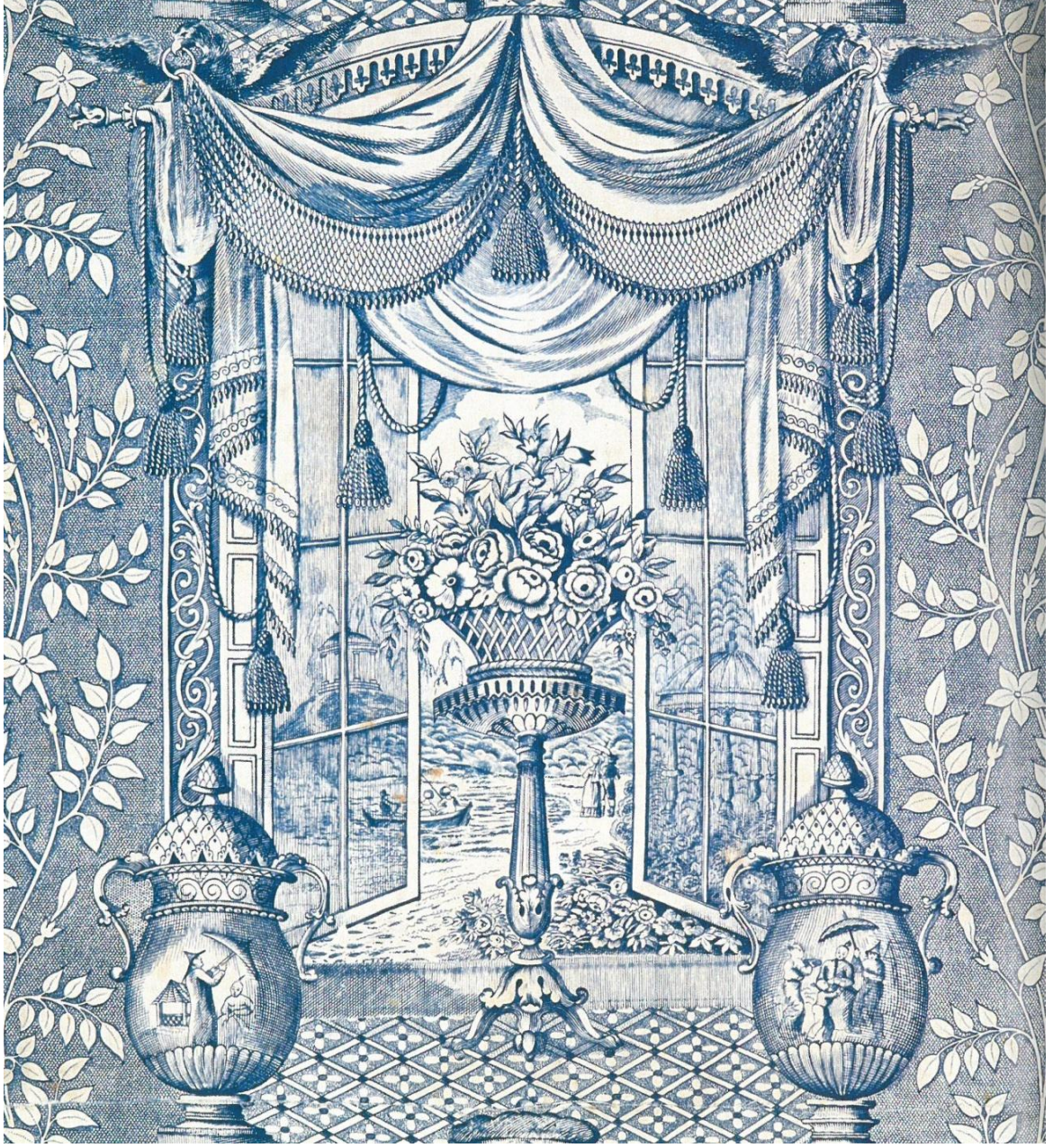
Resim 8: 19. yüzyıl başları Fransa

Resim 9: 1810-20 İngiltere ya da Fransa.

Kaynak: Textile Designs, s. 48, 57,78.80.

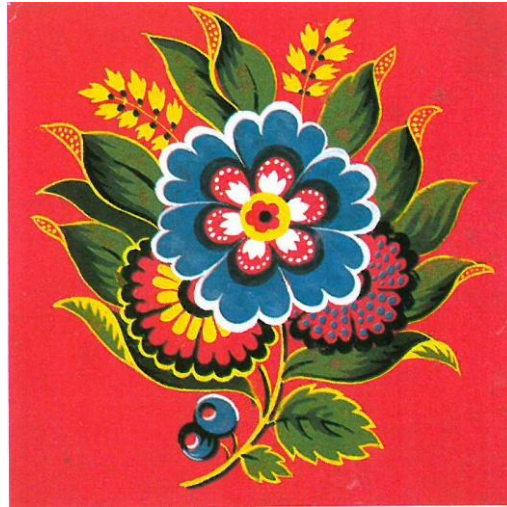
Resim 10: 1820 İngiltere.

Kaynak: Textile Designs, s.280.

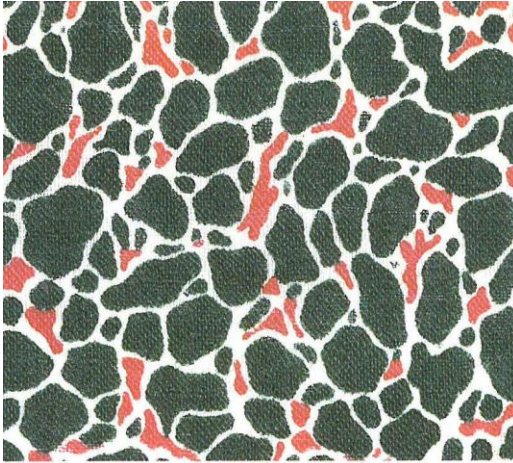

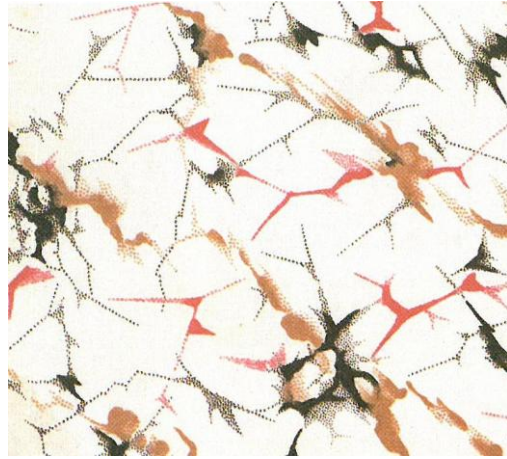
Resim 11: 1810-15 Fransa

Resim 12: 1810-15 Fransa

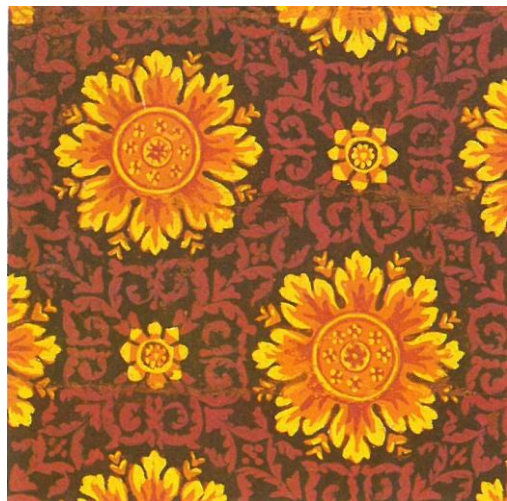
Resim 13: 1840-50 Fransa

Resim 14: 1870-90 Fransa

Resim 15: 1890 Fransa

Resim 16: 1815 Fransa

Kaynak: Textile Designs, s. 130, 180, 182.

Resim 17: 1880 Fransa

Resim 18: 1890 Fransa.

Resim 19: 1883 Fransa

Kaynak: Textile Designs, s.369, 371.431.

4. OSMANLI İMPARATORLUĞU SINIRLARI İÇERİSİNDE GENEL TEKSTİL ÜRETİMİ VE BASKICILIĞI ALANLARINDA SANAYİLEŞME SÜRECİ

Osmanlı Devleti, Oğuzların yirmi dört boyunun en soylusu kabul edilen Kayılardan bir aşiretin reisi olan Osmanoğulları tarafından 1299'da Kütahya'nın Domaniç¹²⁹ ve Bilecik'in Söğüt¹³⁰ ilçelerinde kurulduğu bilinmektedir¹³¹. Anadolu'da 14. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında yaşayan Türklerin yaşayış biçimleri ve kültürel faaliyetlerinin ana hatlarıyla aynı olduğu ve eskiden beri bir devamlılık esasının var olduğu bilinmektedir¹³². Osmanlı Türklerinin, Anadolu topraklarından sonra Rumeli topraklarına hâkim olmalarıyla buradaki kültürel renkliliğin günümüze kadar gelebildiğine dair bilgiler mevcuttur. Nitekim Sırp, Romen, Yunan gibi Ortodoks mezhebine tabi olan etnik guruplar, uzun yıllar boyunca Katoliklerin hâkimiyetinde olan Avrupa'da yok olma tehlikesiyle yüz yüze geldikleri bilinmektedir¹³³. Bu bilgiler ışığında hem Anadolu'nun hem de Balkan yarımadasının ve diğer topraklarının hakimiyetini uzun zaman elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu sayesinde sosyal, kültürel ve ekonomik anlamlarda eskiden beri var olduğu bilinen kültürün bozulmadan günümüze aktarılabilirdiği düşünülmektedir.

4.1. 18. VE 19. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU SINIRLARI İÇERİSİNDE GERÇEKLEŞEN SİYASİ VE EKONOMİK OLAYLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu, Balkanlar, Orta Doğu ve Arap yarımadası ile Afrika'nın kuzeyini de içinde bulunduran büyük bir alanda hâkimiyeti olduğu bilinmektedir. Bu duruma bağlı olarak içinde barındırdığı çeşitli etnik guruplarla ve hâkimiyetinde olan topraklara göz diken başka ülkelerle bir takım sorunlar yaşadığı görülmektedir. Özellikle 1789 Fransız İhtilalı'ndan sonra çıkan "milliyetçilik" akımının bu olaylarda etkili rol oynadığı düşünülmektedir. 16. yüzyıldan beri devam eden Kırım isyanları, 19. yüzyılın sonlarında yaşanan Yunan, Rum ve Ermeni kökenli tebaanın isyanlarının ülkenin ekonomik ve sosyal

¹²⁹ Anonim, "Domaniç", **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.3, 1970, s.820.

¹³⁰ Anonim, "Söğüt", **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.11, 1973, s.502.

¹³¹ Yılmaz Öztuna, "Osmanlı İmparatorluğu", **Türk Ansiklopedisi**, C. 26, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s.89.

¹³² Sâmîha Ayverdi, "On Dördüncü Asırdan Bu yana Türk İctimâî Müesseselerine Kısa Bir Bakış", **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı: 14. Yüzyıl**, Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 142.

¹³³ Ayverdi, s. 144.

yapısını etkilediği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra 18. yüzyılda Avrupa topraklarına Venedikliler ve Avusturyalıların saldırıları; doğu topraklarına İran Safevi Handanlığı'nın başlattığı işgal girişimleri, Balkanlardaki Sırp ve Bulgar isyanları önemli ölçüde ülkeye zarar verdiği ve toprak kayıplarına neden olduğu görülmektedir. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca en sık savaşın gerçekleştiği ülke ise Rusya olarak görülmektedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının da Osmanlı otoritesine önemli şekilde zarar verdiği gözlemlenmektedir¹³⁴. Bu gelişmelerin yanı sıra doğal afetler, yangın, deprem gibi şehirlerin yıkımına neden olan olaylarında Osmanlı ekonomisine zarar verdiği sanayileşmeye giden yolu olumsuz etkilediği düşünülmektedir. 18. ve 19. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen tüm bu olaylar kronolojik sıralama ile verilmektedir (bk. EK 2, s. 108).

4.2. SINIRLAR İÇERİSİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN TİCARETİN ETKİSİ

Kurulduğu ve merkezi olarak kabul edilen Anadolu toprakların doğu ile batıyı birbirine bağlayan, stratejik yönden önemli bir konuma sahip olduğu ve birçok ülkenin bu topraklar üzerinden ticaret yaptığı kaynaklarla doğrulanmaktadır. Bu bilgilere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu ile birebir yapılan ve hakim olduğu topraklar üzerinden başka ülkeler arasında yapılan ticaretin sanayileşme sürecine etkisi olduğu düşünülmektedir.

4.2.1. Ticaret Yolları Üzerinde Kurulan Şehirler, Pazar ve Panayırlar

İlkçağ ve Ortaçağ boyunca Asya ile Avrupa ticaretinin dört ana yolunun Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde geçtiği bilinmektedir. Bu yolların ilki İstanbul'dan başlayarak, Konya, Adana ve Şam üzerinden Suriye limanlarına ulaşmaktadır. İkicisi; Orta Asya'yı Hindistan, İran ve Anadolu topraklarından geçerek Akdeniz ve Ege limanlarına bağlamaktadır. Üçüncü yol Basra Körfezi'nden Karadeniz limanlarına Anadolu topraklarından geçerek ulaşan ticaret yolu olarak bilinmektedir. Verilen bilgiler dördüncü önemli yolun, Orta Asya'yı Hindistan limanlarından başlayarak Kızıldeniz-Süveyş Kanalı üzerinden Avrupa'ya bağlayan deniz yolu olduğu yönündedir¹³⁵. Kaynaklarda en belirgin adı

---

¹³⁴ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.4, İstanbul:1972, s.618-639.

¹³⁵ Necdet Sevinç, "Anadolu Türk Devletlerinde Ticari-İktisadi Faaliyetler Ve Osmanlı Sanayi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 9, Cilt.3, Yıl;2, Ekim 1980.

geçen İstanbul-Belgrat yolunun da Osmanlı'yı Avrupa ülkelerine bağladığı söylenmektedir.¹³⁶ Aynı kaynakta İpek yolu ve Şam yolunun Ortadoğu limanlarıyla bağlantıyı sağladığından da bahsedilmektedir. Anadolu'nun kuzeyinden geçen Erzurum, Erzincan, Ankara, İstanbul ticaret yoluyla; güneyinden geçen Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Bilecik, Adana, Konya, İstanbul ticaret yolu Anadolu'nun önemli ticaret güzergahları olarak bilinmektedir¹³⁷. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yeri ve merkezi olarak kabul edilen Anadolu toprakları dışında; Ortadoğu, Balkanlar ve Afrika'nın kuzeyini de içine alan geniş bir alanda da hâkimiyeti olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında "Avrupa, Asya ve Afrika'da sahip olduğu topraklar; 35 eyalet, 142 liva, 1320 kaza'ya ayrıldığı"¹³⁸ bilinmektedir. Bu geniş topraklar içerisinde bulunan; Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır, Bursa gibi sanayi merkezlerinin 17. yüzyılın sonuna kadar büyük önem taşımaktadır¹³⁹. "Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderun işlek limanlar"¹⁴⁰; Diyarbakır, Mardin ve Erzincan'ın ise önemli ticaret merkezleri olduğu bilinmektedir¹⁴¹. Bir diğer kaynakta 18. yüzyılda Anadolu'da İstanbul, Suriye'de Halep, Mısır'da Kahire, İmparatorluğun Hindistan ticaretinde en önemli ithalat merkezleri olduğu, Hint mallarının İstanbul'a Diyarbakır üzerinden; Halep'e Basra ya da Basra Körfezi yoluyla; Kahire'ye ise Cidde, ya da eskiden Venediklilerin kullandığı Kızıldeniz yolu ile getirildiğinin bilgisi verilmektedir. Bu ticari seferin 20 ay sürdüğü ve 1200 guruşluk bir harcanma yapıldığından da söz edilmektedir¹⁴². Yine aynı kaynakta Basra ile İstanbul arasındaki ticaret yolunun güzergâhı; "Basra – Bağdat – Musul – Mardin – Diyarbakır – Tokat - İstanbul" olarak belirtilmektedir. Bu bilgilerde ayrıca Cidde'den İstanbul'a gelen Hint mallarının ise vergiden muaf olduğuna da değinilmektedir. Özellikle İstanbul'un Karadeniz ve Ege'ye açılan geçitlerin ortasında bulunmasından dolayı işe yarar ve hoşa gidebilecek her şeye sahip olduğu bilinmektedir¹⁴³. Aynı kaynakta, Rusya'dan kumaş,

¹³⁶ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 4.

¹³⁷ Zeki Tez, **Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: Doruk Yayıncılık, Mayıs 2009, s. 82.

¹³⁸ M. A. Ubucını, **Türkiye 1850**, C.1, Cemal Karaağaçlı (çev.), 1. Baskı, Tercüman Gazetesi Yayınları, s.66.

¹³⁹ age. , s.329, 330.

¹⁴⁰ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.4.

¹⁴¹ Hülya Tezcan, **Atlaslar Atlası**, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1993, s.21.

¹⁴² Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden I", s. 40, 42-42.

¹⁴³ Cosimo Comidas De Carbognano, **18. Yüzyılın Sonunda İstanbul**, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s.65.

Saksonya (Almanya)'dan yün, Akdeniz'den ise keten ve deve tüyü gibi elyaflarla; safran, şap, mazı, çivit, kırmızı boya odunu, ala cehri, üstübeç gibi boyama ve baskıcılıkta kullanılan malzemelerle işlenmemiş bezlerin de geldiğinin bilgisi de verilmektedir. Yine gezgin Carbognano'dan alınan ve 18. yüzyıla ait olduğu bilinen bilgilere göre; Halep, Şam ve Sakız kumaşları olan hareli canfes, tafta, saten, Şam ipeklisi, keten ve pamuklu bez, kadife, İngiliz ve Fransız çuhaları, altın ve gümüşlü kumaşlar, altın ve gümüş işlemeli kumaşların da İstanbul'a geldiği bilinmektedir. Aynı kaynaktan, sofa ve yastıklar için baskı pamuklular olarak belirtilen bir tür kumaştan da söz edilmektedir. Bu kumaşın baskı işlemiyle desenlendirilmiş ya da desenlendirilmeye hazır; ev tekstiline uygun bir tür pamuklu kumaş olduğu düşünülmektedir. Fransa ve Venedik'ten beyaz ve renkli mendil, baskı bezler olarak belirtilen baskılı kumaşlar geldiği bilinmektedir¹⁴⁴. Aynı kaynaktan Üsküdar'a Asya'nın iç bölgelerinden pamuk, balmumu, ipek ve Hindistan'dan müslin adı verilen kumaşların geldiğinin bilgisi verilmektedir. Bu ürünlerin ise Üsküdar'da baskılı kumaş üretimi yapılan imalathanelerce alındığı düşünülmektedir. Yine başka bir kaynaktan, Avrupa'dan gelen ürünlerin Galata ve Pera'da; doğudan gelen geleneksel ürünlerin de Kapalıçarşı'da alıcısıyla bulunduğu bilgisi verilmektedir¹⁴⁵. Üsküdar'ın ise tarihte eski adının Khrysopolis yani Altın Şehir olduğu, bu adı buraya gelen Suriye, Mezopotamya ve Asya kervanlarının taşıdıkları zenginliklerden aldığına dair bilgiler mevcuttur¹⁴⁶. Ayrıca İzmir ve İstanbul limanlarına gelen ithal malların Tokat ve Erzurum'a gelerek buralardan dağıtıldığı, bu iş için Tokat'ta yirmi kadar depo bulunduğu bilinmektedir¹⁴⁷. Aynı kaynaktan Güneyde Mersin, İskenderun limanlarından gelen ithal malların Diyarbakır üzerinden; Beyrut'tan giren malların ise Şam üzerinden dağıtımını yapıldığının bilgileri verilmektedir. Bir diğer önemli liman şehri olan Basra'nın 1538'de Osmanlı İmparatorluğu'na bağlandığı, bir ara tekrar İranlılar tarafından 1776'da işgal edilen bölgenin 1779'da yine Osmanlı yönetimine geçtiği bilinmektedir¹⁴⁸. Aynı kaynaktan 17. yüzyılda İngiliz, Portekiz ve Hollandalı ticaret gemilerinin uğrak yeri olan şehir Basra Körfezi'nin en işlek ve büyük limanı konumunda olduğunun da bilgisi verilmektedir. Akdeniz ticaretinin en önemli limanlarından olan İzmir'de 17. yüzyılda İngiliz

---

¹⁴⁴ Carbognano, s.66.

¹⁴⁵ Küçükerman, s.311.

¹⁴⁶ Carbognano, s.89.

¹⁴⁷ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 20.

¹⁴⁸ Anonim, "Basra", **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.3, 1986, s.1365.

ve Hollandalıların ticaret yaptıkları bilinmektedir¹⁴⁹. Aynı kaynakta 18. yüzyıla doğru Fransızların Doğu Akdeniz Kumpanyası'nı kurmalarıyla buradaki ticaretin büyük çoğunluğunu ele aldıkları bilgisi verilmektedir. İzmir limanına Marsilya'dan yıllık 10 büyük ve 4 küçük ticaret gemisinin uğradığı ve bu sayıya ulaşan başka bir liman olmadığı da bilinmektedir (Yılmaz, 1993, s. 102.).

Osmanlı toprakları içerisinde var olan büyük pazarda, “yabancı malların başlıca giriş kanalları”¹⁵⁰ olan panayırların önemi de büyüktür. Bunlar; eylül ayı boyunca açık olan Uzunova (Edirne-Filipe arasında) , mayıs ayında on beş gün açık bulunan Eski Cuma (Tırnova) panayırları ile Karasu ve Seres panayırları olduğu bilinmektedir. Bu dört büyük panayır ile ilgili bilgiyi aldığımız Rıfat Önsoy'a ait aynı kaynakta; panayırlarda satılan malların menşei ile ilgili de önemli bilgiler verilmektedir. 1852 yılında Eski Cuma panayırına Avrupa'dan 5-6 bin civarında tüccarın geldiği ve 1850-60 yılları arasında satılan ürünlerin %90'ının İngiliz menşei olduğu, Uzunova panayırına gelen malların %80'ini, Seres'e gelenlerin ise %80'inin de İngiliz malı olduğu öğrenilmektedir. Bu bilgiler ışığında Osmanlı topraklarında yıl içinde belirli zamanlarda açılan panayırların, Avrupalı tüccar ve üreticiler için mallarını tüketebildikleri büyük ve önemli bir pazar olduğu düşünülmektedir.

Belirli zamanlarda ve süreli olarak faaliyet gösteren panayırların yanı sıra, yıl boyunca sürekli açık bulunan çarşı ve bedestenlerde Osmanlı ve yabancı tüccarlar için önemli ticaret alanlarıdır. 18. yüzyıl İstanbul'unu konu alan İnciciyan'dan edinilen bilgilere göre, Mısır Çarşısı'nda Hindistan ve Mısır'dan gelen çeşitli mallar ve boyarmaddeler satıldığı bilinmektedir. Aynı kaynakta Cevahir Bedesteni'nde tüccarların Hindistan'dan getirilen sırmalı kumaşları, Eski Bedesten (Sandal Bedesteni) adı verilen bedestenin içinde ise Rum ve Latin dükkan sahiplerinin Sakız adasında üretilen kumaşları sattıkları bilgisi verilmektedir¹⁵¹. Bir başka kaynakta ise Şanlıurfa'da 1867 ve 1883 tarihlerinde kayda geçen bir bedestenden söz edilmektedir¹⁵². Bunun yanı sıra Şanlıurfa'nın da Kapalıçarşı ve ticaret yoğunluğu bakımından önemli bir il olduğundan da bahsedilmektedir. Anadolu'ya ait olan türkülerde de

¹⁴⁹ Serap Yılmaz, “XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Yıl:1993, s.90.

¹⁵⁰ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.20.

¹⁵¹ P. Ğ. İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, Hrand D. Andreasyan (çev.), İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956, s. 26, 27, 28.

¹⁵² A. Cihat Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa Çarşıları Ve Elsanatları”, **Kültür Ve Sanat Dergisi**, Sayı: 107, Kasım 1984, s.12.

bedestenlerin varlığına dair bilgiler bulunmaktadır. Mesela Erzincan yöresine ait olan bir türküde: “Vardım Hint eline kumaş getirdim; Açtım bedesteni sattım oturdum” dizelerinin geçtiği bilinmektedir. Birçok kişi tarafından bilinen Çanakkale Türküsü’nde de bir Aynalı Çarşı’dan bahsedilmektedir.

Edinilen bilgiler değerlendirilerek, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalı ve diğer memleketlerden gelen tüccarların mallarını nakde çevirebildikleri büyük bir pazar hacmine sahip olduğu düşünülmektedir. Bu savı destekler nitelikte olan bir kaynakta, 17. yüzyılın sonlarında İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı sınırları içerisindeki pazarın genel bir araştırmasını yapabilmek adına görevliler gönderdikleri bilgisi verilmektedir¹⁵³. Böylelikle Osmanlı sınırları içerisinde geçen ticaret yolları ve bulunan büyük pazarın önemi kolaylıkla anlaşılabilir.

4.2.2. Hammaddelerin Yetiştiriciliği ve Ticareti

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda, tekstil malzemesi yapımında kullanılan yün, pamuk, ipek ve boya hammaddelerinin başlıca ihracat malları olduğu bilinmektedir¹⁵⁴. Fransızlar tarafından Sakız Adası ve Kuşadası’ndan yüklü miktarda pamuk ithal edildiği bilinmektedir¹⁵⁵. Ubcini’den alınan bilgiye göre ipek Amasya’da yaklaşık 50 milyon kg; yün ise Kızılırmak’ın batısında yıllık 450.000 ile 500.000 kg civarında üretilmekteydi. Bu üretimin dörtte üçü Avrupa ülkelerine özellikle de İngiltere’ye ihraç edilmekteydi¹⁵⁶. Aynı kaynakta ipek, top halinde yün, keçi tüyleri ve yünlü pamuğun da Fransa’ya ihraç edildiği bilgisi verilmektedir. Ancak İngiltere’ye 1825’de büyük oranda yapılan pamuk ihracatının, 1855’de Amerika’nın ihracata başlamasıyla zayıfladığı da bilinmektedir¹⁵⁷. Yünlü pamuk; 529.295 frank, top halinde yün; 3.226.601 frank, ipekler;17.520.852 frank, keçi tüyleri; 1.300.915 frank değerinde hammadde ihraç edildiği bilinmektedir¹⁵⁸. Başka bir kaynaktan da

---

¹⁵³ Şimşek, s.147.

¹⁵⁴ İnciciyan, s.131.

¹⁵⁵ Serap Yılmaz, “XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”, s. 92-93.

¹⁵⁶ Ubcini, s.337.

¹⁵⁷ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.19.

¹⁵⁸ Ubcini, s.366.

özellikle 1836-1853 yılları arasında İngiltere'ye yüklü miktarda ipek ve yün ihracatının da yapıldığı bilgisi bulunmaktadır¹⁵⁹ (bk. Tablo I).

Tablo 1
1836-1853 Yılları Arasında Yapılan İpek ve Yün İhracatı

	İPEK	YÜN		İPEK	YÜN		İPEK	YÜN
1836	695.555	2.477.094	1842	733.123	559.852	1848	395.017	1.274.110
1837	386.097	2.337.754	1843	607.287	508.205	1849	328.583	961.737
1838	478.775	762.018	1844	830.197	1.286.963	1850	1.012.565	1.896.138
1839	731.906	1.183.532	1845	468.649	1.851.128	1851	676.640	2.579.812
1840	725.189	690.013	1846	435.558	2.015.229	1852	1.496.219	3.325.412
1841	732.784	447.633	1847	337.610	1.404.350	1853	2.494.193	4.958.940

Kaynak: Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s.126,129.

İç pazarın ihtiyacı olan yapağı, pamuk, ipek gibi malların dış ticarete çoğu zaman yasaklandığı, ihraç edilen mallara yüksek gümrük vergileri uygulanarak; yapağı ve ipek hammaddelerine %5 ile %12 arasında vergi talep edildiği bilinmektedir¹⁶⁰. 1789'dan önce 34 çeşit pamuğun Marsilya'ya ithal edildiği bunların; 11 cins Sayda'dan, 9'u İzmir, 4'ü İskenderiye, 2'si Kıbrıs, 3cinsi ise Antalya'da bölgelerinden elde edildiği bilinmektedir. Aynı kaynaktan Selanik'ten yılda 387.000 guruşluk, İzmir, Akka, Sayda ve Kıbrıs'dan ithal edilen pamuk değeri de katılırsa 670.000 guruşa kadar çıktığı bilgisi edinilmektedir¹⁶¹.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa ülkelerine sadece hammadde değil yarı mamul olan pamuk ipliğini de ihraç ettiği bilinmektedir. Ambelakya* kasabasında üretilen pamuk ipliklerini özellikle Almanya ve Avusturya'ya, yılda 250.000 kg civarında gittiği¹⁶² ve Fransa'nın da Sakız Adası'ndan yüklü miktarda ipek ipliği ihraç ettiği¹⁶³

¹⁵⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s. 126, 129.

¹⁶⁰ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.5.

¹⁶¹ Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II", **Bellekten** Cilt: LVI, Sayı:217, Yıl:1992, s.783-784.

* Ambelakya; Selanik'in güneyinde olduğunu söylemektedir (Tez: 2003; s.2.) , günümüz haritalarına bakıldığında bu bilgi doğrulanmaktadır.

bilinmektedir. Osmanlı topraklarında yetiştirilen pamuğun boyayı iyi tutmasından dolayı özellikle kırmızı pamuk ipliğinin Fransa'daki benzerlerine nazaran daha canlı olduğu ve tercih edildiği görülmektedir¹⁶⁴.

Kumaş dokumak için kullanılan elyafın dışında, Osmanlı topraklarında yetiştirilen kök boya da önemli ihraç malları arasındadır. 1840-50 yılları arasında İngiltere tekstil sanayisinin ihtiyacı olan kökboyanın %65 kadarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan karşıladığı bilinmektedir¹⁶⁵. Cehrinin (sarı tohum) Konya ve Kayseri'de yetiştirildiği ve Samsun ya da İzmir üzerinden İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine de gönderilmekteydi¹⁶⁶. Ayrıca Avrupa'da Türk kırmızısı ya da Edirne kırmızısı olarak bilinen bu boyarmadde 1875 tarihine kadar İzmir limanından yapılan ihracatın değerinin 500.000 altını geçtiği ve 1700 yıllarında ise dünya ihracatının üçte ikisini karşıladığı bilinmektedir¹⁶⁷. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere, Karayipler'de yetişen sarı kök bitkisiyle ihtiyacını karşılarken; Hollanda ve Almanya'nın Kayseri'den cehri almaya devam ettiği bilinmektedir¹⁶⁸. Ancak Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği Avrupa'da boyarmaddeler alanında yapılan çalışmalar neticesinde kökboyanın kimyasal yollarla elde edilmesiyle bu ticarete büyük bir darbe vurulduğu bilinmektedir¹⁶⁹.

Başvurulan kaynaklardaki bilgilere istinaden, Osmanlı toprakları içerisinde Avrupa ve diğer tekstil üretimi yapan ülkelere ihraç edilen çeşitli ve kıymetli hammaddelerin varlığı doğrulanmaktadır. Özellikle İngiltere ve Fransa gibi Sanayi Devrimi'nden sonra süratli üretim yapan ülkelerin ihtiyaç duyduğu hammaddenin çoğunluğunun Osmanlı topraklarında yetiştirilip ihraç edildiği görülmektedir.

---

¹⁶² Ömer Celal Sarç, **Tanzimat Ve Sanayiimiz**, (*Tanzimat'ın Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Baskı*), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.2.

¹⁶³ Serap Yılmaz, "XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Yıl: 1993, s. 92.

¹⁶⁴ Yılmaz, " XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II ", s. 784.

¹⁶⁵ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.19.

¹⁶⁶ Ubucini, s.337.

¹⁶⁷ Eşberk, s. 11.

¹⁶⁸ Zeki Tez, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal Ve Yapay Boyarmaddeler", **Türk Bilim Ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001)**, **Türk Teknoloji Tarihi**, Aktaran; Emre Dölen, Mustafa Kaçar, İstanbul, 2003, s.6

¹⁶⁹ Eşberk, s. 12.

4.2.3. Avrupalı ve Yerli Tüccarların Ticarete Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki ticaretin genellikle Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, Acemler ve Rumlar tarafından yapıldığı bilinmektedir. 16. yüzyıla kadar Doğu ticaretini elinde tutan Acemlerin yerini İranlı Ermenilerin aldığına dair bilgiler bulunmaktadır¹⁷⁰. Aynı kaynakta yine 13. yüzyılda gelişmeye başlayan İtalyan ipekli sanayisinin ihtiyacı olan hammaddeyi temin etmek için gelen Venedikli, Floransalı ve Milanolu tüccarların Bursa’da görünmeye başladıklarının bilgisi verilmektedir. Bu ticaret esnasında Venedik kumaşı, sabun, kâğıt gibi işlenmiş ürünlerin de iç pazara girdiği bilinmektedir. 16. yüzyılda Osmanlı tarafından verilen ayrıcalıkların sayesinde Fransız tüccarların ticarete ön plana çıktıklarına dair bilgiler mevcuttur (Önsoy, 1988, s.4). 1670’de Doğu Akdeniz Kumpanyası’nı kuran Fransızların özellikle İzmir’deki ticarete etkili oldukları bilinmektedir¹⁷¹. Bu dönemde yapılan ticarete Fransız tüccarlar tarafından ürünün maliyetini düşürmek adına bir takım hileler yapıldığı bilinmektedir. Fransa’dan getirdikleri malları Osmanlı pazarına sokmak için önce Kuşadası’nda indirip karayolu ile İzmir’e getirdikleri ve böylelikle giriş vergilerinin miktarını düşürdükleri bilinmektedir. Ancak İzmir Gümrük görevlilerinin durumu fark ederek İstanbul’a şikayet etmeleri üzerine bu durum sonlandırıldığı ve İzmir’deki konsolosluklarının da kapatıldığı bilinmektedir (Yılmaz, 1993, s.93.). Aynı kaynakta yapılan ticarete Ermeniler tarafından İran’dan taşınan ipek kumaşlar, Manisa pamuklu bezleri, pamuk ipliği, tiftikten yapılmış boyalı ve parlak kumaşların Fransızlar tarafından alındığının bilgisi verilmektedir. 1650’lerde Marsilyalı tüccarlar tarafından liberal bir girişimle kurulan 18 ortaklı Doğu Akdeniz Kumpanyası’nın İzmir gibi Halep ve Kahire’de de etkili olduğu bilinmektedir. Bu kumpanyanın ticari yaklaşımının daha çok merkantilist olduğu görülmektedir. Öyle ki ticarete para kullanımı yerine takas usulüne gittikleri özellikle yünlü kumaş karşılığında hammadde alımları yaptıkları bilinmektedir¹⁷².

18. yüzyılın sonlarına kadar ihraç edilecek malların liman şehirlerine Osmanlı tüccarlar tarafından getirildiği, buradan da gümrük vergisini ödeyen Avrupalı tüccarlar tarafından alındığı bilinmektedir¹⁷³. 1760’larda Marsilya Ticaret Odası’nın yazdığı bir

¹⁷⁰ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 8.

¹⁷¹ Yılmaz, “XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”, s. 90.

¹⁷² *age.*, s. 93.

¹⁷³ Kütükoğlu, s.4.

mektupta, Basra ile Hindistan, İran ile Türk şehirleri arasındaki ticarete Ermenilerin; Basra ve Bağdat şehirlerinin Halep ile olan ticaretinde ise Doğuluların, Ermeni ve Rumların etkinliğinden bahsedilerek; rekabetin zorluluğundan duydukları endişeye de değinildiği bilinmektedir¹⁷⁴. Basra ile Hindistan, İran ile Türk şehirleri arasındaki ticaretin aracıları genellikle Ermenilerdir. . Marsilya Ticaret Odası, raporu hazırlayan Duc de Praslin'e yazdığı mektupta; Basra veya Bağdat'ta Halep ticaretinin Doğuluların, Ermeni ve Rumların etkinliğinden ve rekabetin zorluluğundan duydukları endişeye değinilmiştir. Yine aynı kaynaktan değerli Pencap Hint kumaşlarının getirildiği İsfahan yolunun İsfahanlı Ermeniler (Cunfalı Ermeniler) tarafından kullanıldığının bilgisi verilirken, İran-Osmanlı savaşının yaşandığı yıllarda Halep'ten İzmir'e yapılan ipek ticaretinde de Ermenilerin ön planda olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Ermeni tüccarların Osmanlı pazarlarına Hint ve İran kumaşlarını da getirdikleri bilgisi verilmektedir. Ermenilerin bu dönemdeki başarılarının nedeni olarak ise ticaret yapılan yerlerde birçok Ermeninin yakın ilişkilerinin varlığı ve açık kredi olanakları olmasından kaynaklandığı görülmektedir (Yılmaz, **Bellekten**: Cilt: LVI, Sayı: 215, Yıl: 1992, s. 36). Aynı kaynaktan Asya yollarındaki ticaretin de İranlı Ermeni ve Arapların elinde olduğu ve bu tüccarların iki farklı güzergâhı olduğunun bilgisi verilmektedir. Birincisi, Anadolu'dan geçerek İran-Hindistan-Orta Asya üzerinden Çin'e ulaşan karayolu; ikincisi ise Süveyş ve Kızıldeniz'den geçen ya da Basra'dan kalkıp Basra Körfezini geçerek Hindistan içlerine ve Asya'nın Güneydoğusuna ulaşan deniz yolu olduğu bilinmektedir.

Avrupalı ülkeler tarafından Osmanlı topraklarında ticaret evlerinin kurulduğu bilinmektedir. 1700'lerde İzmir'de Fransızlara ait 30 kadar ticaret evi ve 23 kadar Fransız tüccar olduğu; İstanbul'da 11, Selanik ve Kavala'da ise toplam 8 ticaret evinin bulunduğu dair bilgiler mevcuttur¹⁷⁵. Yine aynı kaynaktan Yedi Yıl Savaşları (1756-63) sırasında Fransız donanmasının İngilizler tarafından imha edilmesi, veba, yangın gibi olaylar, gümrük tarifelerinin değişmesi, İhtilal sonrası gerçekleşen Napolyon Savaşları'nın da Fransız ekonomisini küçülttüğü ve buna bağlı olarak ticari etkinliklerinin azaldığı; İngilizlerin daha etkin hale geldikleri bilgisi verilmektedir.

---

¹⁷⁴ Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden I", s. 36.

¹⁷⁵ Yılmaz, "XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar", s. 103.

18. yüzyıldan itibaren yabancı ülkelere verilen bir takım imtiyazlardan faydalanan gayrimüslim vatandaşların bu ülkelerin konsolosluklarından berât* alarak tüccarlık yaptıkları bilinmektedir. Ancak bu tüccarların düzen bozucu bir takım hareketlerinden dolayı 1760'lardan itibaren çalışmaların başlatıldığı ve 1790'larda son verilmesine çalışıldığına dair bilgiler mevcuttur¹⁷⁶.

Zaman içerisinde Avrupalı tüccarların kar etmek ve ürünü ucuza temin etmek adına, aracı olan Osmanlı tüccarları aradan çıkararak ihraç edilecek malı bizzat kendileri yerinden almak istemeleriyle birlikte yabancı tüccarların sınırlar içerisine girmeye başladıkları görülmektedir¹⁷⁷. Osmanlı sınırları içinde ticaret yapan yabancı birçok tüccarın, önceleri karşılıksız sonraları ise Osmanlı'nın sıkıntılı zamanlarından faydalanılarak yapılan antlaşmalarla ayrıcalık (imtiyaz) kazandıklarına dair bilgiler bulunmaktadır¹⁷⁸. Aynı kaynaktan, *Avrupa tüccarı* olarak bilinen kişilerin, Osmanlı tebaası olan diğer Müslüman ve gayrimüslim tüccarları zor durumda bıraktıklarına değinilmektedir. Sağladıkları ayrıcalıklarla *müstemen** olan bu tüccarların son dönemdeki ticareti tamamen ellerinde tutukları ve Osmanlı tüccarların bu tüccarlarla rekabet edemediklerinin de bilgisi verilmektedir. Avrupalı tüccarların ticaret yapma yöntemlerinden biri olan *selem usulü* işte bu dönemden sonra sıkıntı yaratmaya başladığı gözlemlenmektedir. Selem usulünde alıcı ile satıcının yani çiftçinin tohum ve ekim durumuna göre belirledikleri hammadde oranının karşılığı olan miktarın tüccar tarafından peşin ödenmesi şeklinde yapıldığı bilinmektedir. 19. yüzyılda bu usul sebebiyle çiftçilerin toprak kaybettikleri ve Osmanlı yönetiminin duruma el koymasıyla bu uygulamaya sınırlamalar getirildiği bilinmektedir. Bu düzenlemeyle tüccar, üreticiye ön görülen fiyatın en fazla yarısını verebileceği; aksi halde davalarına bakılmayacağı ve özellikle borcun tahsilinin toprakla yapılmayacağı kesinleştiği görülmektedir¹⁷⁹. Osmanlı hükümeti

---

*berât; nişan, yetki veya rütbe verildiğini bildiren ferman olarak tanımlanmaktadır (Kantar, 2011, s.50).

¹⁷⁶ Yılmaz, "XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar", s. 106.

¹⁷⁷ Kütükoğlu, s.4.

¹⁷⁸ Mehmet Zeki Pakalın, "Avrupa Tüccarı", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993, s.115.

* "Müstemen", Osmanlı ülkesinde oturmalarına müsaade olunan yabancı devlet tebaası. (a.g.e. , C.2, s.631)

¹⁷⁹ Serap Yılmaz, "Osmanlılar'da Serbest Ticaret Konusunda Bir Lâyıha", **Tarih Ve Toplum Dergisi**, Yıl: 1991, Sayı: 96, s. 356.

tarafından ülke bütünlüğünün korunmasına çalışıldığı ve mümkün mertebe yabancı uyruklu kişilerin ülke içinde uzun süreli kalmalarının önüne geçildiği görülmektedir. Nitekim 1868 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı bir kararla yabancılara mülkiyet hakkının verildiği ve uzun süre yabancılarla mücadele edilen bu konuda sona gelindiği bilinmektedir¹⁸⁰.

Osmanlı topraklarında tekstil sanayi gerilerken Avrupa'da hızla gelişmeye ve ilerlemeye devam ettiği, dış pazarlara yapılan ihracatın 1767 ile 1838 yılları arasında tamamen azaldığı, 1838 den sonra ise yok denecek seviyeye düştüğü bilinmektedir¹⁸¹. Bu durum bir yandan Osmanlı Devleti'nin dış ticarete verilmesi gereken önemi vermediğini bir yandan ise Avrupalı ülkelerin ticari etkinliklerinin üstüne çıkamamaktan ötürü ekonominin çöküşe uğradığını düşündürmektedir. Kendi ekonomisini ayakta tutmak ve yabancı tüccarların etkinliğini kırmak adına öteden beri uygulanan çeşitli gümrük vergilerine artırımlar yaptığı görülmektedir. Burada özellikle Osmanlı ticaret sistemindeki dahili gümrük çeşitlerine değinmekte fayda olduğu düşünülmektedir. Osmanlı topraklarında bir malın ticaretinin yapılabilmesi için tüccarların dört farklı gümrük resmi ödemeleri gerekmektedir. Öncelikle bir ticari malın çıktığı yerde "*refdiyye*", gittiği yerde ise "*amediyye*" vergilerine tabi tutulduğu; yabancı bir malın sınırlar içerisinde satılması durumunda o maldan "*masdarriye*" vergisi alındığı bilinmektedir¹⁸². Yine aynı kaynakta bir ülkeden başka bir ülkeye geçerken Osmanlı topraklarından geçen ticari maldan ise "*mürûriyye*" yani transit vergisinin alındığının bilgisi verilmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı'nın önceden kararlaştırılmış ve belirli süreler tanınmış gümrük vergisi oranlarının işlemekte olduğu ve bu oranların da Osmanlı ekonomisine zarar verdiği (Kütükoğlu, 1976, s.5) ancak sınırlar içerisindeki ticaretin önemini koruduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başlarında bir takım önlemler alarak ihraç mallarını tekelleştirdiği ve yabancı tüccarların ticaretini önceki asra nazaran zorlaştırdığı görülmektedir. 1826'da, *yed-i vahid* adı altında alınan kararlarla ticarete önemli yer tutan malları tekelleştirdikleri bilinmektedir. Çeşitli hububatın yanı sıra önemli bir elyaf türü olan ipeğinde tekel altına alındığı görülmektedir¹⁸³. Aynı kaynakta, ticari mallara tekellerin getirilmesinin

---

¹⁸⁰ Danişmend, Cilt: 4, s. 635.

¹⁸¹ Türkiye'de Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucat Sanayii, s.5.

¹⁸² Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 13.

¹⁸³ Kütükoğlu, s.4.

Avrupalı tüccarı zor duruma düşürdüğü ve özellikle İngilizlerin bu durum karşısında yeni yolları aradıkları ve 6-9 ay arasında değişen vadeli satışlar yaparak piyasada tutunduklarına dair bilgiler vardır.

İncelenen birçok kaynaktan 19. yüzyılın ticari anlamda en büyük olayının 1838'de İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret sözleşmesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu sözleşmenin sadece Osmanlı topraklarında ticaret yapan İngiltere'nin değil diğer Avrupa ülkelerinin de önünü açtığı gözlemlenmektedir.

4.2.3.1. İngiliz Ticaret Sözleşmesi

Osmanlı-İngiliz ticari münasebetlerinin, İngiltere kraliçesi Elizabeth 'in 1579 yılında III. Murat'a üç tüccar vasıtasıyla gönderdiği bir mektupla başladığı ve İngiliz ticaret gemilerinin Türk denizlerinde kendi bayraklarıyla ticaret yapmalarına izin verildiği bilinmektedir¹⁸⁴. Avrupa'daki hızlı sanayileşme sonucunda Avrupalı üreticilerin ürettiklerini satacak pazar aramaya başladıkları ancak eskiden beri var olan merkantilist yaklaşımlarından dolayı birbirlerine kapılarını açmakta çekindikleri gözlemlenmektedir. Sanayileşmede başı çeken ve en büyük üretici olan İngiltere'ye de diğer Avrupa ülkelerinin kapılarını kapattıkları görülmektedir.

Fransa 1825'de, Rusya ise 1833'de bir takım ürünlerin ülkeye girişini yasaklayarak, Almanya gümrük vergisini yükselterek, Avusturya-Macaristan ise 1833'de her iki önlemi de alarak ithal ürünlerin ülkeye girişlerini kısmen engellemeye çalıştıkları bilinmektedir. Bunun sonucu olarak İngiltere Avrupa'nın dışında pazarlar aramak durumunda kalarak Osmanlı İmparatorluğu'na yöneldiği bilinmektedir¹⁸⁵. Aynı kaynakta İngiltere'nin ihtiyacı olan hammadde kaynaklarına ve geniş tüketim yapabilen pazara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'na deniz yoluyla ulaşılabilceği ve kurulacak olan demiryolları ile iç pazara kadar ilerleyebileceğine değinilmektedir.

Bu antlaşmanın imzalandığı yıllarda Osmanlı topraklarında çeşitli etnik gurupların isyanlarının yanı sıra Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın çıkardığı isyanla da baş edilmeye

---

¹⁸⁴ Danişmend, Cilt: 3, s.635.

¹⁸⁵ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 12.

çalışıldığı görülmektedir.¹⁸⁶ Böyle sıkıntılı bir ortamda İngilizlerle masaya oturulduğu ve 16 Ağustos 1838'de İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin imzalandığı bilinmektedir¹⁸⁷. Dönemin Osmanlı politikaları üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde Osmanlı'nın sanayileşmede geri kalması ve Avrupa'nın hızla Osmanlı pazarlarını işgal edebilmesine izin veren 1838 *İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin* önemli bir yer tuttuğu düşüncelerine sıkça yer verilmektedir.

Bu sözleşmeyle ilgili bir kaynakta şu yorum yapılmaktadır; “*Osmanlı ticaretindeki devlet kontrolü 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla kısmen kaldırıldı. Serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu anlaşmayla ülkemiz açık bir pazar haline getirildi*”¹⁸⁸. Aynı kaynaktan dönemin çağdaşı olan Ziya Paşa'nın görüşleri de şu şekilde aktarılmaktadır: “*Bu müsaadat üzerine Türkistan ticareti Avrupa tüccarına hem sair mahallerden ziyade kârlı ve hem de suhuletle olmakla beraber memleketin ab-u havası ve ucuzluğu hoş görünüp Avrupa fabrikalarından çıkan çürük eşyayı sefine sefine nakl ile altına tebdil ve bir çok tüccar dahi familyalarıyla beraber ikametgâhlarını İstanbul'a tahvil eylediler. Bizim avam-ı nas dahi cicili-bicili ucuz şeylere mail olmağla, meselâ arşunu altmış paraya kırmızı, allı basmayı gördüklerinde Şam çitarisinin yüzüne bakmaz oldular. Uşak ve Gördes halıları ve Selânik ve Bursa ehramları artık nazarımızda kaba görünüp Avrupalıların mazhar-ı ihramı oldu. Biz ise onlara bedel çiçekli Frenk halıları ve ottan mamul peşkirleri ucuz ve âlâ zannederek aldık ve bu şeylerin eşyayı asliyesi çürük ve kalp olarak pe az zamanda fersude olduklarından sık sık teccide mecbur olduk. Böylelikle ucuz olsun, kâ ve tasarruf edelim derken birkaç kat ziyade zararlı çıktık. Ancak bu hal yalnız basma ve halıya münhasır olmayıp derece derece kâffe-i melbusat ve mefruşatımıza kemâl-ı cehlimizden naşi Avrupa fabrikaları mamulâtının kendi mülkümüzün mahsulatına tercih ettiğimizden ve hükümet dahi mebzul tuttuğu imtiyaz ve müsaadat-ı ecnebiye ile bu hali terviç ettiğinden mamulât-ı mülkiyemize indirâs geldi. Tüccarımız iflasa çıktı. Ol mamulat ile müteayyiş olan erbab-ı sanayi perişan oldu. Mukaddeme mülkümüze tedavül eden akçemiz memalik-i ecnebiyeye gidip hazinemize müzayeka geldi. Devlet para basmağa ve faizli tahvil çıkarmağa mecbur oldu... Nihayet bu günkü korkulan hal meydana geldi*”¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Danişmend, Cilt: 3, s. 628.

¹⁸⁷ Kütükoğlu, s. 5.

¹⁸⁸ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 5.

¹⁸⁹ age. , s. 30-31.

Bu anlaşmanın akabinde aynı sözleşme maddeleri üzerinden 25 Kasım 1838’de Fransızlarla imzalanarak 6 Nisan 1839’da yürürlüğe giren bir ticari sözleşmenin yapıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde fırsatı değerlendiren Rusya’nın da İngiltere’ye tanınan ayrıcalıkların bir önceki sözleşmeye dâhil edilmesini isteyerek 30 Nisan 1846’da yeni bir ticaret sözleşmesi imzalanmasını sağladığı görülmektedir¹⁹⁰.

Sonuç olarak, başlangıçta Fransa’ya verilen bu ayrıcalıklar daha sonraları diğer Avrupa ülkelerine de verilmeye devam ettikçe Osmanlı üretimi olan malların yerini ucuz Avrupa üretimi malların almaya başladığı görülmektedir. Bu durum hakkında Rıfat Önsoy şunları söylemektedir: *“1840’lı yılların başından itibaren Avrupa tüccarları ucuz makine mamullerini düşük gümrüklerle Osmanlı pazarlarına yığarken, Osmanlı üretici ve tüccarı yüksek oranda dahili gümrük ödemekteydi. Bu durum zaten yüksek olan yerli mamullerin maliyetini daha da arttırıyor ve Avrupa mallarıyla rekabet imkânını büsbütün ortadan kaldırıyordu”*¹⁹¹. İncelenen birçok kaynaktaki görüşler; yed-i vahid, yabancı tüccarlara verilen imtiyazlar, İngiliz Ticaret Sözleşmesi gibi Osmanlı ile Avrupa ülkeleri arasında yapılan ticari bağlantı ve kararların ekonomiye zarar verdiği yöndedir. Bu düşüncelerin tam tersi bir düşünce ise Zafer Toprak’tan gelmektedir. Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti Ve Sanayileşme Sorunu” başlığı altında Tanzimat ile gelişen ekonomiye değinmekte ve bir takım saptamalarda bulunmaktadır. Ona göre bütün bu dış bağlantılarla Osmanlı üretimi Avrupa pazarlarına açılma şansı yakalamış ve 19 yüzyıla değin kapalı ticaret politikası güden Osmanlı üreticisinin sanayileşme yolu açılmıştır. Toprak; *“Tüm bu gelişmeler olmaksızın Osmanlı’nın sanayileşmesi olanaksızdır. Geçimlik yapının çözülmediği, pazar entegrasyonunun gerçekleşmediği bir ortamda sanayileşmeden söz edilemez”*¹⁹² diyerek düşüncesini ifade etmektedir.

Günümüz tarihçilerinden birçoğunun fikirleri önemli olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber 19. yüzyılda Osmanlı toplumu içinde durumu birebir yaşamış olan yazarların da düşüncelerine yer vermenin önemli olduğu düşünülmektedir. Vakanüvis Lutfi Efendi’nin Osmanlı sanayisinin çöküşünün altında yabancı tüccarlara verilen ayrıcalıkların yarattığı tekelin bulunduğu ve Osmanlılı tüccar ve üreticinin bundan etkilendiği görüşünde olduğu

---

¹⁹⁰ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası** s. 28-29.

¹⁹¹ age. , s.5.

¹⁹² Toprak, s. 1341.

bilinmektedir. Namık Kemal ise şunları söylemektedir: “...biz ziraatte olduğu gibi san’atta dahi kendi yağımızla kavrulduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgahlarımız vardı. Yirmi-otuz seneden beri onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi hiç şüphe yok ki mahut muahedat ile Avrupalılara verilen hürriyet-i ticarettir... Devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde san’at ve marifet tamamiyle inkiraz halinde idi. O yolda haiz-i kemâl olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulatının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı sanat harap oldu... Bizim ticareti hariciyeden bir para istifade edemediğimiz şöyle dursun ticareti dahiliyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kaptırdık. Buna sebep olan mahut muahededir”¹⁹³.

Daha önce de başvurduğumuz Serap Yılmaz tarafından kaleme alınan “Osmanlılar’da Serbest Ticaret Konusunda Bir Lâyıha” adlı makalede Osmanlı İmparatorluğu’nun bulunduğu konum itibariyle bağımsız bir ekonomik politika izleyemediğine ve ister istemez kendini dünyada kabul görmüş olan liberal ekonomik düzenin içerisinde bulduğuna değinmektedir. Avrupa’da gerçekleşen merkez ve taşranın birlikte hareket ettiği ekonomik sistemin Tanzimatla birlikte gerçekleştirilmeye çalışıldığı ancak daha ziyade merkez güdümlü ilerlediği yönünde görüşlerini bildirmektedir (Yılmaz, 1991, s.340). Dönemin Osmanlı ekonomisine yalnızca ticaretin etkisi olmadığı da bilinmektedir. Özellikle 1829-31 yılları arasında Mısır eyaletinin valisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın çıkardığı isyan dolayısıyla da siyasi ve ekonomik açıdan sıkıntı yaşandığı görülmektedir (Türk Ansiklopedisi, 1976, s.402).

4.3. OSMANLI SINIRLARI İÇERİSİNDE TEKSTİL ÜRETİCİLİĞİ

Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yer alan Anadolu topraklarının yanı sıra Balkanlar’da ve Orta Doğu’da çok eski tarihlerden bu yana kumaş üreticiliği yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı’nın yönetiminde bulunan çeşitli etnik gurupların da geleneksel bir takım yöntemleri bilerek üretim yaptıkları ve Osmanlı himayesinde özelliklerini korudukları görülmektedir.

---

¹⁹³ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 30.

4.3.1. Genel Tekstil Üretimi

Osmanlı topraklarında 14. ve 15. Yüzyıllarda zirve yapan kumaş üretiminin 16. yüzyılın sonundan itibaren gerilemeye başladığına dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁹⁴ Evliya Çelebi'den 1630'lu yıllarda tekstil malzemelerinin üretimini yapan esnafların istihdamı hakkında bilgi verilmektedir (bk. EK 3, s. 118).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki üretim yerlerinin genellikle 30-40 işçinin çalıştığı küçük ölçekli işletmeler olduğu bilinmektedir¹⁹⁵. Ancak bu bilgide ordu ve saray için üretim yapan fabrikaların bu genellemenin dışında tutulduğu görülmektedir. Başka bir kaynakta 18. yüzyılın sonunda Osmanlı sanayisinin sarsılmadığına, pamuklu ve ipekli kumaş üretiminin önemini koruduğuna değinilmektedir¹⁹⁶. Aynı kaynak sadece kendi ihtiyacını karşılamakla kalmayıp; Fransa'ya 1788 yılında 2.3 milyon livre değerinde pamuklu bez ihraç ettiği ve 1789'daki ağır gümrük vergilerine rağmen 187.000 livre değerinde ipekli kumaş ihracatı yapıldığı bilgisini de vermektedir. Halep'te 1830'larda 300 adet pamuklu dokuma yapan imalathane ile 200 adet düz ve desenli ipek kumaş üretebilen imalathane olduğu; Şam ve Bağdat'taki imalathanelerde kadınlar için Arap zevkine uygun kırmızı ve siyah desenleri olan kumaşlar üretilirken, ürünlerin Kuzey Afrika ve Güney Almanya'ya da ihraç edildikleri bilinmektedir¹⁹⁷. Aynı kaynakta 19. Yüzyılın başlarında Bursa'da buhar ile çalışan 14 ipek fabrikasının olduğuna dair bilgide mevcuttur. Başka bir kaynakta İran'dan gelen ipeğin işlenerek kumaş yapıldığı ve bir kısmı ihraç edildiği, Kastamonu ve Manisa illerinin önemli üretim merkezleri olduğu yazmaktadır¹⁹⁸. Yalnızca kumaş üretimi yapılmamakta yarı mamul olan iplik üretiminin de gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bugünkü Yunanistan sınırlarında bulunan Teselya'daki Ambelekya kasabasında 24 boyahane pamukların boyandığı, bükülerek iplik üretildiği bu mamullerin Almanya, Avusturya, Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Anspach, Bayreuth şehirlerindeki fabrikalara gönderildiği bilinmektedir¹⁹⁹.

---

¹⁹⁴ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 8.

¹⁹⁵ age. , 7.

¹⁹⁶ Sarc, s. 1.

¹⁹⁷ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.9.

¹⁹⁸ Prof. Dr. Emre Dölen, **Tekstil Tarihi "Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin Ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi"**, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları No: 92/1, Matbaa Eğitimi Bölümü Yayın No:6, İstanbul:1992, s. 391.

¹⁹⁹ Sarc, s. 2.

4.3.2. Baskılı Kumaş Üretimi

Anadolu’da “yorgan yüzü, bohça ve baş yemenisi için gerekli olan küçük boyutlu kumaşlara kalıpla basarak bezeme yapma yöntemi yazmacılık sanatı”²⁰⁰ olarak bilinmektedir. Eskiden beri yapılan baskılı kumaş üretiminin Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam ettirildiği ve İstanbul, Tokat, İzmir gibi vilayetlerde kurulan imalathanelerde üretim yapıldığı görülmektedir. 17. yüzyılda yastık ve çit basmacısı olarak iki ayrı grup esnaftan söz edilmektedir. Bu iki grup esnaftan *yastık basmacısı* olanların katranlı boyalar kullanarak yastık, perde, sofra örtüsü; *çit basmacılarının* ise çarşaf, yorgan, perde gibi ev tekstili ürünlerini desenlendirdiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Yine aynı kaynakta Evliya Çelebi’den alınan bilgilerden, İstanbul’da 15 dükkan içinde çalışan 55 kişinin yastık basmacısı; 25 dükkan içersinde 100 kadar kişinin ise çit basmacısı olarak çalıştığı bilinmektedir²⁰¹.

İstanbul vilayeti içersinde, 18. ve 19. yüzyıllardan önce yapılmış olan birkaç örneğe ait bilgiler ele geçmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi’nde bulunan, 1480 tarihli Cem Sultan’a ait tılsımlı gömlek, 16. yüzyıla tarihlenen Şehzade Mehmet’e ait bohça, saray basmacılığı hakkında bilgiler vermektedir²⁰². III. Murat’a ait olan çintemani desenli kaftanın (bk. Resim 20) baskısında altın kullanıldığı²⁰³, IV. Murat’ın koyu mavi renkte kadife şalvarının (bk. Resim 21) üzerindeki ay ve yıldız motiflerinin ise *damga baskı tekniğiyle* yapıldığı²⁰⁴ bilinmektedir. 18. yüzyılda İstanbul’u ziyaret eden Carbognano’nun kaleme aldığı eserinde *baskı kumaş* adıyla geçen baskılı tekstil ürünlerinden sıkça bahsedilmektedir ve bunun yanı sıra *damgahane* olarak adlandırılan bir tür kumaştan da söz edilmektedir. Kaynağa göre damgahane, “*altın ya da gümüş puanlı kumaş*” olarak tarif edilmektedir. Bu kumaş çeşidinin, sarayın baskılı kumaşları arasında yer alan 16. yüzyıla tarihlenen III. Murat’a ait kaftanın desenlendirilmesiyle paralellik gösterdiği görülmektedir²⁰⁵.

²⁰⁰ Anonim, “Basma”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul:1993, s.351.

²⁰¹ Anonim, “Basmacılar”, **Türk Ansiklopedisi**, C.5, Ankara: 1952, s.364.

²⁰² Barışta, s.455,456.

²⁰³ Tahsin Öz, **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.1, İstanbul: 1946, s.61.

²⁰⁴ Tahsin Öz, **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.2, XVII-XVIII. Yüzyıl Kumaş Süslemesi, İstanbul: 1951, s.22.

²⁰⁵ Carbognano, s. 66.

18. yüzyılda saray erkânının da baskılı kumaşlardan elbiseler giyindiği bilinmektedir. Dolmabahçe Sarayı'nda terzilik yapan Uzun Dimitri'nin, 1754 yılında Üçüncü Kadın Efendi Mahinev Hanım'a; "*güvezi, leyleki beyaz çiçekli basmadan iki entari*" diktiğine dair bilgiler bulunmaktadır²⁰⁶.

Kumaş baskıcılığı yapılan boyarmaddelerin kumaş üzerine sabitlenmesi için tuzlu suya ihtiyaç duyulduğundan, İstanbul'daki imalathanelerin genellikle Üsküdar, Yeniköy, Kandilli, Samatya, Yedikule gibi kıyı semtlerinde kurulduğu bilinmektedir²⁰⁷. İnciciyan, 18. yüzyılda Bebek'te basma imalathanesi olduğunu ve sonradan tülbent üzerine renkli desen basan basmacıların çoğunluğunun Langa Yenikapısı'nda ve Üsküdar'da bulunduğu dair bilgiler vermektedir (İnciciyan, 1956, s.162). Üsküdar'a Asya'nın iç bölgelerinden pamuk, balmumu, ipek ve Hindistan'dan müslin adı verilen kumaşların geldiği bu ürünlerin ise baskılı kumaş üretimi yapılan imalathanelerce alındığı düşünülmektedir²⁰⁸. Bir diğer kaynakta Boyacıköy'ün adını Kırkkilise (Kırklareli)'den III. Selim (1761-1808) döneminde göç eden ve kumaş boyacılığı yapan Kafkaryodi ailesinden aldığı bilgisi verilmektedir²⁰⁹. Yine İnciciyan'a ait kaynakta, Kuzguncuk'ta Kayserili Serkis Kalfa tarafından kurulmuş ve daha sonra Üsküdar'a taşınmış bir imalathanenin bilgisine yer verilmektedir (İnciciyan, 1956, s.108). Sultanahmet ve Langa'da yer alan ve içerisinde toplam 42 basmacı tezgâhı bulunan iki imalathaneden de söz edilmektedir²¹⁰. Farklı bir kaynakta, 1725 tarihinde İstanbul'daki basmacıların 27 gedik olduğu ve atölyelerin tümünün Çemberlitaş'taki Vezir Hanı'nda toplandığı; 1729 tarihinde ise basmacıların topluca Binbirdirek sarnıcının olduğu yerde yapılan atölyelere taşındıkları bilgisi verilmektedir²¹¹. Ayrıca aynı kaynakta, Yenikapı sur dışında basmacılara 15 oda daha ayrıldığı ve gedik sayısının 42'ye çıkarıldığına dair bilgi mevcuttur. Bu atölyelerde en az beş kişinin çalıştığı ve bu işçilerin her birinin elinde bir rengin basılmasını sağlayacak şimşir kalıpların olduğu ve işlem esnasında basılacak bezin önlerinden geçerek en son ustanın eline geldiğine kadar tamamlanmış olduğu bilgisi

---

²⁰⁶ Küçükerman, s. 276.

²⁰⁷ Akbil, s.29.

²⁰⁸ Carbognano, s. 66.

²⁰⁹ Anonim, "Boyacıköyü", **Türk Ansiklopedisi**, C.7, Ankara:1955, s.480.

²¹⁰ Anonim, "Basmacı Kârhaneleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul:1995, s.65.

²¹¹ Anonim, "Basmacı", **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.3, 1986, s.1363.

verilmektedir²¹². Aynı kaynakta İstanbul'da yapılan baskılı kumaş üretimi yalnızca imalathanelerde yapılan üretimle sınırlı olmadığına da bilgisi verilmektedir. İmalathane sahibi olmayan Ermeni tüccarların, özellikle sahil kenarında yaşayan kadınlara Manchester'dan ithal ettikleri kumaşları işlemeleri için verdikleri bilinmektedir²¹³. Farklı bir kaynakta baskıcılık işiyle uğraşan esnafın Kapalıçarşı'da ayrı bir bölümünün olduğu ve kalıp oyan esnafın ayrı olduğundan ancak bazen her iki işi yapan esnaflarında bulunduğu söz edilmektedir²¹⁴.

İstanbul'dan sonra baskılı kumaş üretiminin büyük bir kısmı Tokat ve civarında da yapılmaktaydı. Özellikle Tokat, Yozgat ve Kastamonu kendine has üslubuyla tanınmakta²¹⁵, Tokat ilinin gelirinin ise Valide Sultan'a tahsis edildiği bilinmektedir²¹⁶. Tokat'ta 19. yüzyılın başlarında İngiliz menşeli kumaşlara desen basan iki adet imalathanenin var olduğu; sonraları ise bu sayının artarak 1800 çalışan kapasiteli 150 adet boya ve baskı imalathanesinin de faaliyetini sürdürdüğü bilinmektedir²¹⁷. Bu imalathanelerde, kumaşların üzerine siyah desenler basıldıktan sonra istenilen renge boyandığı ve farklı renkte desenler zanaatkarlar tarafından el ile işlendiği bilgisi verilmektedir (Quataert, 2008, s.112). Tokat'a Adana civarından pamuk geldiği ve burada iplik haline getirilen pamuktan kumaş dokunduğu, boyama ve basma yapıldığı, 18. yüzyılın ortalarında Tokat basmalarının Karadeniz'in kuzeyine ihraç edildiği bilinmektedir²¹⁸.

Anadolu'nun diğer illerinde de 18. ve 19. yüzyıllarda kumaş baskıcılığının yapıldığı hakkında bilgiler mevcuttur. Şanlıurfa'da kumaş boyama ve basma işinin yanı sıra baskı için kullanılan kalıpların yapımına dair bilgiyi barındıran; ağaç oymacılığının da önemli bir sanat olduğuna dair bilgiler vardır²¹⁹. Diyarbakır'da 1857'de 14 başörtü basmahanesi, 1864'te ise 7 adet ipek kumaş üzerine baskı yapan imalathane kayıtlara geçmiştir²²⁰. Aynı kaynakta 19. yüzyılda, Trabzon vilayetinde ortalama 10 işçinin çalıştırıldığı; İzmir'de ise toplamında

---

²¹² age.

²¹³ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Baskı, İstanbul:2008, s.173.

²¹⁴ Kenan Özbel, **El Sanatları XV** "Kasnak İşleri", Ankara: 1949, s.4.

²¹⁵ Akbil, s.29.

²¹⁶ Tezcan, s.23.

²¹⁷ Quataert, s.111, 154.

²¹⁸ Dölen, s. 382, 390.

²¹⁹ Kürkçüoğlu, s.15.

²²⁰ Quataert, s.121.

1000'e yakın kişinin istihdam ettirildiği imalathanelerin mevcut olduğu, Harput ve Malatya vilayetlerinde de baskı işi yapan imalathanelerin bulunduğu bilgisi verilmektedir (Quataert, 2008, s.118, 154). Kıbrıs'ın tülbentlerinin öncelikli tercih edilen ürünler arasında bulunduğu yine aynı yerde divanları örtmek için basma imal edildiği bilinmektedir²²¹. Başka bir kaynakta 12 Temmuz 1763 İzmir limanından ihraç edilen çeşitli tekstil malzemeleri arasında basma mumi olarak adlandırılan ve basma mendil olduğu belirtilen ürünlerin var olduğu bilgisi verilmektedir²²².

Bu imalathanelerde maliyeti düşürebilmek adına ithal kumaşlar üzerine baskı yapıldığı da bilinmektedir (Quataert, 2008, s.154). Ancak bu ürünlerin kalitesinin düşmemesi adına özellikle İstanbul ve Bursa gibi merkezlerde denetimlerinin artırıldığı da görülmektedir²²³.

---

²²¹ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 7, 24.

²²² Dölen, s. 382.

²²³ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 7, 24.

Resim 20: III. Murat'a ait kaftan.

Kaynak: Tülay Artan, **The Anatolian Seljuks And The Ottoman Empire**, 2012, s.187.

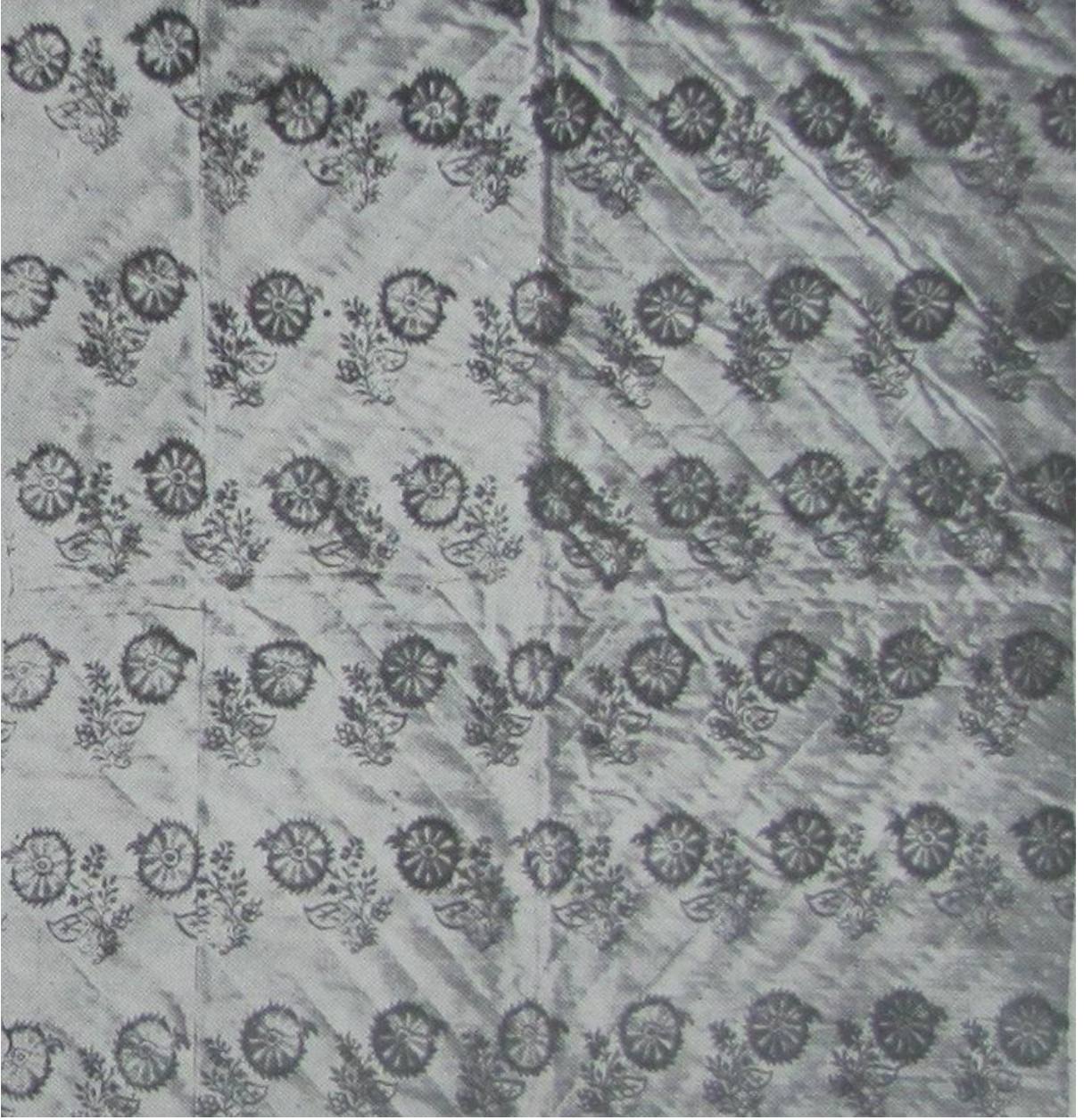

Resim 21: IV. Murat'a ait kadife şalvar.

Kaynak: Tahsin Öz, **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.2, XVII-XVIII. Yüzyıl Kumaş Süslemesi, İstanbul:1951, s.33.

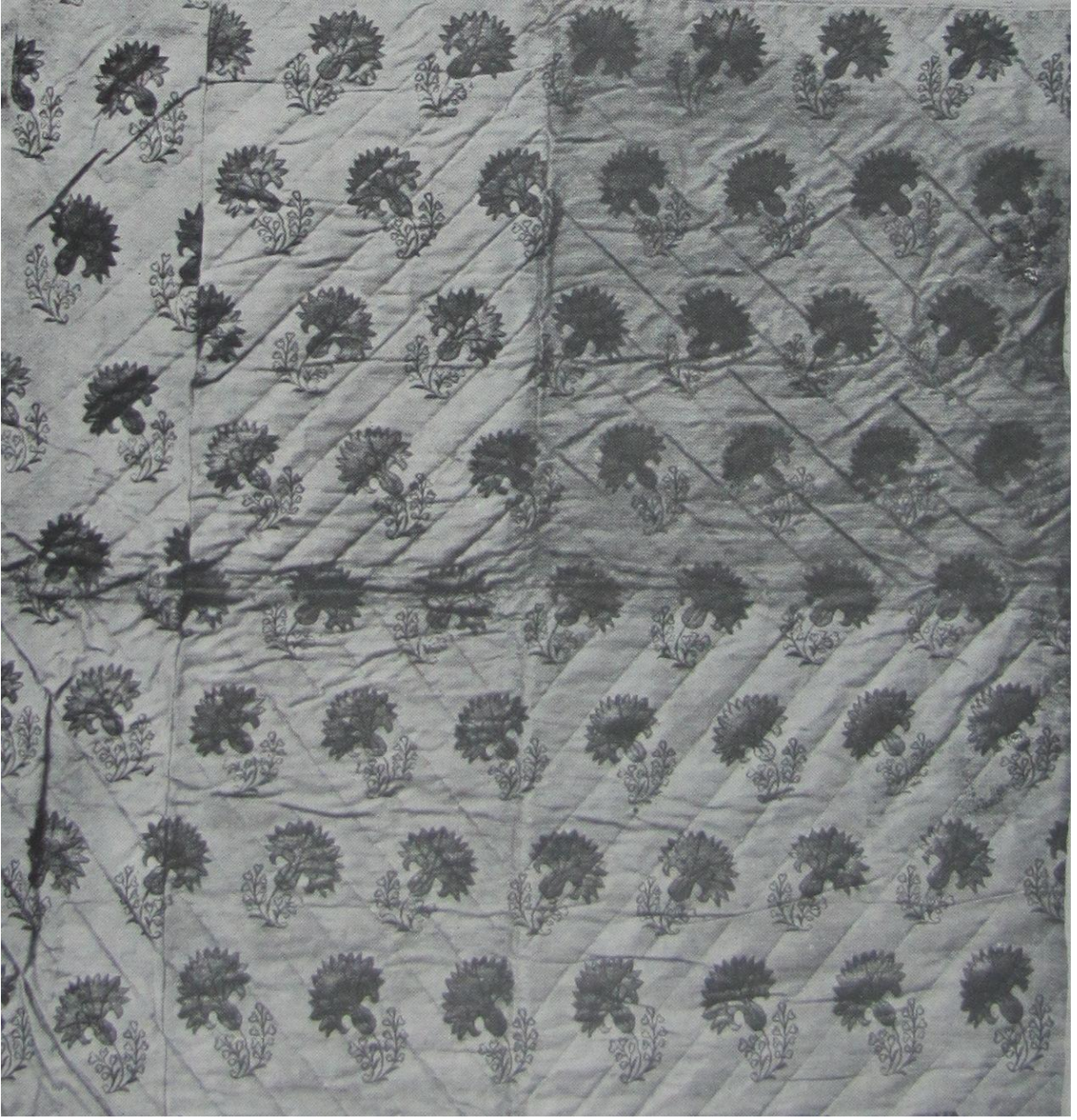

Resim 22: Çocuk yorganı.

Kaynak: Tahsin Öz, **Türk Kumaş ve Kadifeleri II**, s. 68.

Not: Beyaz zemin üzerinde kahverengi yapraklar ve sarı renkte narlar bulunmaktadır. Bu örneğin baskı tekniğiyle desenlendirildiği düşünülmektedir.

Resim 23: Çocuk yorganı 2.

Kaynak: Tahsin Öz, **Türk Kumaş ve Kadifeleri II**, s. 68.

Not: Beyaz zemin üzerinde kahverengi yapraklar ve sarı renkte karanfiller bulunmaktadır. Bu örneğin baskı tekniğiyle desenlendirildiği düşünülmektedir.

4.3.3. Kullanılan Desenler, Renk ve Boyarmaddeler

Osmanlı'da kumaş baskıcılığı sanatında kullanılan desenler çeşitlilik göstermektedir. Saray içi ya da saraya üretim yapan atölyelerin desenlerinin, saray nakkaşları tarafından yapıldığı ve 40-50 nakkaşın bu iş için çalıştırıldığı bilinmektedir²²⁴. Desenlerin hazırlanmasında en önemli husus, görüntüsünden faydalanılan maddenin aslına benzetilmemesidir (Öz:1951, s.82). Tahsin Öz, bu durumu şu şekilde açıklamıştır; “*Hayvan motiflerinin kullanılma ve terkiibinde, bunların asıllarının tanınmayacak bir şekilde girmesinde, İslamiyet'in tesiri olduğu inkar edilemez. Fakat zamanla zevkin değişmesini ve incelmesini de göz önünde tutmak gerekir*”²²⁵. Kullanılan desenler ise; “*leopar beneği, kaplan çizgisi, rumi, kuş, geyik, tavus tüyü, güneş, ay, yıldız, Çin bulutu, lale, karanfil, gül, sümbül, çiğdem, şekayık, nilüfer, yasemin, çadır çiçeği, çarkı felek, zambak, zülfü arus veya zülfüyâr, şeftali ve nar çiçekleri, yelpaze ve çam kozası*” olarak belirtilmiştir (Öz, İstanbul:1951, s.84, 97). Başka bir kaynaktaki ise; stilize nohut, fasulye, kabak ve sarmaşık yaprakları, kadife çiçeği, zerren, armut çiçeği, ikiye bölünmüş nar, ejder, güneş, saplı ayna, servi, çok köşeli yıldız, hatai, ağaç filizlerinin de resmedildiği yazmaktadır²²⁶. Türk kumaşlarının kendilerine has üslupları dışında Avrupa ile yapılan ticari teması neticesinde Barok ve Rokoko sanatına özgü çiçek desenlerinin de kullanıldığı bilinmektedir (Tez, 2009, s.61).

Kumaşların desen üsluplarının yanı sıra renklerinin de kendine özgü olduğu bilinmektedir. Osmanlılı üreticilerin en sık kullandığı Türk kırmızısı renginin yanı sıra; siyah, beyaz, mavi, yeşil, sarı, aseli, bej ve koyu fındıkîye yakın bir renk olan sürmayinin de kullanıldığı bilinmektedir²²⁷. “Çini mavisi, güvez, pişmiş ayva, safran sarısı”²²⁸ gibi renklerin de basmacılıkta kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle Kandilli yazmalarındaki sarı, siyah, kırmızı renkler dikkat çekmektedir (Akbiç, 1970, s.30). Başka bir kaynaktaki krem ve kahverenginin de kullanıldığını, siyahın az üretilen bir renk olduğunu ve iki farklı rengi karıştırarak da renk üretildiğini yazmaktadır²²⁹

²²⁴ Tez, s.60.

²²⁵ Öz, **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.2, s.84.

²²⁶ Yatman, s. 60.

²²⁷ Öz, **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.2, s. 83.

²²⁸ Akbiç, s.19.

²²⁹ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s.8.

Anadolu'nun bitki örtüsü bakımından zengin olduğu ve kumaş boyamacılığı alanında kullanılan bitkilerin sık bulunduğu bilinmektedir²³⁰. Özellikle kökboyanın, Anadolu'nun boyacılık geçmişinde önemli ve sembolik bir yer tuttuğuna dair bilgiler mevcuttur²³¹. Aynı kaynaktan kökboyanın, Fransızca: Garance; İngilizce: Madder; Almanca: Färberröte, Krapp; İtalyanca: Robbia; Latince: Rubia. Anadolu'da ise; boyalık, boyalık otu, boya sarmaşığı, boya kökü, boya pürü, boya pürçü, boya çili, kırmızı boya, kırmızı kök, yumurta boyası, çubuk boyası, dil kanatan gibi farklı isimlerle tanımlandığının bilgisi de verilmektedir. İç piyasa için üretildiği kadar ihracatının da yapıldığı bilinmektedir (bk. 4.2.2.) En çok yetiştirildiği yerler; Anadolu topraklarında; İzmir, Manisa, Alaşehir, Salihli, Kula, Demirci, Gördes, Uşak, Ankara, Afyon, Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray, Ürgüp, Çankırı, Tokat, Amasya, Sivas, Adana, Diyarbakır²³², Kütahya, Niğde, Malatya, Çorum, Isparta, Burdur²³³ olarak bilinmektedir. Özellikle *Türk alı* olarak bilinen boyanın bu maddeden elde edildiği ve Bursa, Edirne ve Teselya'da uzun zaman yapıldığına dair bilgiler mevcuttur²³⁴.

Kökboyanın içeriğinde bulunan Rubeierythrin asidi (Alizarin glikozidi), Purpuroxanthin, Purpurin, Pseudopurpurin, Rubiadin glikozitleri gibi maddelerin çeşitli mordanlama yöntemleri kullanılarak, birçok rengi elde etmenin mümkün olduğu bilinmektedir²³⁵. Ancak aynı kaynaktan farklı bölgelerde yetişen boya bitkilerindeki boyayıcı maddenin yoğunluğu, kullanılan suyun sertliği, kaynama derecesi, boyayı hazırlayan kişinin becerisi gibi farklı etkenlerin istenilen rengin elde edilmesini etkilediğine de değinilmektedir. Kökboya kullanılarak bir rengin hazırlanması için çeşitli reçetelerin kullanılması gerektiği bilinmektedir. Daha açık olabilmek adına bazı renklere ait reçetelerin verilmesi uygun görülmektedir. Mesela, 20 gr kökboya, 10 gr şap ve 6 litre su kullanılarak 100 gr ipliği *ihlamur çiçeği rengine* boyamak mümkün olduğu gibi; 20 gr kökboya ile 10 gr limon asidi, 10 gr şap, 20 gr tuz ve 6 litre suyun uygun biçimde karıştırılmasıyla 100 gr yünü *dana dili rengine* boyayacak boyarmadde elde edilebileceği bilinmektedir. Yine 100 gr yünün; 20 gr kökboya, 20 gr demir sülfat (karaboya) ve 6 litre su ile 20 gr demir sülfat (karaboya) ve 6 litre

---

²³⁰ Dölen, s.459.

²³¹ Eşberk, s. 11.

²³² Dölen, s.475.

²³³ Eşberk, s.12.

²³⁴ Özbel, El Sanatları III, s. 9.

²³⁵ Eşberk, s. 11-12.

su ile *geyik kahvesi rengine* boyanabileceği bilgisi de mevcuttur (Eşberk,1947, s. 13). Kökboyanın kullanılmasıyla yapılan boyanın ışık haslığının yüksek olduğu ve boyanan elyafın sıkışmasını sağlayarak kumaşın mukavemetini arttırdığı da bilinmektedir²³⁶.

Başka bir kaynakta 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında kullanılan renk, boyarmadde ve yardımcı malzemelere değinilmektedir. Acem petrol ağı, altın sarısı boya, Arap zıncı, ardıç tutkalı, aşı, bakır pası rengi boya, balık tutkalı, kaşı* laciverdi, kına rengi boya, lacivert, lak, petrol yağı, sarı boya, sarı tutkalı, siyah boya, siyah tutkalı, sülüğen, terebentin, yeşil boya, zeytuni tutkal bu ürünlerin Osmanlı topraklarında üretildiği bilinmektedir. Ayrıca Avrupa yapımı olan bazı ürünler de Frenk laciverdi, Frenk sülüğeni, Frenk üstübeci, Hint çividi, İngiliz sülüğeni, İngiliz üstübeci olarak bilinmektedir²³⁷.

4.4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TEKSTİL ALANINDA SANAYİLEŞME SÜRECİ

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın başlarından itibaren teknik anlamda bir takım yeniliklere gitmeye çalıştığı görülmektedir. Bu değişim isteğinin altında, Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimi'nden sonra üretimin hızlı ve kaliteli olup, özellikle tekstil alanında Osmanlılı üreticilerin sahip olduğu etkinliğin ellerinden alınmış olmasının yattığı düşünülmektedir.

Sanayileşme sürecine öncelik eden düşüncenin Avrupa'daki teknik alanda bilgi, beceri ve yenilikleri taklit etmek olduğu ve bu düşünce ve hareketler bütününe *batılılaşma* olarak adlandırılabilen düşünceler düşünülmektedir. İlk batılılaşma hareketlerinin Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (1718-1730) döneminde yapılan Pasarofça Antlaşması (1718) ile başlayarak; önce Viyana (1719) ardından Paris'e (1721) elçiler gönderilerek başladığı bilinmektedir²³⁸. Bu tarihlerden daha önce kumaş üretimi alanında bir takım çalışmalar yapıldığı gözlemlenmektedir. 18. yüzyılın başlarında Fransa'dan getirilen kumaşların, Bursa tezgâhlarında dokunması için, Sultan II. Mustafa (1695-1703) döneminde Sadrazam Rami Mehmet Paşa, ünlü Musevi dokumacılarını 1702 yılında Edirne'ye getirdiği bilinmektedir.

---

²³⁶ Özbel, El Sanatları III, s. 9.

*kâşî; çini, fayans, Çin porseleni (Kanar, 2011, s.296).

²³⁷ Küçükerman, s. 144.

²³⁸ Anonim, "Batılılaşma"; **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1395.

Aynı kaynakta Sadrazamın dokuma ustalarına: “Avrupalılar çuha ve ipekli kumaşların hammaddelerini bizden alıyor, mamullerini bize satıyor. Onlarla bu konuda rekabet edemeyişimizin nedeni, çalışma düzenimizin bozukluğundandır. Gereken alet ve levazımı sağlayarak, hammaddelerimizi yurt içinde işleyelim. Bu işe bir düzen verirseniz üstatlarınıza her türlü yardımda bulunuruz.” dediği de bilinmektedir²³⁹. 1706-1710 yılları arasında sadrazam olan Çorlulu Ali Paşa’nın Sarayın bahçesinde kurulması düşünülen yünlü kumaş fabrikasında Selanikli Yahudilerin dışında sınırlar içersinde yaşayan Fransız dokumacılar da yararlanmak istediğine dair bilgiler de mevcuttur²⁴⁰. 18. yüzyılın sonlarına doğru tahta çıkan III. Selim (1789-1808) döneminde dokuma teknikleri içinde girişimlerde bulunulduğu, Üsküdar’da Ayazma Camii yakınlarında bir dokuma atölyesi kurulduğu bilinmektedir²⁴¹. Aynı kaynakta bu atölyede ipekle dokunan yollu ve çiçekli bir dokuma olan *selimiye* türü kumaşların dokunduğu bilinmektedir. Başka bir kaynakta III. Selim’in imparatorluktaki Avrupa mallarına olan rağbete son vermek için çalıştığı çalışmaları yeterli bulmayınca sadrazama: “Benim vezirim, ben daima İstanbulkari Ankarakari kumaş giyerim. Devlet ricalim ise hala Hintkari İrankari kumaş giyerler, memleket kumaşları giyerlerse memleket malı revaç bulur”²⁴² dediğinin bilgisi verilmektedir. Ayrıca aynı kaynaktan çiçekli kumaş ve İngiliz çuhalarından elbise yapılmasını yasakladığı da öğrenilmektedir. III. Selim döneminde sarayın iç kısmının döşenmesinde yerli üretim kumaşlar kullanıldığı; Şam, Halep, Diyarbakır, Manisa, Kıbrıs, İzmir, Uşak, Bursa, Mısır ve Trabzon’daki kumaş üretim yerlerinin gelişmesi ile ilgili yasaların düzenlendiği de bilinmektedir²⁴³. Ancak III. Selim’in askeri alanda gerçekleştirdiği bir takım değişimler yüzünden rahatsız olan ulema, yeniçeri ve bazı kimseler tarafından çıkan ve Kabakçı Mustafa ayaklanması olarak bilinen olayla tahttan indirildiği ve çalışmalarının yarım kaldığı bilinmektedir²⁴⁴. Bu dönemdeki yenileşme hareketlerinin gerek yönetici sınıf ve ordu gerekse halk tarafından benimsenemediği gözlemlenmektedir. Bu durumun ilk nedeni ise Sanayi Devrimi’nin getirdiği yeni üretim sisteminin geleneksel yöntemlerle çatışması olarak gösterilmektedir. Bir diğer neden ise ordu için üretim yapan

---

²³⁹ Küçükerman, s. 178.

²⁴⁰ Yılmaz, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II”, s. 776.

²⁴¹ Küçükerman, s. 198.

²⁴² Yılmaz, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma, Fransız Arşivlerinden I”, s. 60.

²⁴³ Küçükerman, s. 198.

²⁴⁴ Anonim, “Garplılışma”, **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.5, 1971, s. 3.

küçük esnafın yeni düzenleme sonucunda bu gelirden mahrum kaldığı bilinmektedir²⁴⁵. Bu sebepler göz önünde bulundurularak siyasi ve sosyal alanlarda bir takım karışıklıların çıkmasının olağan bir durum olduğu düşünülmektedir.

4.4.1. Avrupa'daki Sanayileşme Sürecinin Etkileri ve Üretimde Rekabet

18. yüzyılda İngiltere'de başlayarak hızlı bir şekilde tüm Avrupa kıtasına yayıldığı bilinen sanayileşme hareketinin Osmanlı topraklarında geleneksel metotlarla üretim yapan üreticileri zorlu bir rekabet ortamına soktuğu görülmektedir. Ancak yine bu yüzyılda Avrupa'nın bazı ülkelerinde özellikle pamuklu kumaş üreticiliğinde teknik anlamda eksiklikler olduğu ve bu sebeple de çoğunlukla Hindistan üretimi olan pamuklu kumaşların tüketilmekte olduğu gözlemlenmektedir. Bu eksikliğini gidermek adına Fransa'nın 1752 yılında pamuklu ve ipekli kumaş dokuma alanında Hindistan'a başvurma projesi olduğu Touraine ve Normandie'deki varolan üretimi iyileştirmek yönünde ön hazırlık çalışmaları yapıldığı bilinmektedir²⁴⁶. Aynı kaynakta Marsilyalıların yine pamuk ve ipek karışımı kumaşların dokunması, ince ve muntazam pamuk ipliği üretilmesi alanlarında; bu işi Hindistan kadar iyi yapan Osmanlı'dan da faydalanmak istediklerinin bilgisi verilmektedir. Ne var ki Avrupalı üreticiler kaliteli Osmanlı ve Hint kumaşlarını taklit ederken; 1759'da Osmanlı İmparatorluğu'nda bizzat padişahın onayıyla parlak renkli ancak çabuk bozulabilen "dibay-ı rumi" isimli bir kumaşın üretimini teşvik edildiği de bilinmektedir²⁴⁷. Kumaş üretimiyle ilgili bilgi ve becerilerini üst seviyeye taşımaya çalışan Avrupalı üretici ülkelerin, sanayileşme ile birlikte gelen yeni makineleri üretime dahil ettikleri görülmektedir. Böylelikle önceleri üretim için gerekli olan tabii enerji tipi ve insan becerilerini bertaraf ederek; üretimin doğal etmenlerden etkilenmesinin önüne geçebildikleri görülmektedir.

19. yüzyılın başından itibaren Avrupa'da yerleşmiş olan sanayi olgusunun beraberinde hızlı, hatasız ve yüksek oranlarda üretim yapabilen fabrikaları getirdiği görülmektedir. Makine kullanımının sanayiye girişi 18. Yüzyılın sonlarında olsa da makine üretimi olan ürünlerin iç piyasaya hakim olmaları 1818-25 yıllarında kapitalizmin ortaya

---

²⁴⁵ Küçükerman, s. 198.

²⁴⁶ Yılmaz, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II", s. 777, 780.

²⁴⁷ age. , s. 794.

çıkışına rastladığı bilinmektedir²⁴⁸. Aynı kaynakta Osmanlı sanayisinin 1815-20 yıllarında çöküşe geçtiği; 1825 ile 1830 yılları arasının ise ekonomi için büyük buhran dönemi olduğunun bilgisi verilmektedir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisini en çok etkileyen faktörün ise Manchester fabrikalarının yoğun üretimi olduğu söylenmektedir. Ancak bu tarihlerden daha önce Avrupa'dan ucuz olarak alınabilen bir takım tekstil malzemelerinin iç piyasaya girdiği gözlemlenmektedir. Mesela İngilizlerin 1790'larda getirdiği ince ve ucuz pamuk ipliğine Osmanlı pazarındaki talebin yüksek olduğu bilinmektedir²⁴⁹. Avrupalı üretici ülkelerin Osmanlı hükümetinden aldıkları imtiyazlar sayesinde Osmanlı pazarlarını kullanabildikleri gibi sanayileri için uygun hammaddeyi de rahatlıkla temin edebildikleri bilinmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır, Trabzon, İzmir, İstanbul, Bursa, Şam, Halep gibi üretim merkezlerinde ucuz İngiliz ipliği ile üretim yapılmaya başlandığı görülmektedir²⁵⁰. Başvurulan kaynaktan aynı yıllarda işlenmiş ürün ihracatının azaldığı ve genel olarak hammadde ihracatının yapıldığı bilgisi de alınmaktadır. Avrupalı üreticiler tarafından Osmanlı kumaşlarının taklit edilerek iç piyasaya girdiği görülmektedir. Çatma ve kadifelerin İtalyanlar, kutnu ve atlasların Fransızlar, üsküfe ve sevailerin ise Ruslar tarafından taklit edilerek iç piyasaya sokulduğu ve iç pazarda çokça rağbet gördüğü bilinmektedir²⁵¹.

Osmanlı topraklarında yapılan baskılı kumaş üretiminin de dönemin şartlarına uygun olarak şekillendiği görülmektedir. Osmanlı imalat sektörü üzerine geniş bir araştırma yapmış olan tarihçi Donald Quataert'in araştırmalarından edinilen bilgilere göre; Osmanlı imalatçılarının, Avrupa'nın hızlı ve ucuz üretimi karşısında rekabet edebilmek için bir takım yöntemler geliştirdiği görülmektedir. Öncelikle ucuz üretimi sağlamak adına ucuz İngiliz kumaşları satın alıp üzerine desenler basarak bunları kendi pazarlarında sattıklarına dair bilgilere rastlanmaktadır. Özellikle 1830'lardan itibaren Tokat, Trabzon, Harput, Malatya illerindeki atölyelerde desen basarak piyasaya sunulmak üzere İngiltere'den kumaş ithal edildiği görülmektedir. Aynı şekilde 1857'de 14 adet başörtü basmahanesi ile 1864'te 7 adet ipek kumaş üzerine desen basan atölyenin bulunduğu Diyarbakır'da da maliyeti düşürmek

---

²⁴⁸ Sarc, s.3.

²⁴⁹ Dölen, s. 384.

²⁵⁰ age. , s. 384-385.

²⁵¹ Özbel, El Sanatları III, s. 17.

için İngiltere'den renksiz gömleklik kumaşlar ithal edildiğine dair bilgiler de verilmektedir²⁵². Bu bilgileri doğrular nitelikteki bir başka kaynakta İngiliz mallarının İzmir ve İstanbul'dan girerek, Tokat ve Erzurum'a kadar ulaştığı bilgisi verilmektedir²⁵³. Yalnızca İngiltere'den değil 1872'de Amerika'dan da ithal bez alımına başlandığı bilinmektedir (Dölen, 1992, s. 389).

Osmanlı üreticilerinin bir kısmının Avrupa'daki yenileşmeye kolayca ayak uydurduğu ve bunların çoğunluğunu Acemler ve Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı imalatçıları arasında Acemlerin büyük imalathanelere sahip olduğu, Ermenilerin ise daha küçük atölyelerde ve eve iş verme yöntemiyle çalıştıkları ve her iki imalatçı tarafından maliyeti düşürmek adına ithal kumaşlar kullanıldığı bilinmektedir²⁵⁴. Yine aynı kaynaktan bu üreticilerin maliyeti düşürebilmek ve daha fazla üretim yapabilmek için atölyelerin dışındaki, özellikle de kırsal bölgelerdeki işgücünden de faydalandıkları, uyguladıkları desenleri karmaşık ve taklit edilmesi zor desenlere dönüştürdükleri ve pazarın en altında çok düşük fiyatlarla sattıkları belirtilmektedir. Söz edilen maliyeti düşürmek adına yapılmış bu planlamalarında aslında köklü ve büyük değişimler olmadığı görülmektedir ancak daha az risk alarak yapılan bu tür üretimle pazarın gereksinimleri hızla karşılanabildiği gibi yapılan üretim planlamasının altında, yeniliğe açık bir bakış açısının da var olduğu düşünülmektedir.

Avrupa'nın Osmanlı pazarına hâkim olma çabasına karşı Osmanlılı imalatçıların ucuz üretim yapabilmek dışında, farklı bir biçimde de direnç göstermeye çalıştıkları bilinmektedir. Bununla ilgili olarak başvurulan bir kaynakta şu görüşlere yer verilmektedir: *“Osmanlı imalatçılarından bir kısmı Batı tarzı olmayan desenlerde kumaşlar üretiyorlardı. Osmanlı pazarlarında çok tutulan bu kumaşları taklit etmek isteyen Avrupalı imalatçılara karşı Osmanlılı imalatçılar geleneksel desenleri değişikliklere uğratarak daha karmaşık desenler yaratmışlar ve kopya edilmesi güç desenler ortaya çıkmıştır. Bir başka strateji ise imalatçıların dikkat çekmemek için ürünlerini pazarın en alt kesiminde çok düşük fiyatlarla satmak olmuştur. Osmanlı imalatçıları, kimi zaman gerçekten çok büyük miktarlarda satılan ürünler için rekabette Avrupalıları alt etmişlerdir. Başarılarının temelinde, müşterilerinin isteklerini daha iyi anlamış olmaları yatar. Ayrıca, bir Osmanlı malı, çoğu zaman Avrupa*

---

²⁵² Quataert, s.111, 114, 118, 121, 123.

²⁵³ Dölen, s. 387.

²⁵⁴ Quataert, s.156.

malından sadece biraz daha pahalıydı, dayanıklı oluşu ve/veya stili sayesinde rağbet görüyordu. 1830'larda İngiliz pamuklu kumaşı çok daha ucuzdu, ama Osmanlı ürünü kadar kaliteli değildi"²⁵⁵. Bu bilgilere dayanarak Avrupalı üreticilerle kendi pazarlarında çetin bir rekabet ortamına giren Osmanlılı üreticilerin yeni yöntemler geliştirdikleri düşünülmektedir.

Sürecin tamamına ve sınırlar içerisindeki atölyelerin üretim kapasiteleri ile Avrupa'daki bir yapımevinin üretim kapasitesi karşılaştırıldığında; bütün bu gerilemenin ve tamamıyla sanayi üretimine geçememenin arkasında; plansız ve koordinasyonsuz, birbirinden bağımsız ve sürekli iç rekabet halindeki küçük atölyelerin vermiş olduğu zararlar görülmektedir. Osmanlı imalatçısının kendi pazarında rekabet ettiği Avrupalı imalatçıların üretimdeki üstünlüğüne bir örnek olarak Fransa'daki küçük bir fabrika niteliğindeki atölyeye ait bilgilere de göz atılmasında fayda olduğu düşünülmektedir.

Oberkampf tarafından Jouy-en-Josas Kasabası'nda 1759'da açılan ve 1815'te kapanan yapımevinde bin kadar işçinin çalıştığı bilinmektedir²⁵⁶. Buna karşılık 20. yüzyılın başlarında Tokat'ta 150 boyahane ve basmahanenin toplamında 1800, ortalama 12 işçinin çalıştığı görülmektedir²⁵⁷. Aynı kaynaktan, İzmir'deki boyahanelerde 1000'e yakın, Trabzon'daki atölyelerde ise ortalama 10 işçinin çalıştığı bilgisi de verilmektedir. Bu bilgilere dayanarak Avrupalı üreticilerin büyük ölçekli ve planlı üretime dayalı yapımevleri karşısında Osmanlı imalatçılarının birbirinden bağımsız birçok küçük atölyede belirli oranda yaptıkları üretimle kendilerine pazar payı almaya çalıştıkları ancak yetersiz kaldıkları görülmektedir. Rıfat Önsoy bu noktada şunları söylemektedir: "*Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayi genellikle iç pazar ihtiyacını karşılaya yönelikti. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar istisna edilecek olursa, sanayi kuruluşları çoğunlukla 30-40 işçi istihdam eden küçük işletmelerdi*"²⁵⁸. Avrupa'daki sanayinin gelişmesi ve diğer dünya ülkelerinden büyük oranda farklılıklar gösterdiğine dair önemli bir bilgi de başka bir kaynaktan şu şekilde belirtiliyor: "*Sanayii inceleyerek seyahat ettim ve gittiğim yerlerin çoğunda, zanaatkârların çoğunluğu ürün ve tür tiplerinde gayet dar bir çerçevede kalıyorlardı. Avrupa'da olduğu gibi, başka şeyler icat edecek gelişme aşamasına ulaşmamışlardı; hâlbuki Avrupa'da bir yenilik*

---

²⁵⁵ Quataert, s. 50, 285.

²⁵⁶ Delamare, Bernard Guineau, s.87.

²⁵⁷ Quataert, s.154.

²⁵⁸ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.7.

çağı yaşanmaktadır, insanların kabiliyetleri ve zihni eğilimleri icatlar yapmaya uygundur. İşte bu sebeple, bazı eski zanaatlar terk edilmiştir, ihmal edilmektedir, karsızdır”²⁵⁹. Bu bilgilerle Avrupa’da gelişmekte olan tekstil üretiminin dinamik bir biçimde yenileşme yaşadığını buna karşılık; Osmanlı sınırları içerisindeki üretim faaliyetlerinin yalnızca üretim kapasitesini arttırmaya yönelik, kısa vadeli ve küçük değişimleri gerçekleştirebildiği görülmektedir. Osmanlı’nın söz edilen bu dönemlerde köklü ve ileriye dönük değişimler yapabilmek için ihtiyacı olan yenilikçi düşünce yapısına sahip olamadığı ve üretim alanında dışarıya oranla, yerinde saydığı düşünülmektedir.

Osmanlılı üreticilerin, yabancı üreticilerle olduğu kadar kendi aralarında da rekabet içinde oldukları görülmektedir. Örneğin Acemlerin sahip olduğu büyük imalathanelerin sayısı 1892 yıllarından sonra rekabet ortamından dolayı üçe düştüğü; Trabzonlu iki-üç imalathanenin ise Tokatlı imalatçıların karşısında daha düşük fiyatlı ve kalitesiz ürünler üreterek rekabet etmeye çalıştıklarına dair bilgiler mevcuttur²⁶⁰. Her ne kadar Osmanlı hükümeti üretilen ürünün bulunduğu bölgede satılmasını ve bölgesel kalkınmayı sağlamak amacıyla bölgeler arası ticarete vergiler koymuş olsa da rekabetin önüne geçemediği görülmektedir²⁶¹. Bu bölümde D. Quataert’in sıkça başvurulan eserinde, Ermeni tüccarların Boğaziçi sahilindeki köylere eve iş verme (fason) usulü ile ucuz ve hızlı mal üretimi yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere dayanılarak, günümüzde Türkiye’de üretimin en büyük kısmını oluşturan fason üreticiliğinin temelini, ucuz üretim sağlamak isteyen Ermeni imalatçılardan miras kaldığı düşünülmektedir. Araştırmanın devamında üretime uyum sağlayan yerel üreticilerin sayesinde İsviçre’den yapılan desenli yazma ithalatının azaldığı, yıllık 1,5 milyon kuruş olan üretimin 200.000 kuruşa kadar düştüğü öğrenilmektedir. İstanbul’dan 2 milyon kuruş değerinde başörtünün Aden’e gönderildiği, 1900’lere doğru İzmir’deki imalatın 1,5 ile 3 milyon arasında; Trabzon’daki imalatın ise yaklaşık 1,5 milyon kuruş değerinde olduğu ve bütün bu imalat merkezleriyle birlikte diğer imalatçıların da toplam olarak Osmanlı ekonomisine yılda 15 milyon kuruş katma değer kazanç sağladığına dair bilgilere ulaşılmaktadır²⁶².

---

²⁵⁹ Quataert, s.29.

²⁶⁰ age. , s.178.

²⁶¹ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 5.

²⁶² Quataert, s. 172-174.

Makineleşmeyle birlikte emek ve iş gücüne olan ihtiyacın azaldığı ve işsizlik oranının arttığı görülmektedir. Bunun sonucu olarak 19. yüzyıl boyunca Osmanlı üreticilerinin Avrupa'dan gelen mallara ve sanayileşmeye karşı ciddi bir direniş sergiledikleri gözlemlenmektedir. Tüm bu işsizlik sorununun yanı sıra üreticilerin bilgi yetersizliklerinden kaynaklı olarak yeni düzene ayak uydurmakta zorluk çektikleri varsayımı da bu görüşü desteklemektedir. Sanayileşme ve yabancı malların pazarları istila etmesinden çekinen Osmanlı imalatçıları ve halk çeşitli şekillerde tepki verdikleri bilinmektedir. Bazı dükkân sahibi Osmanlı imalatçıları dükkânlarında yabancı mal satan tüccarlara şiddetle karşılık verirken bir başka kesimin ise Avrupa tarzı giyimi yadırgadığı ve yaygınlaşmaması için uyarılarda dahi bulduklarına dair bilgiler mevcuttur. 1908 yılından sonra Avusturya-Macaristan ve Yunanistan'dan gelen malların boykot edilmesi bu durumun en somut göstergesi olduğu, sanayileşmeye karşı direnişte çevre kirliliğinden duyulan endişenin dile getirilerek, aslında ekonomik rekabet ve işgücünün azalmasından duyulan korkunun gizlendiği de görülmektedir²⁶³. Aynı kaynakta bir İngiliz vatandaşının İzmir'de kurduğu baskı fabrikasını; aynı üretimi yapan bir Ermeni imalatçının protesto etmesi üzerine devlet tarafından kapatıldığı, böylelikle Osmanlı'nın kendi halkını yabancı sermayeye karşı korumak amaçlı yaptığı bir takım ayrıcalıkların da var olduğu bilgisi verilmektedir.

Bu dönemde Osmanlılı üreticileri yalnızca Avrupalı üreticilerin üstünlüğü değil, Osmanlı yönetiminin uyguladığı dahili gümrük vergilerinin de zorladığı görülmektedir. Yabancı mallar %5'lik bir vergiye tabi tutulurken, 1847'de Amasya'dan İstanbul ve Bursa'ya gelen ipekliden alınan dahili verginin malın değerinin %12'si kadar olduğu bilinmektedir²⁶⁴. Bu bilgilerin yanı sıra Osmanlılı üreticilerin bilgi ve becerilerinin de dönemin şartlarına ayak uyduracak ölçüde olmadığına dair görüşler bulunmaktadır. 1860'da hazırlanan bir raporda Osmanlılı sanatkar ve zanaatkarların, bilgi ve pratik açısından iyi düzeyde olmadığından ve çoğu ürünün Avrupa'dan geldiği gibi Avrupalı kimseler tarafından tatbik edilebildiğinden bahsedilmektedir²⁶⁵. Bunun nedeni olarak 19. yüzyılda loncaların işlevini kaybetmesinin²⁶⁶ olduğu düşünülmektedir. Bu kısımda lonca sisteminin başlangıç ve gelişimine değinmekte fayda olduğu düşünülmektedir. Osmanlı'da çeşitli esnafların bağlandıkları teşkilata *gedik*

---

²⁶³ Quataert, s.295.

²⁶⁴ Sarc, s. 10.

²⁶⁵ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 30.

²⁶⁶ Anonim, "Lonca", **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.8, 1972, s. 50.

denildiği ve 12. ve 13. yüzyıllara kadar bu teşkilatın sanayi ve ticaret alanlarında etkili olduğu bilinmektedir²⁶⁷. Aynı kaynakta bu sistemle bir sanat ya da ticaret kolunda kaç kişinin istihdam edildiği, dükkânların sayısının da tespit edildiği görülmektedir. Ayrıca bir kişinin usta olmadıkça dükkân açamayacağından, ustalık hakkı ve sanatın ustanın ölümünden ya da işi bırakmasından sonra bir alt rütbede olan kişiye devredildiğinden de bahsedilmektedir. Lonca adının ise İtalyan ticaret merkezleriyle olan ilişkiler sırasında ortaya çıktığı ve bu kelimenin İspanyolca *lonja* kelimesinden geldiği bilinmektedir²⁶⁸. Aynı kaynakta önceleri esnafın bu ismi, toplantı yaptıkları mekâna verdikleri ancak zamanla teşkilatın isminin de lonca olarak benimsendiği görülmektedir. Üretiminde loncaya bağlı olmayan kimselerin yani çalışma hakkı bulunmayanların dahil olmamasına özen gösterildiği görülmektedir. Mesela Bursa’da lonca dışı azınlıkların gizli boyacılık yaptığını öğrenen esnaf tarafından Bursa kadılığına şikayet edildikleri bilinmektedir²⁶⁹. Nitekim loncaların hem kaliteli üretimin kontrolü hem de üretim için gerekli olan bilginin disiplinli bir şekilde öğrenilerek uygulanması konularında etkili bir otoriter yönetim olma özelliğini taşıdığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı sanayi üretiminin devlet kontrolünde olan loncalar tarafından denetlendiği; üretilen ürünlerin kalitesini koruyabilmek adına çalışma disiplininin yanı sıra bir takım etik kurullarla da imalatçıları kontrol altında tuttukları bilinmektedir. Kumaşların kalitesinin düşmemesi adına denetimlerin sıklıkla yapıldığı, usulsüzlük yapanların cezalandırıldığı, her bir imalathanenin bir alanda uzmanlaşarak farklı bir alanda da üretim yapmalarının yasak edildiği böylelikle haksız rekabetin ve düzensiz gelir dağılımının önüne geçildiği bilinmektedir²⁷⁰. Aynı kaynaktan loncaların mahalli üreticiler üzerinde etkili olduğu ancak ordu ve dış ticaret için üretim yapan büyük imalathanelere müdahale etmediği de öğrenilmektedir. Başka bir kaynakta lonca yönetimi tarafından 1792 yılında Ankara’da usulsüz ve kalitesiz üretim yapan dokumacılara uyarı geldiği bilinmektedir²⁷¹. Aynı kaynakta Üsküdar’daki ipekli kumaş dokuma tezgahlarının teşkilat tarafından 23 adetle sınırlandırıldığı, Filibe’deki iplik fabrikasına yakın olan yerlerde işletme açılmasının da yasaklandığının bilgisi verilmektedir. Bu durumun sanayinin gelişmesine zarar verdiği yönündeki görüşler de dile getirilmektedir. Osmanlılı üreticilerin loncalar altında

---

²⁶⁷ Özbek, *El Sanatları XIV* “Beledi Dokumaları”, Ankara: 1949, s. 6.

²⁶⁸ Anonim, “Lonca”, *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, C.8, 1972, s. 50.

²⁶⁹ Özbek, *El Sanatları XIV*, s. 6.

²⁷⁰ Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası*, s. 3, 4, 7.

²⁷¹ Dölen, s. 381.

teşkilatlanmasıyla bir takım haklarının da gözetildiği görülmektedir. Bu sebeple Avrupa'daki sendikalaşma hareketlerinin Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı görülmektedir. 1871'de Ameleperver Cemiyeti'nin kurulduğu, 1895'te ise Tophane fabrika işçilerinin ikinci büyük teşkilatı kurdukları bilinmektedir²⁷².

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı tekstil üretiminin genel anlamda çöküş yaşadığı görülmektedir. Avrupa sınırında olan Arnavutluk'ta üretim yapan İşkodra kasabasında 1812'de çalışan 600 tezgâh varken; 1821'de bu sayının 40'a düştüğü bilinmektedir²⁷³. Yine aynı kaynaktan Bulgaristan topraklarındaki Tırnova'da işleyen 2000 tezgâhtan 1830'da sadece 200 tezgâh kaldığı öğrenilmektedir. Osmanlı sanayisinin çöküşünün Avrupa'ya yakın ticaret şehirlerinden başlayarak daha içerilerdeki ticaret merkezlerine doğru ilerlediği görülmektedir²⁷⁴. 1848-55 yıllarında Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa şehirlerindeki ipek imalatının azaldığı; 1846'da Halep'te 300 adet pamuklu imalathanesinden 150 adedi, 100 adet basma mendil üreten imalathanelerden 80'i, ipekli kumaş üreten 200 imalathaneden ise 150'sinin çalışmaya devam ettiği bilinmektedir²⁷⁵. Yine aynı kaynakta Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun 1868 tarihli tutanağında İstanbul Üsküdar'daki kumaşçı tezgâhlarının 30-40 yıl içerisinde 2750'den 25'e, Kemhacı tezgâhlarının 350'den 4'e, çatma yastıkçıların tezgâhlarının ise 60'dan 8'e düştüğünün bilgisi verilmektedir. Tüm bu düşüşe rağmen bazı şehirlerde üretimin devam ettiği de görülmektedir. Musul, Mardin, Urfa, Ayıntap, Kilis, Trabzon ve Malatya'dan Halep'e pamuk ipliği ve pamuklu kumaşların geldiği, özellikle Maraş'ta sanayinin faaliyetini devam ettirdiği ve Türkmen kadınları tarafından yapılan boyalı pamukluların ticarete önemli bir yer tuttuğundan söz edilmektedir (Sarc, 1940, s.6).

Sonuç olarak Avrupa'daki sanayileşme sürecinin Osmanlı yerli üretimi ve pazarına zarar verdiği görülmektedir. Avrupa ülkelerinin sürekli olarak hammadde olarak Osmanlı'ya işlenmiş mamul satması sonucunda Avrupa'ya akan altın ve gümüşün enflasyona neden olduğu bilinmektedir²⁷⁶. Aynı kaynakta ortaya çıkan bu enflasyonu durdurmak adına yapılan sürekli üretimin karşısında Osmanlılı üreticilerin teknik anlamda pasif kaldığı ve pazar haline dönüştüğü bilgileri de verilmektedir. Osmanlı imalatçılarının büyük bir pazarda rekabet

²⁷² Anonim, "Sendika", Yeni Rehber Ansiklopedisi, C.17, s.337.

²⁷³ Sarc, s. 3.

²⁷⁴ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 20.

²⁷⁵ Sarc, s. 5-6.

²⁷⁶ Dölen, s. 387.

edebilmek adına yapmış olduğu ucuz üretim çok satabilmek düşüncesinin aslında kısa vadeli bir planlama olup, tarihsel sürece bakıldığında tekstil sanayisinin ilerleyememesinin ve Avrupa'nın sanayisini güçlendirerek ticaret alanında fazlaca söz sahibi olmasında da Osmanlı'nın yanlış pazar politikasının payı olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncenin yanı sıra; mal ve hizmet talebinin İngiltere'ye oranla daha az olmasıyla birlikte maliyeti düşürücü geniş ölçekli üretimin gereksinmemesi ve zanaatın sanayiye tercih edilmesi gibi nedenlerden dolayı da Osmanlı'nın sanayileşemediği ya da sanayileşmede geciktiğine dair bilgilere rastlanmaktadır²⁷⁷. Başka bir kaynakta Avrupa'da makine ve iş bölümü yaparak daha ucuza, kaliteli ve çok üretim yapmayı mümkün kılan fabrikaların, Osmanlı'daki küçük işletmeleri etkilememesi için tek bir yol kaldığı bunun da Avrupa ile tüm bağların koparılması olduğu söylenmektedir. Ancak aynı kaynakta bunun o dönemde yapılabilmesinin hem zaman hem de coğrafi konum itibarıyla mümkün olamayacağına da değinilmektedir²⁷⁸. Sonuç olarak özellikle İstanbul'daki küçük esnafın çok zor durumda olduğunu ve sefaletle düştüğü söylenmektedir.

4.4.2. Tanzimat Dönemi Ve Sanayileşmeye Etkileri

Tanzimat kelimesinin *düzenleme* anlamındaki Arapça *tanzim* kelimesinin çoğul hali olarak sözlüğe geçtiği bilinmektedir²⁷⁹. Tanzimat Dönemi ise Abdülmecid tarafından 3 Kasım 1839'da Tanzimat-ı Hayriye Fermanı'nın ilan edilmesiyle²⁸⁰ başladığı görülmektedir. Fransız ihtilâli ile ortaya çıkan insan hakları ilkelerini Osmanlı topraklarında yaşayan farklı etnik guruplardan oluşan halka tanıtmak ve uygulamak; ayrıca batılı anlamda idari işlere yön vermek adına girişilen bir devrim hareketi olarak tanımlanmaktadır²⁸¹. Aynı kaynakta bu konularla ilgili ilk girişimlerin II. Mahmut döneminde başladığı ancak yeterli donanımda ve bilgide kişilerin olmadığı ancak bu alanda en içten ve etkili şekilde Mustafa Reşit Paşa'nın çalışmalar yaptığı bilgisi verilmektedir. Bu dönemde özellikle batılı anlamda çalışmalar

---

²⁷⁷ Toprak, s. 1343.

²⁷⁸ Sarc, s. 10.

²⁷⁹ Mehmet Kanar, "Tanzimat", **Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Derin Yayınları, 2005, s. 689.

²⁸⁰ A. Cevat Eren, "Tanzimat", **Türk Ansiklopedisi**, C.30, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1981, s. 392.

²⁸¹ Anonim, "Tanzimatı Hayriye", **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.11, 1973, s. 885.

yürütüldüğü ve batının kılık kıyafetinin alınması ile ilgili çalışıldığı bilinmektedir²⁸². Mustafa Reşit Paşanın 1837'den başlayarak yürüttüğü çalışmalarla oluşturduğu yazıyı II. Mahmut'un ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Abdülmecid'e okuyarak onayını aldı ve 3 Kasım 1939 pazar günü Gülhane Parkı'nda bizzat kendisi tarafından okunarak ilan edildiği bilinmektedir²⁸³.

Tanzimat Fermanıyla; bütün Osmanlı tebaasının (müslüman ya da gayrimüslim) mal, can güvenliğinin devletin kanunlarının altında bulunduğu, ekonomik ya da sosyal seviyesi her ne olursa olsun herkesin kanunlar karşısında eşit olduğu belirtilmektedir²⁸⁴. Bazı kaynaklarda Tanzimat Fermanıyla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaayı *ayrıca* gözettiğine dair saptamalar bulunmaktadır. Bunlardan birinde şu açıklamalar dikkati çeker; *“Tanzimat fermanı ile Hıristiyanlara daha büyük fırsatlar tanınıyordu ve yabancı konsololar tarafından devamlı olarak takip ediliyorlardı. Suriye gibi Osmanlı'nın uç noktalarında işlemeye devam eden el emeğine dayalı tekstil üretimi İngiltere'nin yeni ticari sözleşmesiyle ve Avrupa'nın hızlı makine üretimiyle rekabette zorlanmaya başladı. 1840'larda ki Osmanlı'nın gerileme dönemine girmesiyle durum daha da kötüleşti”*²⁸⁵. Bu görüşü doğrular nitelikte başka bir kaynakta Tanzimat fermanıyla Ermeni, Rum ve Yahudi tüccarlara hukuki güvenceler getirilerek ticarete aktifleşmelerine olanak sağlandığı belirtilmektedir²⁸⁶. Yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıklar, İngiltere ile yapılan ticari anlaşmanın yanı sıra 1839 tarihli Tanzimat fermanı da Osmanlı ekonomisini ve sanayisini önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Tanzimat fermanıyla daha ziyade sosyal ve idari alanlarda düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Ancak 28 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı'nda sanayi ve ticarete daha fazla yer verildiği bilinmektedir²⁸⁷.

---

²⁸² Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 12.

²⁸³ Anonim, “Tanzimatı Hayriye”, **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.11, 1973, s. 885.

²⁸⁴ A. Cevat Eren, “Tanzimat”, **Türk Ansiklopedisi** (Cilt:30), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1981, s. 394.

²⁸⁵ Norman Stone, “Barış İçin Dış Müdahale Şart mı?”, Azize Fatma Çakır (çev.), **Derin Tarih Dergisi**, Sayı:5, Ağustos 2012, s.57.

²⁸⁶ Doç. Rifat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Belleten**, Cilt:XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s.207.

²⁸⁷ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 37.

Bütün bu düzenleme ve yenilik hareketleri Abdülmecit döneminde (1839-1861) gerçekleştirilmiş, siyasi ve hukuki değişikliklerin yanı sıra sosyal anlamda da bir takım farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Özellikle bu dönemde *alafranga* olarak tabir edilen Avrupa tarzı giyim, eğlence biçimleri ile süsleme sanatlarındaki Avrupa etkisinin var olduğu bilinmektedir²⁸⁸. Bu değişimlerin toplumsal bir takım sorunları da beraberinde getirdiği gözlemlenmektedir. 19. Yüzyılın başlarında önce askerlerin sonra ise sivillerin kıyafetleri değiştirilmesi ve Avrupa kıyafetlerinin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte halkın da Avrupalı ürünleri tercih etmeye başladığı; bunun sonucu olarak da yerli sanayinin zarar gördüğü bilinmektedir²⁸⁹. Tüm bu gelişmelerle Avrupa'nın Osmanlı pazarlarındaki etkinliğinin de arttığı²⁹⁰ görülmektedir.

Sanayinin iyileştirilebilmesi için çeşitli tedbirler alındığı bilinmektedir. Osmanlı yönetiminin öncelikle gümrük vergilerinin artırılmasına gidilerek ekonomiyi iyileştirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. İthal gümrük vergisinin 1862'de %5'den %8'e çıkarıldığı bilinmektedir²⁹¹. Aynı kaynakta eğitimin iyileştirilmesi ve çeşitli sergilerin kurulması gibi çalışmaların da başlatıldığına değinilmektedir. Ayrıca çeşitli devlet kuruluşlarının oluşturulmasıyla düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

4.4.2.1. Sanayileşme İçin Oluşturulan Devlet Yapılanmaları

Osmanlı devlet yönetimi tarafından ticareti ve sanayiye geliştirmek adına bir takım düzenleme ve kurumların yapıldığı görülmektedir. Edinilen bilgilere göre ilk olarak II. Mahmut döneminde Müslüman tüccarı desteklemek amacıyla *Hayriye Tüccarı* adıyla bir teşkilatın kurulduğu bilinmektedir²⁹². Aynı kaynakta ithalatın ve ihracatın yoğun olduğu limanlarda bölgeyi temsilen şebbender unvanlı memurların çalıştığı; bunların yerli ve yabancı tüccarların aralarındaki ticari ilişkiyi düzenlemeyle yetkili olduklarının da bilgisi verilmektedir.

---

²⁸⁸ “Batılılaşma”, **Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi**, C.3, s. 1395.

²⁸⁹ Sarc, s.11.

²⁹⁰ Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, s.207.

²⁹¹ Sarc, s. 8.

²⁹² İsmet Parmaksızoğlu, “Ticaret ve Nafia Nezareti”, **Türk Ansiklopedisi**, C.31, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1982, s.199.

Çeşitli kaynakların verimliliğini arttırmak adına; 1838 yılında Hariciye Nezareti'ne bağlı, Dışişleri Müsteşarı Nuri Efendi başkanlığında Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin kurulduğu bilinmektedir²⁹³. Aynı kaynakta eğitim gibi konuları da içine alması gerektiği kararlaştırılan meclisin adının, Meclis-i Umur-u Nafia olarak değiştirildiğinin ve 1839'da Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlanarak önemini yitirdiğinin bilgisi verilmektedir. 2 Mart 1843 tarihinde Maliye Nazırlığı'na bağlı Ziraat Meclisi tarafından, hammadde ve üretim olanakları ile ilgili yeterlilik ve gelişmenin saptanması adına geniş çaplı bir araştırma yapıldığı; önceleri kendi haline bırakılan çiftçi ve üreticilerin devlet kontrolü ile korunmaları konusunda çalışma yapıldığı bilinmektedir (Önsoy, 1988, s. 40-41). 1846'da ticaret mahkemelerinin kurulduğu ve 1850'de ilk ticaret kanununun yayınlandığına dair bilgiler mevcuttur²⁹⁴. Başka bir kaynakta yayınlanan bu ticaret kanununun, *Kanunname-i Ticaret-i Berriye* yani *Kara Ticareti Kanunu* olduğu ve 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'na uygun olarak hazırlandığı yazmaktadır²⁹⁵. Ayrıca 305 maddesi olduğu belirtilen bu kanunun ticari işlemler, ortaklıklar, poliçe, ticaret defterlerinin düzenlenmesi ve iflas işlerinin yürütülmesi gibi konuları kapsadığına değinilmektedir. 1862 tarihinde Fransız kanunu temel alınarak Ticaret Muhakemesi Usulü Nizamnamesi'nin oluşturulduğu, 1864 yılında ise Fransa, Belçika, Hollanda ve Prusya'nın deniz ticareti kanunlarından yararlanılarak bir Deniz Ticaret Kanunu çıkartıldığı bilinmektedir²⁹⁶.

1864-66 tarihleri arasında²⁹⁷ Tanzimat ile kaldırılan gedik usulünün yerine kurulan I. Islah-ı Sanayi Komisyonu ile küçük sanayi kuruluşlarını şirketler halinde birleştirdiği²⁹⁸ bilinmektedir. Bu şekilde gedik usulündeki gibi esnafın dayanışması sağlanarak imalathanelerin borçlanma ya da başka sorunlar karşısında kapanmadığı ve yeni katılanlar için de destek sağlandığı görülmektedir. Aynı kaynakta kumaşçı, kemhacı, çatma yastıkçı gibi esnafın gruplandırılarak şirketler altında toplandıklarının bilgisi verilmektedir.

---

²⁹³ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 38-39.

²⁹⁴ İsmet Parmaksızoğlu, "Ticaret ve Nafia Nezareti", *Türk Ansiklopedisi*, C.31, s.199.

²⁹⁵ "Kanunname-i Ticaret-i Berriye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 604.

²⁹⁶ *age.*, s. 605.

²⁹⁷ Sarc, s. 9.

²⁹⁸ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 43.

I. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun düzgün çalışmamasından ötürü II. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun 13 Kasım 1868'de Rıza Bey başkanlığında beş devlet memuru, dört sanayici ya da tüccar olmak üzere toplam dokuz üye ile çalışmaya başladığı bilinmektedir²⁹⁹. Bu komisyonla esnafın şirketler altında birleştirildiği, 1867-74 yılları arasında 7 şirket oluşturulduğu ve sermayesi esnaf, hazine ve hayırseverlerden alınan şirketlere 12 yıllık vergi muafiyeti tanındığına dair bilgiler mevcuttur³⁰⁰. Şirketlerin, yurtdışından getirilen makinelerden gümrüğü kaldırma, ihtiyaç duyulan teknik araç gerecin Hereke Fabrikası'ndan temini, devlet tarafından gerekli görülen malzemenin peşin ödeme yapılarak esnaftan karşılanması gibi iyileştirme yöntemlerinin üzerinde durduğu bilinmektedir³⁰¹. Bunun yanı sıra şirket ortaklığında hisse senedi almayı mecbur kılarak gelir elde etme yoluna gittiğine ve başarıya ulaştığına dair bilgiler mevcuttur. 10 Ağustos 1874 tarihli tezkereyle komisyonun bu görevinin İstanbul Belediyesi'ne devredildiği bilinmektedir (Önsoy, 1988, s. 43).

4.4.2.2. Sanayi Okulları

II. Mahmut dönemi eğitimde çağdaşlaşmanın başlangıcı olarak bilinmektedir. (Önsoy, 1988, s.39) Aynı kaynakta 1838'de kurulan Ziraat ve Sanayi Meclisi tarafından hazırlanan bir raporda dönemin eğitim sisteminin zayıf, dağınık ve başarısız olduğuna vurgu yapılarak yenilenmesi gerektiği sonucuna varıldığına bilgisi verilmektedir. Tanzimatla birlikte başlayan sanayileşme döneminde İngiltere, Belçika, Fransa, İtalya, Avusturya'dan teknik eleman desteği alındığına dair bilgiler mevcuttur (Önsoy, 1988, s. 54). Ayrıca Viyana elçilik görevi yapmış olan Sadık Rıfat Paşa'nın Avrupa'daki sanayi ve ticaret konusundaki çalışmaların yerinde incelenmesi gerektiğini onaylayan Mustafa Reşit Paşa'nın girişimiyle yurtdışına öğrenci gönderilmesine karar verildiği ve bu dönemde ekonomi eğitimi almak için Şinasi Efendi'nin Fransa'ya gittiği de bilinmektedir³⁰². Ayrıca pamuk üretimi ve eğitimi için Barutçubaşı Ohannes Dadyan'ın görüşlerinden faydalanılarak, Yeşilköy'deki Ayamama Çiftliğinde Ayios Stefanos isimli ilk tarım okulunun da açıldığı bilinmektedir³⁰³ Tüm bu bilgiler Osmanlı yönetiminin ihtiyacı olan teorik ve teknik bilgiyi elde edebilmek ve

²⁹⁹ Dölen, s.424.

³⁰⁰ Sarc, s. 9.

³⁰¹ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, s. 109.

³⁰² age. , s. 38.

³⁰³ Pars Tuğlacı, **Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum ve Siyaset Hayatındaki Rolü**, İstanbul: Pars Yayın Ticaret, 1993, s.24.

uygulayabilmek adına çeşitli eğitim kurumlarının kurulması için çalışmalara başladığını göstermektedir. İlk olarak 1848’de sanayi için teknik bilgi sahibi olan elemanlar yetiştirmek için Zeytinburnu’nda bir okul kurulduğu ancak eğitime başlamadığı bilinmektedir³⁰⁴. Aynı kaynakta bu alandaki çalışmaların devam ettiği; 1863’te Niş’te sonra da Rusçuk ve Sofya’da Islahane adında okullar kurulduğunun bilgisi verilmektedir. Ömer Celal Sarc’dan alınan bilgilere göre 1867’de İstanbul’da Islahı Sanayi Mektebi kurulduğu bilinmektedir (Sarc, 1940, s. 9). Başka bir kaynakta 14 Mayıs 1867’de karar verilerek, Kasım 1868’de Sultanahmet’te bir sanayi okulunun açıldığı; derslik ve atölyelerden oluşan bu kurumda 13 yaşından küçük kimsesiz ve fakir 50 çocukla eğitime başladığının bilgisi verilmektedir (Dölen, 1992, s. 423). Bu bilgilerde bahsi geçen okullara ait bilginin önemsenerek aktarılmasından dolayı aslında aynı kurumu işaret ettikleri düşünülmektedir. Ancak bu görüşü destekler nitelikte başka bir bilgi de elde edilememiştir. Örnek olarak İstanbul’da kurulan bu okuldan sonra yurt genelinde Vilayet Sanayi Mektepleri adını alan bu okulların yaygınlaştırıldığı bilinmektedir³⁰⁵.

4.4.2.3. Sanayi Sergileri

Sergi, “*bir yerin, bir ülkenin veya çeşitli ülkelerin kendine özgü tarım, sanayi vb. ürünlerini tanıtmak için bunların uygun bir biçimde gösterildiği yer*” olarak tanımlanmaktadır³⁰⁶. Sanayi devriminden sonra gelişen makineli sanayi ile sanat yönünden de ilgi çekici olduğu düşünülen uluslararası büyük sergilerin açıldığı bilinmektedir³⁰⁷. İlk uluslararası serginin 1851’de Londra’da açıldığı; Amerika, Fransa, İspanya, Portekiz, Felemenk ülkeler, Rusya, Prusya, Zollverein devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan katılarak yanlarında sergilenmesi için ürünler getirdikleri, Çin’den ise sadece gözlemci konukların bu sergiye katıldığına dair bilgiler mevcuttur³⁰⁸. Serginin Hyde Park’ta³⁰⁹ Joseph Paxton tarafından demir ve cam kullanılarak hazırlanan Kristal Saray’da³¹⁰ yapıldığı bilinmektedir. Bu sergi için Kraliçe Victoria’nın, Abdülmecit’i bir mektupla davet ettiğine

---

³⁰⁴ Dölen, s. 421.

³⁰⁵ Dölen, s. 423.

³⁰⁶ **Türkçe Sözlük**, “Sergi”, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005, s. 3734.

³⁰⁷ Anonim, “Sergi”, **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.11, 1973, s. 201.

³⁰⁸ Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, s. 195.

³⁰⁹ Dölen, s. 425.

³¹⁰ Anonim, “Sergi”, **Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.11, 1973, s. 201.

dair bilgiler mevcuttur³¹¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sergiye katılma amaçları ise, Tanzimat'tan sonraki dönemlerde gelişme gösteren Osmanlı-İngiliz dostluğunun yanı sıra kendi hammadde zenginliğini ve üretim gücünü göstermek olarak belirtilmektedir (Önsoy,1983, s. 195). Yaklaşık altı ay açık kalan serginin 11 Ekim 1851'de kapandığı bilinen³¹² sergide çeşitli bölgelerden giyim, ev tekstil gibi alanlarda kullanılan işlenmiş ürünlerin yanında kumaş üretimi için kullanılan hammadde ve yarı mamullerin de teşhir edildiği bilinmektedir (bk. EK 4, s.119). Sergiye katılan Osmanlı İmparatorluğu'na sergi sonunda bazı ödüllerin verildiği bilinmektedir (bk. EK 5, s.120).

İkinci uluslararası serginin New York'ta açıldığı ancak Osmanlı'nın bu sergiye katılmadığı bilinmektedir³¹³. Aynı kaynakta 1855 Paris Uluslararası Sergisi'ne katılan Osmanlı'nın; bu sergiye İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Aydın, Halep, Niş, İşkodra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya, Bursa şehirlerinden 2000 çeşit ürün getirdiği öğrenilmektedir. Getirilen ürünlerin (bk. EK 6, s.121) çeşitli ülkelerden gelen ziyaretçiler tarafından çok beğenildiği ve birçok katılımcı üreticinin ödülleriyle (bk. EK 7, s.122) yurda döndüğü bilinmektedir.

1862'de Londra'da II. Uluslararası Serginin açıldığı, katılımlar sırasında oluşan yüksek maliyeti göz önünde tutan devlet önce katılmamayı düşündüğü, sonrasında ise Avrupa tarafından Osmanlı'nın ekonomik zayıflığının anlaşılmasının yaratacağı sıkıntıyı düşünerek katılımın gerçekleştirildiği bilinmektedir³¹⁴. Aynı kaynakta bu sergiye; “*Bursa ipekli dokumaları, Selanik havluları, Uşak ve Gördes seccade ve halıları* gibi tekstil malzemeleri ve *pamuk (52 üretici), keten ve kenevir (18 üretici), ipek ve kadife (57 üretici), yünlü ve karışık kumaşlar (83 üretici), halı (44 üretici), işleme, dantel ve örgüler (30 üretici)*” katıldığına dair bilgi verilmektedir. Sergiye katılan ürünlerin Avrupalı katılımcılar tarafından beğeniyle karşılandığı ve çeşitli ödüller aldığı (bk. EK 8, s.123) da bilinmektedir.

---

³¹¹ Dölen, s. 426.

³¹² Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, s. 198.

³¹³ age. , s. 197.

³¹⁴ age. , s. 205.

Uluslararası sergilerin Avrupa'nın yeni pazarlar bulması ve var olan pazarlarındaki tanıtımının artması adına yapıldığına dair düşünceler mevcuttur³¹⁵. Aynı kaynakta bu sergilerin hem ekonomik hem de kültürel alanda önemli katkılar sağladığına değinilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sergilere katılmasındaki neden ise tarım, sanayi ve sanat alanlarında Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla yapılmak istenen yeniliklerin Avrupa devletlerine gösterilmeye yönelik olduğu ve katılımıyla zengin kaynaklarını Avrupalı üreticiye sunma ve dikkatini çekme hususunda başarı kazandığı bilinmektedir³¹⁶. Aynı kaynakta sergilerden edinilen bilgi doğrultusunda Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki dokumacılık, el sanatları gibi alanlarda üretim potansiyelinin Avrupa'dakine eşdeğer olduğu ve İstanbul, Şam, Bursa, Halep, Uşak, Filibe, Antep gibi vilayetlerin ününü koruduğuna dair bir sonuca varıldığı görülmektedir. Aynı şekilde bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile ticarete üstünlüğün, İngiltere, Fransa, İtalya ve Avusturya'nın elinde olduğu sonucuna da varıldığı bilinmektedir.

Üç farklı uluslararası sergiye katılan ve çeşitli başarılarla dönen Osmanlı'nın da 1863'de İstanbul'da *Sergi-i Umumi-i Osmani* adıyla bir uluslararası sergi açtığı bilinmektedir. Bu sergi için bir komite hazırlandığı; Komite başkanı Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa iken; üyeler Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey, Sadrazam Fuat Paşa'nın oğlu Nazım Bey, Ticaret Müsteşarı Server Efendi ve Agaton Efendi olarak belirlendiği bilinmektedir³¹⁷. Bu komite tarafından görevlendirilen kişilerin sergiye yurtdışından gelecek makinelerin seçimi için görevlendirildiği ve nakliye masrafları devletçe karşılandığı görülmektedir.

Sergiye katılan Osmanlı ürünleri ise şu şekildedir; “*koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik; ipek, yün, pamuk ve tiftik mamulleri; elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofra takımları*” Feshane mamulü yün kumaş, ince askeri kumaş, kırmızı, siyah ve mavi renkli üniforma kumaşları, örtü, kuşak, çadır kumaşları, fes olmak üzer 300 çeşit ürün ve Lübnan malı renkli ipekten işlemeli 20 adet kuşak, ipek tütün kesesi, yastıkların getirildiği bilinmektedir. Tırhala'dan beş parça işlemeli ipek, Trablusgarb'dan renkli dokumalar, Halep'ten M. Donato tarafından 230 parçalık kumaş koleksiyonu, Anton Zatti tarafından 90 çeşit kadın elbiseliği olan hafif kumaşlar, renkli tafta, telli ve çiçekli kumaşların

---

³¹⁵ Dölen, s. 425.

³¹⁶ Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, s. 206.

³¹⁷ age. , s. 208.

getirildiği görülmektedir. Beyrut'tan öncelikle Halid Abdun olmak üzere 100 kadar üreticinin renkli ve desenli kumaşlarla katıldığı bilinmektedir. Şam için Said Mehmet pamuk ve ipek karışık kumaşlardan ortalama 100 çeşit sergilerken, atlas, desenli kutnu, tafta, masa örtüsü, yatak takımı, perde gibi kumaşlarında geldiği görülmektedir. Bağdat'tan çeşitli kumaşlar bir Fransız katılımcı tarafından sergilendiği; Diyarbakır'dan Ohannes, Abraham ve diğer katılımcılarca 150 parça yazlık kumaş, 20 parça kırmızı ipek Ali Efendi tarafından, Mustafa ve Abdullah Efendiler ise sarı ve kırmızı pamuklu dokumalardan 30 adet sergilediği bilinmektedir. Ayrıca sergiye Bursa'dan çeşitli ev tekstil malzemeleri, elbiselik kumaşlar gelirken; Amasya'dan düz ve desenli dokumalar, pamuklu kumaşlar, başörtüleri vb. İslimiye, Selanik, İzmir ve Filibe'den ince kumaşlar, Başörtüleri, yazmalar, renkli basma ve pazen, kadife, masa örtüsü vb 400 çeşit ürünün geldiği bilinmektedir. Sergi de Basmahane'nin de ürünlerine yer verildiği görülmektedir. Sergide 500 çeşit dokuma sergilenmiş bunlardan 100 çeşidi ise Avrupa tarzı gömleklik ve elbiselik renkli alacalar; 60 kadar masa örtüsü, perde ve elbiselik için yapılmış emprime kumaşların da olduğu; yünlü ve pamuklu çoraplar, eldivenler ve ham pamuk dokumaları da bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Fransız kumaşlarına göre Basmahane ürünleri %15 kadar daha pahalı satıldığına da değinilmektedir³¹⁸.

Sergi için Avrupa'dan gelen makinelerin kurulumu için Fransa'dan mühendis geldiği ve bu makinelerin içerisinde "pamuk temizleme ve balya makineleri" haricinde sanayi ürünü üretebilecek herhangi bir makine bulunmadığı görülmektedir. Hayvancılık ve tarım alanında hammaddeyi toparlamak adına bir takım araç ve gereçler tanıtıldığı, sergide var olan dokuma tezgahlarının ise yerli olduğu bilinmektedir³¹⁹. Bu bilgiler ışığında sanayileşmiş bazı Avrupa ülkelerinin Osmanlılı üreticileri sanayileşmeye değil hammadde üreticiliğine yönlendirmeye çalıştıkları düşünülmektedir. Sonuç olarak bu alet ve makineler faydalı bulunduğu, temin edilmeleri gerektiği konusunda görüş birliği içinde olduğuna değinilmektedir (Önsoy, 1983, s. 234).

Açılan bu sanayi sergisiyle ilgili dönemin çağdaşı olan Şinasi'nin görüşlerine yer vermekte fayda olduğu düşünülmektedir. Sergi ile ilgili görüşleri şu şekildedir: "*Sergideki yerli mamûllerimiz arasında en güzelleri keçeler, Arabistan, Irak ve Bursa taraflarının*

---

³¹⁸ Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", s. 209, 222-225.

³¹⁹ age. , s. 231.

kumaşlarıydı. Son yıllarda Avrupa mamûllerine gösterilen ilgi, yerli mallarımızı nisyan köşesine atmış olmasına rağmen, yine de bu kadar eşya bulunması teşekkür olunacak bir haldir. Dikkatle incelenirse, Avrupa sanayii bu derece gelişmişken, yerli sanayimizi ilerleterek, onlarla rekabete girmek ve memleket ihtiyacını karşılamak pek müşkül olduğundan, yurdumuzu zenginleştirmek için toprak ürünlerimizden yararlanmaktan başka yol yoktur. (Şinasi, *Tasvir-i Efkâr*: 16 Mart 1863, No.79)³²⁰. Görüldüğü üzere dönemin önemli yazar ve düşünürlerinden olduğu bilinen İbrahim Şinasi'nin konuyla ilgili görüşü; Osmanlı'nın teknik anlamda kendini geliştirerek sanayileşmesinden yana olmadığı gibi Avrupalı ve diğer sanayi ülkelerinin hammadde yetiştiricisi olması yönündedir. 19. yüzyılın batılılaşma alanında en çok söz sahibi olduğu bilinen İbrahim Şinasi'nin, bu konu ile ilgili genel düşüncesi ve toplumsal duruşunun tersine bir yorum yaptığı düşünülmektedir. Tüm verilen bu bilgilerin ışığında genel anlamda sergilerin toplumsal, ekonomik ve teknik alanlarda Osmanlılı üreticilerinin ve yönetiminin gelişmesine katkı sağlamış olabileceği düşünülmektedir.

4.4.2.4. Ulaşım Alanında Yapılan Çalışmalar

Buhar makinesinin gemilerde kullanılmaya başlanmasıyla deniz taşımacılığının öneminin arttığı ve uluslararası ticarete liman şehirlerinin öneminin de arttığı görülmektedir. Nitekim 1828'de ilk buharlı gemi olan Buğu'nun da İstanbul'a geldiği bilinmektedir.³²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun liman şehirleri ile üretim merkezleri ve ticaret merkezlerinin yoğunlukta olduğu iç kesimlerine ulaşımın daha kolay olması adına ve Avrupalı üretici ülkelerin de teşvikleriyle çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların Avrupa'nın sanayi şehirlerinde tercih edilen bir ulaşım çeşidi olan demiryolları üzerine gerçekleştirildiği bilinmektedir. Konuyla ilgili bir kaynakta, İzmir'deki İngiliz tüccar ailesinden olan J. Whittall'ın demiryolu yapılması gerektiğini savunduğu ve İzmir limanına gelen ithal malların daha iç bölgelere daha ucuza girmesi ve hammaddenin limana gelebilmesi için demiryolu önemli olduğuna dair bilgiler verilmektedir³²².

---

³²⁰ Dölen, s. 427.

³²¹ Danişmend, C.4, s. 631.

³²² Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s. 24.

Demiryolu, “*üzerinde taşıtların yol aldığı ve demirden paralel rayların döşenmesiyle meydana gelen yol*” olarak tanımlanmaktadır³²³. Aynı kaynakta bu sistemle yapılan taşıma için 1670’lerde tahta raylar kullanılırken demirin işlenmesiyle birlikte demirden kaplanarak değişime uğradığı; yapılmasındaki asıl maksadın ise kömür ocaklarından kömür çekme işleminin kolaylaştırılması olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. 1801 yılında ilk lokomotifin icadıyla ilgili yapılan çalışmalarla insan taşımacılığında da kullanılmasının önü açıldığına değinilen kaynakta; 1813’de Blackett isimli bir İngiliz tarafından buhar gücüyle çalışan ilk lokomotifin yapıldığı ve bir yıl sonra dikey çift silindirli bir lokomotifin George Stephenson tarafından buharla yürütülmesiyle çalışmaların geliştirildiğine dair de bilgiler verilmektedir. Ayrıca ilk demiryolunun 1825’te Manchester ve Liverpool şehirleri arasında kurulduğu ve saatte 15 km/hız ile yol alınabildiğine de değinilmektedir.

Osmanlı topraklarındaki ilk demiryolu çalışmalarının 1856’da başlanılarak yapılan 23 km uzunluğundaki Aydın-İzmir hattı olduğu³²⁴; başka bir kaynakta ise bu hattın 73 km uzunluğunda olup İngilizler tarafından yaptırıldığına bilgisi verilmektedir³²⁵. Aynı kaynakta bu hattın 1881’de Aydın-Kuyucak, 1882’de Saraköy’e, 1888’de Dinar ve Denizli’ye sonrasında ise Tire, Ödemiş’e kadar uzatıldığından bahsedilmektedir. Farklı bir kaynakta İzmir-Aydın demiryolunun 19. yüzyılın sonunda 515 km olduğuna dair bilgi verilmektedir³²⁶. Fransızlar tarafından ise İzmir – Kasaba – Alaşehir – Afyon Karahisar hattının yapıldığı³²⁷ ve bu hattın 516 km olduğu³²⁸ bilinmektedir. İmparatorluğun Avrupa topraklarında Köstence(Romanya) ile Cenova arasındaki hat 1860 yılında, İzmir-Turgutlu 1865 yılında, 1872’de Bağdat demiryolu, 1892’de Bursa-Mudanta hattı ve son olarak da 1899’da Horasan-Sarıkamış ve Sarıkamış-Sınır hatlarının yapıldığına dair bilgiler de mevcuttur³²⁹. Yapılan bu ulaşım hatlarıyla yabancı malların yerel pazarları işgalini hızlandırdığına dair görüşlerin olduğu bilgiler bulunmaktadır³³⁰.

---

³²³ “Demiryolu”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Ötüken, 1985, s.631.

³²⁴ Anonim, “Demiryolu”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Ötüken, 1985, s.631.

³²⁵ Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası*, s. 24.

³²⁶ Dölen, s. 386.

³²⁷ Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası*, s. 24.

³²⁸ Dölen, s. 386.

³²⁹ Anonim, “Demiryolu”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Ötüken, 1985, s.631.

³³⁰ Dölen, s. 386.

Kızıldeniz aracılığıyla Akdeniz ve Hint Okyanusu ticaretini sağlayacak deniz yolu ulaşımı için de bir takım çalışmaların yaşıldığı görülmektedir. 1859'da Akdeniz'deki Portsais limanı ile Kızıldeniz tarafındaki Süveyş limanı arasında 160 km'lik bir kanal projesinin başlatıldığı ve 1869 yılında bu kanalın açıldığı bilinmektedir³³¹. Verilen bilgiler ışığında, genel anlamda yabancı ülkelerin teşviki ve yatırımlarıyla Osmanlı topraklarında geniş bir ulaşım ağı yapılanmasına gidildiği düşünülmektedir. Ayrıca bu durumun Osmanlı sanayisinin gelişmesi adına yeni sanayi oluşumlarını teşvik edeceği düşünülerek iyi bir adım olduğu, öte yandan iç pazarın yabancı mallarla dolmasından dolayı da zararı olabileceği düşünülmektedir.

4.4.3. Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçerisinde Kurulan Fabrikalar

Avrupa ülkelerinin değişen teknik koşullara uyarak hızla makineleşmesinin karşısında Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde benzer bir ilerleme kat edilemediği ve bunun neticesinde dışarıdan sürekli olarak hazır ürün alındığı bilinmektedir³³². Tanzimat Fermanı'yla birlikte, eski usul üretimin iç ve dış piyasada yeterli gelmeyeceğini anlayan Osmanlı yönetiminin; hem eski sanayiye onarmak hem de yeni ve modern fabrikalar kurmak adına çalışmalara başladığı bilinmektedir³³³. Özellikle 1840 ile 1860 yıllarında ihtiyaç duyulan ürünlerin üretilmesi ve işsiz kişilerinde ekonomiye kazandırılması için bir takım sanayi kuruluşlarının kurulduğu görülmektedir³³⁴. Osmanlı sanayisinin genel olarak küçük imalathanelerde dağınık şekilde işlediği, devlet tarafından kurulan büyük fabrikaların ise öncelikle ordu ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yapan, büyük çaplı tesisler olduğu bilinmektedir³³⁵.

4.4.3.1. Devlet İdaresinde Kurulan Ya Da Devralınan Fabrikalar

Osmanlı'nın sanayileşme adına başlattığı adımların 18. Yüzyılın başlarına kadar gittiği ve sanayi tesislerinin kurulmasında yabancı menşeli malzeme ve bilgiden ya da gayrimüslim sayılan tebaadan yararlandığı görülmektedir. III. Ahmet'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından 1719'da İstanbul'da, kurulan çuha fabrikasının, içerisinde

---

³³¹ Danişmend, C.4, s. 633, 635.

³³² Sarc, s.12.

³³³ age.

³³⁴ Dölen, s.401.

³³⁵ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.47

3932 adet Fransız işi yapağı tarağı, 15 adet çuha makası bulunduğu bilinmektedir³³⁶. Aynı kaynakta bu fabrikaya 1721 yılında eklenecek olan 40 adet ipekli dokuma tezgâhının da Sakızlı ustabaşı Yorgi ile kalfası Monel'e ısmarlandığı bilgisi verilmektedir. III. Ahmet döneminde başlayan yenilenme dönemi III. Mustafa'nın maliyeyi ve orduyu düzeltmek adına Baron de Tot'dan fikirler alması, oğlu III. Selim 1774'de (I. Abdülhamit dönemi) İshak Beyi Fransa'ya göndererek askeri malzeme üretimi yapılan tesisleri incelettirmesi gibi bir takım ön hazırlıklar dönemi olarak bilinmektedir³³⁷. Aynı kaynakta III. Selim'in tahta geçtiği 1789 yılındaki savaşın planları olumsuz etkilediği, 1789 yılında ise Ebubekir Ratip Efendi gibi yirminin üzerinde kişiye rapor yazdırdığı bilinmektedir. Bahsi geçen raporun Viyana'da yazıldığı, Avusturya ve diğer batılı ülkelerin mali, askeri, zirai, ticari, sanayi, haberleşme ve ulaşım alanlarındaki uygulamaları hakkında önemli bilgiler verdiği bilinmektedir³³⁸. III. Selim döneminde başlayan ıslahat hareketlerinin genellikle askeri alanda olduğu görülmektedir. Başka bir kaynakta Dadyan ailesi mensubu olan saatçi Arakel Amira Dad'a baruthanenin çarkının onarımı görevinin verildiği ve bu görevin başarıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir³³⁹. Ayrıca başvuru kaynakta Arakel Dad'ın beş adet dokuma tezgâhı yaparak baruthane içerisinde bir çuha atölyesi kurduğuna ve III. Selim'in bu çuhalardan bir kaftan giyerek Arakel'i ziyarete gittiğine dair bilgiler de mevcuttur.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte hızlanan sanayileşme faaliyetlerinin birçok alanda gerçekleştirildiği ve çeşitli fabrikaların devlet teşebbüsüyle kurulduğu bilinmektedir. Konumuz dâhilinde olan tekstil fabrikaları kronolojik sıralamaya uygun olarak incelenmektedir.

4.4.3.1.1. Beykoz Çuha Fabrikası 1805

Askeri giysi yapımında kullanılan çuhanın üretilmesi için III. Selim döneminde 1805'te kurulduğu bilinmektedir. Enerji olarak su gücünden yararlanması için değirmenleri olduğu bilinmektedir. Eskiyen fabrikanın 1828'deki düzenleme çalışmasının Yanyalı Şakir Bey ve Avusturyalı Karyo'nun yönlendirmesiyle yapıldığı bilinmektedir. İçerisindeki eğirme

---

³³⁶ Dölen, s.393,396.

³³⁷ Danışman, s.100.

³³⁸ Danışman, s.101.

³³⁹ Tuğlacı, s.2, 4.

aleti, tezgahlar ve şeytan dolabının da düzenlemeye ve onarıma tabii tutulduğu bilinmektedir. Ordunun ihtiyacı olan çuhanın 500.000 adet olduğu ancak ek binanın dahi çalıştırılmasıyla bile ancak 200.000 adet üretim kapasiteli bu fabrikanın yetersiz olduğu görülmektedir. Kalan 300.000 adeti dokuyacak fabrika kurulması düşünülmüş ancak başırlamayınca üretim Feshane Fabrika-ı Hümayunu'na devredildiği bilinmektedir. 1836'da İstanbul'a gelen Miss Pardoe tarafından ziyaret edildiği bilinen bu fabrikanın günden güne eskidiği ve makinelerin eskidiği söylenmektedir³⁴⁰.

4.4.3.1.2. Malta Fabrikası 1818

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde Mısır'da bir tekstil fabrikasının kurulduğu bilinmektedir³⁴¹. Aynı kaynakta, 1818'de Floransalı uzmanlar tarafından Kahire'de kurulan bu fabrikada ilkin kadife, ipekli gibi kumaşlar dokunmuş sonraları ise pamuklu kumaş, patiska ve müslin üretimleri de yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Aynı yıl Kahire'ye bağlı Bulak'ta kumaş ağartması işlemlerinin yapıldığı, içerisinde Maltalı işçilerin çalıştığı bir fabrikanın daha kurulduğu bilinmektedir³⁴². *Malta* diye adlandırılan bu fabrikanın daha sonraları kumaş üzerine basılmak için desenler satın alarak ayda 800 parça basma kumaş ürettiğine değinilmektedir. Fabrikanın baskı merdanelerinin Malta'daki ahşap oymacıları tarafından yapıldığı ve fabrika bünyesinde Fransız ve Belçikalı uzmanların da bulunduğu bilgileri verilmiştir. Ancak baskı yapılan boyar maddenin haslık derecesinin iyi olmaması ve baskıdan sonra yıkama sürecinde boyanın akması gibi sorunlardan dolayı desenlerin el ile düzeltilindiği de bilinmektedir.

4.4.3.1.3. İplikhane-i Amire 1827

Tersane-i Amire gemilerinin yelken bezini, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun yazlık elbise ve iç çamaşırını üretmek için Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olarak İstanbul'da kurulduğu bilinmektedir. Yerinin tam olarak Eyüp-Bahariye mevkiinin Haliç kıyısındaki Hançerli Sultan ve Çukur Saray arsalarında olduğu bilinmektedir. 1826

---

³⁴⁰ Dölen, s.397,398.

³⁴¹ Tez, **Tekstil ve Giyim Kuşam Sanatının Kültürel Tarihi**, s.87,88.

³⁴² Tez, **Tekstil ve Giyim Kuşam Sanatının Kültürel Tarihi**, s.87,88.

yılında inşasına başlanarak 1827 yılında tamamlanan fabrika binasının 900.000 kuruşa mal olduğu bilinmektedir³⁴³. Başka bir kaynakta ise proje için yabancı uzmanlara danışıldığı, fabrika binasının 26 Ocak 1828'de Kirkor Kalfa tarafından tamamlandığı ve makinelerin montajı için görevlendirilen Barutçu Simon ve Avannis kardeşlerin, yanında Arakil'in³⁴⁴ işi bırakmalarından sonra saatçi Zimmi Kikork tarafından tamamlandığı bilgisi verilmektedir³⁴⁵. Ancak bu noktada bir düzeltme yapılması gerektiği düşünülmektedir. Öncelikle Barutçubaşı Simon Amira Dadyan'ın Ohannes ve Tateos Dadyan haricinde başka kardeşi olmadığı bilinmektedir³⁴⁶ Aynı kaynaktan alınan bilgilere dayanarak, Arakil isimli kişinin de Ohannes Dadyan'ın oğlu olan Arakel Dadyan olduğu anlaşılmaktadır. Yine verilen bilgilerde bahsi geçen Avannis isimli kişinin Dadyan ailesine mensup olmadığı bilinmekle beraber Ohannes'in isminin yanlış bir telaffuzu sonucunda doğmuş olabileceği düşünülmektedir.

Fabrika için, üzerinde elli adet iğ bulunan 8 takım iplik çarkı, 54 adet hallaç çarkı, 20 adet bağır sak çarkı, 20 adet şerbetçi çarkı, 8 atıyye çarkının ve çarkları çevirmek için 4 adet de meydan çarkının yapıldığı bilinmektedir³⁴⁷. Aynı kaynakta fabrikanın vardiya başı 65 işçi ve 12 at ile çalışmaya başladığı, 1830 yılına gelindiğinde 110 işçi istihdam eden fabrikanın, yılda 80.000 kg iplik ürettiği ve bunun bir kısmını dışarıya sattığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. 1870'lerde de çalıştığı bilinen fabrikanın, gemilerde buharlı makineye geçilmesiyle yelken bezine ihtiyaç duyulmaması ve Feshane ve Hereke fabrikalarının da etkisiyle önemini yitirdiğine dair bilgiler bulunmaktadır³⁴⁸. Bu fabrikanın özelliklerinden biri de Avrupa'da kullanılan Arkwright'ın water-frame tipi eğirme makinesine benzer nitelikte olduğu düşünülen iplik çarklarına sahip olmasıdır³⁴⁹.

4.4.3.1.4. Feshane Defterdar Fabrikası 1833

17 Haziran 1826'da kurulduğu bilinen Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun önceleri dayanıksız olan şobara adlı bir başlık taktıkları bilinmektedir³⁵⁰. 1826'da

---

³⁴³ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.49-50.

³⁴⁴ a.g.e. , s.50.

³⁴⁵ Dölen, s.398,399.

³⁴⁶ Tuğlacı, s.4.

³⁴⁷ Dölen, s.398,399.

³⁴⁸ age.

³⁴⁹ age. , s.400.

³⁵⁰ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.50.

II. Mahmut tarafından askerin fes giymesi kararlaştırıldığı ve Tunus'tan elli bin adet fes sipariş edildiği bilinmektedir³⁵¹. İzmir'li Katibzade Mustafa Efendi, *Fes Nazırı* olarak tayin edilerek, bir Fes Nezareti kurulduğu ancak 1830'da bu nezaretin görevinin sonlandırılarak, 1832'de Tunus'tan 24 fes ustası ve bunların eğitebileceği yetenekte 15 kalfa da Bursa'dan getirildiği bilinmektedir³⁵². 1833'de³⁵³ Kadırga'da Küçük Ayasofya Camii'nin batısındaki Cümdi Meydanı'nda³⁵⁴ Hazine-i Hassa'ya ait³⁵⁵ Darüssınaa adıyla hizmet vermekte³⁵⁶ olan bir binada fes fabrikasının açıldığı bilinmektedir.

İthal merinos yapağısının kullanıldığı fabrikada, havlandırma işlemi için kullanılan kenger otu Fransa'dan getirildiği, boyarmaddenin ise Rumeli'den sağlandığı bilinmektedir. Aynı kaynakta, yıkama işlemini yapmak için ise İzmit Kiraz Deresi mevkiinde bir bina yapıldığı bilgisi verilmektedir³⁵⁷. Zamanla buradaki üretimin yeterli gelmediği, Bursa, Edirne ve Selanik'te yapılan ek üretimiyle de istenilen başarıya ulaşılamadığından, 1839'da Abdülmecit'in fermanıyla Defterdar'daki III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultana ayrılan saraya taşındığı bilinmektedir³⁵⁸. Aba, halı üretimi de yapmaya başlayan fabrikanın enerji olarak hayvan gücünden faydalandığı ve kırk adet katır istihdam ettiği bilinmektedir³⁵⁹. Dinkleme işlemi için hayvanla döndürülen dolaplar kullanılan bu fabrikaya 1851'de bir buhar makinesiyle birlikte tarak ve vargel* makineleri ve dokuma tezgahlarıyla makineleştirildiği bilinmektedir³⁶⁰. Fabrikanın 1843 yılında Darphane-i Amire'ye bağlanarak, Fransa, Belçika ve İngiltere'den buhar makinesiyle çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri de getirtilerek yenilendiği³⁶¹, bir diğer kaynakta ise aynı yılda Belçikalı uzmanlarca Belçika markalı makinelerle³⁶² üretim yaptığı belirtilmektedir. 1848-50 tarihlerinde yıllık 400.000 fes, 30.000

---

³⁵¹ Yatman, s. 44.

³⁵² Dölen, s.404, 405.

³⁵³ Önsoy, age. , s.50.

³⁵⁴ Dölen, s.405.

³⁵⁵ Önsoy, Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.50.

³⁵⁶ Yatman, s.44.

³⁵⁷ Dölen, s.405.

³⁵⁸ Önsoy, a.g.e. , s.50.

³⁵⁹ Dölen, s.408.

* Vargel: Herhangi bir makinenin, bir doğrultuda gidip gelerek iş gören parçası.(Türkçe Sözlük, Ankara:2005, s.2078.)

³⁶⁰ Yatman, s. 45.

³⁶¹ Dölen, s. 408.

³⁶² Önsoy, age. , s.50.

metre çuha ürettiği³⁶³, Kapalıçarşı, Vezneciler, Tophane, Beşiktaş'ta ürünlerini satarak gelir elde etmek için dükkanlar açıldığı ve 1849'da fabrikanın Hazine-i Hassa'ya devredildiği bilinmektedir³⁶⁴. 1860'lı yıllarda 200-250 kişinin çalıştığı fabrikanın günlük fes üretiminin 1300-1500 kadar, yıllık kumaş üretiminin ise 216.000metre kadar olduğu bilinmektedir³⁶⁵. 1865 yılında çıkan bir yangınla buhar dairesi haricinde tamamen yandığı ve onarılarak 1868'de Abdülaziz tarafından daha modern bir halde yeniden açıldığına dair bilgiler mevcuttur³⁶⁶.

1894'de Mimar Krikor Balyan tarafından genişletilen fabrikanın, 1895'de yeni işçi yetiştirmek adına Sanayi Sıbyan Mektebi'nin açılmasını sağladığı bilinmektedir. 1890'lı yıllara ait olan görsel vesikalarda (fotoğraf) fabrikanın bünyesinde bulunan makinelerin menşeinin İngiliz olduğu görülmektedir. Fabrikadaki makinelerin markaları; *John Haigh and Sons Ltd. - Huddersfield 1893 Kaye Crowter – Huddersfield*, olarak bilinmektedir³⁶⁷.

Fabrikanın 1876'daki Balkan krizinde Harbiye Nezareti'ne bağlandığı³⁶⁸ 1877'de Bab-ı Seraskeri'ye devredilerek 1921'e kadar ise Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye tarafından işletildiği bilinmektedir³⁶⁹. Bu fabrikanın, Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan fes, askeri kumaş olan çuha ve battaniye³⁷⁰ ürettiği ayrıca; halı, aba³⁷¹, kravat³⁷² gibi ürünler de ürettiği bilinmektedir.

4.4.3.1.5. İslimiye Çuha Fabrikası 1836

Çuha için gerekli olan yünün batı Trakya, Makedonya, Teselya, Epir ve Arnavutluk gibi yerlerden sağlandığı, Selanik'teki Musevilerin ise vergilerden muaf olma karşılığında ordu için çuha dokuduğu bilinmektedir³⁷³. Bu günkü Bulgaristan topraklarında bulunan

---

³⁶³ Sarc, s.14.

³⁶⁴ Dölen, s.408.

³⁶⁵ Önsoy, age. , s.50, 51.

³⁶⁶ Yatman, s.45.

³⁶⁷ Dölen, s.408.

³⁶⁸ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.51.

³⁶⁹ Dölen, s.410.

³⁷⁰ Önsoy, age. , s.51.

³⁷¹ Dölen, s.408.

³⁷² Sarc, s.13.

³⁷³ Önsoy, age. , s.51.

*Dobri Jelaskov olarak da geçmektedir (Tuğlacı, 1993, s.18).

bölgenin gerekli hammaddeye yakın olmasına bağlı olarak çuha üretimi için bir fabrikaya ihtiyacı olduğu görülmektedir. Almanya ve Rusya'daki çuha fabrikalarını gezen Dobro Celasko* tarafından yapılan bir tezgahın, Osmanlı idaresi tarafından denenmesi ve onaylanması sonucunda bu fabrikanın kurulmasına karar verildiği, 1836'da çeşitli malzemelerin de tamamlanmasıyla çalışmaya başladığı bilinmektedir³⁷⁴. Aynı kaynakta, fabrika içinde yapağıyı işlemek için 2 adet ditme ve açma makinesi; taranmış yapağıdan yumak yapmak için 2 adet ve şilte haline getirmek için ise 1 adet makinesi; 7 adet kalın 12 adet ince olmak üzere 19 adet iplik çıkırığı ve 1 adet de iplik sarma makinesinin var olduğu belirtilmektedir. 12 adet dokuma tezgahı ve bunun yanı sıra dokunan çuhanın havlandırılması için 1 adet makine, dinkleme işlemi için 2 adet, parlatma işlemi için 1 adet mengeneyle birlikte 2 büyük ve 1 küçük boya kazanı da fabrika içersindedir³⁷⁵. Tüm bu makine ve aletlerin Ohannes Dadyan'ın Avrupa'dan sipariş ettiği bilinmektedir³⁷⁶. Üretim kapasitesinin ilk yıl 900 zira*, 1839'da 20.000 ziraya çıktığına dair bilgiler de mevcuttur³⁷⁷. Farklı bir kaynakta, 1837 yılında İslimiye Çuha Fabrikasını gezen Ami Boué fabrikanın iyi çalıştığını söylediğine dair bilgiler bulunmaktadır³⁷⁸. Ancak zamanla çuha yerine şayak talep görmeye başlayınca 1842'de ³⁷⁹ aynı bölgede başka bir fabrikanın kurulduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklarda bu fabrikanın İngiliz ve Belçikalı uzmanların nezaretinde açıldığı³⁸⁰ bir diğer kaynakta ise makine ve mühendislerinin Fransa'dan getirildiği ³⁸¹ bilgisi verilmektedir. Fabrikanın ihtiyacı olan iyi kalitede yünü elde etmek için, 1940'lı yıllarda Yanbolu, Karınabad ³⁸², Filibe, Hayrabolu ve Bursa³⁸³ çiftliklerinde yetiştirilmek üzere iyi cins İspanyol koyunu getirtilerek besicilik faaliyetlerinin yapıldığı bilinmektedir.

---

³⁷⁴ Dölen, s.403.

³⁷⁵ Dölen, s.403.

³⁷⁶ Tuğlacı, s.18.

* Zira, 75-90 cm arasında bir ölçü birimi olarak belirtilmektedir (Kanar, 2011, s. 685).

³⁷⁷ Dölen, s.403.

³⁷⁸ Sarc, s.14.

³⁷⁹ Dölen, s.404.

³⁸⁰ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.51.

³⁸¹ Dölen, s.404.

³⁸² Önsoy, age. , s.51.

³⁸³ Dölen, s.404.

4.4.3.1.6. İzmit Çuha Fabrikası 1839

23 Kasım 1835’de II. Mahmut’un emriyle Ohannes Dadyan’ın oğlu Arakel-Sisak ile İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya’da demir dökümhaneleri, çuha fabrikaları gibi işletmeleri gezdiği bilgisi mevcuttur. Bu geziden 23 Kasım 1836’da döndüğü ve 1937’de padişaha konu ile ilgili rapor sunduğu bilinmektedir. Raporda çuha üretimi ile ilgili şu bölümler göze çarpmaktadır: *“Askerlerin ihtiyacı olan çuhanın ülkemizde dokunamamasından Nemçe ve Fransa’dan getirilmektedir. Bu iş içinde kırk elli kise akçe dışarı gitmektedir. Ülkemizde yapılırsa büyük tasarruf sağlanmış olacak, ayrıca birkaç bin kişiye de iş temin edilecektir. Ayrıca Avrupa’da bu imalat buhar gücüyle çalışan makinelerle yapıldığından yüz kişi ile yapılan işi on beş yirmi kişi ile hallediyorlar. Bu yüzden üretim ucuzlaştırılmaktadır. Bu bakımdan bizim de bu makinelere ihtiyacımız vardır. Ayrıca Avrupa’dan bu konuda birkaç uzman getirmek de lazımdır. Böylece kısa sürede ihtiyacımız olan çuhayı burada yapacağız.”* Avrupa tüccarlarından Kostaki adlı kişinin de fikri alınarak fabrikanın ihtiyacı olan alet ve edevatın Avrupa’dan getirilmesine karar verildiği bilinmektedir³⁸⁴. Ordunun kumaş ve fes ihtiyacı için 1839-42 tarihleri arasında³⁸⁵ İzmit’e bir buçuk saat mesafede Kara kadılar mahallesinde* kurulduğu bilinmektedir³⁸⁶. Aynı kaynakta geniş ve sağlam bir fabrika olduğu, fabrikanın çarklarının dönmesi için Kiraz Suyu’ndan faydalanılması adına da bir bend inşa edildiğinin bilgisi verilmektedir. Başka bir kaynakta yapımını, “Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşlerin”³⁸⁷ üstlendiği yazmakta ancak Dadyan ailesine ait bilgilerin yer aldığı farklı bir kaynakta Boğos Dadyan’ın Ohannes Dadyan’ın yeğeni olduğu bilgisi verilmektedir³⁸⁸.

Bu fabrikanın yünlü askeri kumaş ve fes üretimi için kurulduğu, daha sonra ise havlu, yatak çarşafı, çorap, eldiven ürettiği bilinmektedir. Kapasite 200 işçi olan bu fabrikada, 1860’larda yıllık üretimin 72.000 metre kumaş ve 60.000 adet fes olarak kaynaklara geçtiği bilinmektedir³⁸⁹. Aynı kaynakta, Fransız ve İngiliz mallarıyla rekabet edecek kalitede üretim

---

³⁸⁴ Tuğlacı, s.13-14.

³⁸⁵ Dölen, s.413.

*Kirazsuyu Deresi civarında yaşayan kişilere danışılarak, Kartepe yakınlarında olduğu ve bu civarda Çuhane adını taşıyan bir cadde bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır.

³⁸⁶ Yatman, s.49, 50.

³⁸⁷ Dölen, s. 414.

³⁸⁸ Tuğlacı, s.31.

³⁸⁹ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.51.

yaptığına dair bilgiler bulunmaktadır. Fabrikanın İstiklal Savaşı yıllarında işgal güçleri** tarafından tamamen yok edildiği bilinmektedir³⁹⁰. Binasının yok edilmesi sebebiyle tam olarak nerede olduğunu bilemediğimiz fabrikanın izlerine, Kirazsuyu deresinden yapılmış olan bende ait kalıntıların bulunmasıyla ulaşılabileceği düşünülmektedir.

4.4.3.1.7. Hereke Fabrika-i Humayûnu 1844

Özel teşebbüsle faaliyete geçirildiği bilinen bu fabrikanın, İzmit Çuha Fabrikası'nın yapımını üstlenen Ohannes ve Boğos Dadyan tarafından 1843'de 50 pamuk ve 25 ipek dokuma yapan toplam 75 tezgahla açıldığı bilinmektedir³⁹¹. Fabrika binasının Mimar Garabed Balyan tarafından yapıldığı bilinmektedir³⁹². 1845'de devlet tarafından satın alınarak³⁹³ yönetimi Hazine-i Hassa'ya devredilen fabrikanın içerisindeki pamuklu dokuma tezgahlarının 1850'de Bakırköy'de kurulan fabrikaya taşındığı bilinmektedir³⁹⁴. Aynı kaynakta saray için ipekli canfes ve döşemelik kumaş üretimi yapabilmek adına 100 adet jakarlı dokuma tezgahının dahil edildiği bilgisi verilmektedir. Fabrikada, doğu desenlerinden oluşan ipekli kumaşlar, Fransız Lyon fabrikasının kumaşlarına benzer nitelikte nakışlı ve ipekli kumaşlar, çiçek resimleri ile desenlendirilmiş kumaşların yapıldığı bilinmektedir³⁹⁵.

Uzun bir müddet saraya çalışan bu fabrikanın gelirini yükseltmek adına 1875'de Kapalıçarşı'da bir dükkan açtığı bilinmektedir. Bu dükkan içerisinde hem üretilen ürünler satılırken, müşterilerden yeni siparişlerinde alındığı ancak bu siparişlerin devletçe uygunluğunun onaylanması kuralı getirildiğinden fazla dayanamayarak aynı yıl kapandığı bilinmektedir.³⁹⁶ 1878'de çift büküm kısmının yandığı³⁹⁷ 1882'de açılana kadar çalışmadığı bilinmektedir³⁹⁸. Aynı kaynakta, 1889 yılında mali durumu düzeltmek adına İstanbul Zaptiye Caddesi'nde bir mağaza açıldığı ve zararına satış yapıldığı bilgisi verilmektedir. 1891'de halı

** Bölge halkından edinilen bilgiye göre Yunanlılar tarafından büyük ölçüde tahribat yapıldığı bilinmektedir.

³⁹⁰ Yatman, s. 50.

³⁹¹ Dölen, s.414.

³⁹² Tuğlacı, s.25.

³⁹³ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.51.

³⁹⁴ Dölen, s.414

³⁹⁵ Yatman, s. 46.

³⁹⁶ Dölen, s. 414

³⁹⁷ Yatman, s. 47.

³⁹⁸ Dölen, s.415.

üretim bölümü eklendiği ve ipekli döşemelik kumaş kısmı 1936 yılına kadar açık kaldığı bilinmektedir³⁹⁹. Üretilen ipekli kumaşların Lyon fabrikasından daha üstün olduğu, boyama işlemleriyle her türlü rengin yapılabilirdiği bilinmektedir⁴⁰⁰. Fabrikada üretimi yapılan kumaş çeşitlerinin kadife, çiçek desenli Şam usulü ipekli dokuma olan damas, saten, tafta, gaz ve kurdela olarak belirtilmektedir⁴⁰¹. 1894'te Almanya imparatoru Vilhelm'in Türkiye ziyaretinde bu fabrikayı gezdiği bilinmektedir. Günümüzde bu fabrikadan sadece, 1894 yılında ziyarete gelen Alman İmparatoru Wilhelm için Mimar Sarkis Balyan tarafından yapılan Beyaz Köşk'ün kaldığı bilinmektedir⁴⁰².

4.4.3.1.8. Basmahane 1850

Ohannes Dadyan tarafından 1847 yılında İstanbul yakınlarında bir basma fabrikası kurulmasının düşünüldüğü bilinmektedir⁴⁰³. Özel teşebbüsle, Barutçubaşı Ohannes tarafından 1850 yılında Bakırköy'de dört katlı bir bina içerisinde el dokumacılığı ve basmacılığı yapmak amacıyla bir imalathane kurulduğu bilinmektedir⁴⁰⁴. İngiltere'den gelen desenlerin burada şimşir şablonlar üzerine hâk edilerek işlendiği⁴⁰⁵ ve masa üzerinde kumaş baskıcılığı yapıldığı⁴⁰⁶ bilinmektedir. Sonraki zamanlarda orijinal Türk ve Arap motif ve renkleriyle hazırlanan desenlerin basıldığı ürünleriyle ün kazandığı bilinmektedir⁴⁰⁷.

Fabrikanın toplam 200 kişiyi istihdam ettiğine ve 1860'da yıllık 72.000 metre kumaş ürettiğine dair bilgiler bulunmaktadır⁴⁰⁸. 1860 yılında, Avrupalı üreticiyle rekabet edememe ve destek eksikliğinden dolayı Hazine-i Hassa'ya devredildiği, 1867'ye kadar üretimine devam eden imalathanenin Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi'ne devredilerek adının *Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası* olarak değiştirildiği ve ordu için kumaş üretimi⁴⁰⁹, er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi ve çanta kumaşı ürettiği

---

³⁹⁹ Yatman, s. 47.

⁴⁰⁰ age. , s. 47.

⁴⁰¹ Sarc, s.13.

⁴⁰² Dölen, s.416.

⁴⁰³ Tuğlacı, s.25.

⁴⁰⁴ Dölen, s.419.

⁴⁰⁵ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.52.

⁴⁰⁶ Dölen, s.419.

⁴⁰⁷ Önsoy, age. , s.52.

⁴⁰⁸ age. , s.222.

⁴⁰⁹ Dölen, s.419.

bilinmektedir⁴¹⁰. 14 yıl boyunca müdürlük yapan Hassa Yüzbaşısı Hurşit Ağa döneminde genişletilen fabrikanın, 1894'teki depremde zarar gördüğü ancak aynı yıl onarılarak çalışmaya devam ettiğine dair bilgiler mevcuttur⁴¹¹.

1863 yılında açılan İstanbul Sergisi'ne de katılan fabrikanın çalıştığı ürün çeşitlerinin kayıtlara geçtiği bilinmektedir. Fabrikanın 500 çeşit dokuma ürününün sergilendiği, bunlardan 100 çeşidinin Avrupa tarzı gömleklilik ve elbiselik renkli alacalar; 60 kadarının masa örtüsü, perde ve elbiselik için yapılmış baskılı kumaşlar olduğu bilinmektedir. Yünlü ve pamuklu çoraplar, eldivenler ve ham pamuk dokumaların da bulunduğu sergilik ürünlerin, Fransız kumaşlarına göre %15 kadar daha pahalı satıldığı bilinmektedir⁴¹². Basmahane fabrikasının 1968 yılına kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir⁴¹³.

4.4.3.1.9. Karamürsel Şayak Fabrikası 1890

Karamürsel'de kurulan bu fabrika hakkındaki bilgi, Namık Paşa'nın torunu olan İbrahim Etem Miharbi'nin hatıralarından özet şeklinde alıntı yapılarak aktarılmaktadır. İbrahim Etem Bey, dedesi Namık Paşa'nın 1861'de Vali ve Altıncı Ordu Müşiri olarak Bağdat'a gittiği ve halkın birikmiş vergi borçlarını toplayarak birçok imar yaptığı, bunlardan birinin de ordu için kumaş yapan bir fabrika olduğunun bilgisini vermektedir. Namık Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın da sanayileşmeye verdiği öneme değinen yazar, Taşlıcalı muhacirlerin ortaklık teklif etmeleriyle bir komandit şirketi oluşturulduğunu söylemektedir. Bu komandit yani *sermayesi ortaklardan sağlanan* şirketin Cengiç Mustafa, Begoviç İbrahim, Sipahovi Suphi, Koryeniç Mehmet, Mustafa Naili, Kürkçübaşı Salih Beyler, Hacı Adem Ağa, İbrahim Paşa ve oğlu Mustafa Şükrü Bey olmak üzere dokuz üyesinin bulunduğunu belirtmektedir. Şirketin ilk planı olan kumaş fabrikasının kurulması için Haliç'e kıyısı olan Kağıthane'den bir arsa almak istenildiği ancak saray yanlısı kişilerin, fabrikadan çıkan dumanın Kasr-ı Hümayun'un boyasını bozacağını iddia ederek önüne geçtikleri söylenilmektedir. Yazar, İstanbul, Boğaziçi, İzmit'e kadar gezildiği ancak türlü ve yersiz bahaneler öne sürülerek yer verilmediğini aktarmaktadır. İzmit'e varıldığında, Avrupa'dan buraya gelip yerleşen Bosnalı

---

⁴¹⁰ Önsoy, age. , s.52.

⁴¹¹ Dölen, s.419.

⁴¹² Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", s.222.

⁴¹³ Dölen, s. 420.

muhacirler tarafından rica minnetle bu projenin Karamürsel’de yapılması için şirket yetkililerinin ikna edildiğini aktaran yazar, uzun yıllarca Avustralyalılarla yaşayarak sanayinin önemini kavrayan bu topluluğun inşaat esnasında ücretsiz çalışma vaadini dahi verdiklerine değinmektedir.

Fabrika yerini belirleyen şirket üyelerinden Mustafa Şükrü ve Mustafa Cengiç Beylerin makine temin etmek için önce İngiltere’ye giderek çeşitli fabrikalara mektup aracılığıyla başvurduğunu ancak cevap alamadıklarını, ardından New Castle şehrindeki buhar makinesi yapan bir fabrikanın tavsiyesi üzerine Belçika’ya gidilerek siparişin verildiği bilinmektedir.

Fabrikanın kısa sürede tamamlanarak hem strayhgarn hem de kamgarn ipliği üreterek, ürünlerinin piyasada adından söz ettirdiği ve rağbet gördüğüne, Abdülhamid devrindeki düşük gümrük bedelleri yüzünden ucuza gelen yabancı kumaşların asker giysisi olarak bile kullanıldığı zamanlarda bu fabrikanın mücadele ettiğine değinmektedir. Eserde, Meşrutiyetin ilan edildiği dönemde şirket borçlarının arttığı, ucuz olmasından dolayı Harbiye Nazırının yabancı kumaşlara yöneldiği ve fabrikanın iflasın eşiğine geldiği, bu esnada Selanik’ten Mahmut Şevket Paşa’nın fabrikaya Hareket Ordusu için sipariş vermesiyle iflastan kurtulduğu yazmaktadır⁴¹⁴. Bu bilgiler sanayileşme sürecinde gerekli olan ekonominin bir bakıma savaşlarla da beslendiğini düşündürmektedir.

Bahsi geçen fabrikanın 1890 yılında Karamürsel Şayak Fabrikası adıyla kurulduğu bilinmektedir. Milli Mücadele sırasında da tahrip edildiği ancak içerisindeki eşyaların Kuvayi Milliye adına valilik yapan Muhiddin Çarıklı tarafından saklandığına dair bilgiler mevcuttur⁴¹⁵.

4.4.3.1.10. Devlet Teşebbüslü Diğer Fabrikalar Ve Sanayi Kompleksleri

Dolmabahçe Sarayı’nın bünyesindeki Hereke Dokumahanesi olarak adlandırılan iki katlı ek binada, 10-15 Jakarlı dokumacısı ve 40-60 halı dokumacısının çalıştığı

---

⁴¹⁴ İbrahim Etem Miharbi, “*Memleketimizin Tekstil Sanayii Tarihine Ait Bazı Hatıralarım*”, **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:8, İstanbul: Ağustos 1947, s.18,19.

⁴¹⁵ Hilal Karavar, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920**, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mart 2007, s.11.

bilinmektedir⁴¹⁶. Veliefendi Zeytinburnu Basma Fabrikası'nın kurulduğu ve 1852'deki kayıtlara göre bu fabrikada 310 işçinin çalıştığı bilinmektedir⁴¹⁷. Başka bir kaynakta verilen bilgiye göre bu fabrikanın Doğu'dan Veliefendi Deresi, batıdan Taş iskele Caddesi, kuzeyden Avrupa demiryolu, güneyden ise sahiyolu ve Marmara Denizi ile sınırlı olan araziye kurulduğu bilinmektedir⁴¹⁸. Ayrıca içerisinde müdüriyet binası, iplik, dokuma, terbiye ve ikmal (kalite kontrol) birimlerinin de bulunduğu ve 100.128 m² alanı kapladığı bilgileri verilmektedir. Bu fabrikanın Basmahane ile aynı fabrika olup olmadığıyla ilgili ayrımı yapabilecek net bir bilgi olmadığından, ayrı değerlendirilmesi uygun görülmektedir. Balıkesir Çuha Fabrikası, Bursa Hamipek İmalathanesi⁴¹⁹, Bursa Mensucat Fabrikası, Samako Demir ve Çuha Fabrikası, 1855'te yıkılan Bursa İpek İpliği Fabrikası⁴²⁰ da devlet tarafından açılan ya da devralınan fabrikalar olarak bilinmektedir.

Fabrikaların yanı sıra devlet tarafından iki büyük sanayi tesisinin de yapıldığı bilinmektedir. II. Mahmut tarafından Tanzimat döneminde başlatılan *sanayi kompleksleri* projesine istinaden Zeytinburnu ve Bakırköy tesislerinin kurulduğu bilinmektedir⁴²¹. Bu büyük ve karmaşık sanayi yapılarının 1842-43 yıllarında kurulmaya başlandığı içerisinde bilinmektedir⁴²². Aynı kaynakta, Zeytinburnu'ndaki tesis içerisinde daha çok savaş malzemeleri üretimi yapan demir işletmelerinin bulunduğu ve bunun yanı sıra iç pazara uygun ve halkın ihtiyacına yönelik kumaşlar dokuyan bir bölümün de var olduğu bilgisi verilmektedir. Çalışanların barınma ve eğitim gibi ihtiyaçlarının tesis içerisinde görüldüğü bilinmektedir. Bakırköy Sanayi Kompleksinin ise, Harbiye Nazırı Ali Necip Paşa tarafından Baruthane yakınlarına inşa edildiği; içerisinde iplik bükme, dokuma atölyeleri ve demir ve gemi üretim birimlerini barındırdığı bilinmektedir⁴²³.

Verilen bilgiler dahilinde, bu birleşik yapıların kurulma amacının üretimi inceleme ve kontrol etme bakımından daha verimli olduğu düşünülmektedir. Demir üretim tesislerinde üretilen bir takım gereçlerin dokuma biriminde kullanılabilmesi ya da üretilen bir tekstil

---

⁴¹⁶ Dölen, s. 416.

⁴¹⁷ Tez, Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi, s. 80.

⁴¹⁸ Tuğlacı, s.197.

⁴¹⁹ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.53.

⁴²⁰ Sarc, s.14.

⁴²¹ Dölen, s.402.

⁴²² Önsoy, age. s.52.

⁴²³ age. , s.53.

malzemesinin gemi inşası sırasında kullanılabilirliği göz önünde bulundurulmadığı takdirde, birbirlerinden uzak işletmeler olarak nitelendirilebilmektedirler. Bu düşünceyi bir kenara bırakarak, farklı alanlara hizmet verdiği ve teknik açıdan da örtüşmediği düşünülen bu tesislerin bir araya getirilmesinin, başka bir amacı olduğu konusunda şu an için farklı bir olasılık düşünülmemektedir. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde sosyal fabrika niteliğindeki Sümerbank Fabrikalarının fikren bu iki sanayi kompleksine temellendirilebileceği düşünülmektedir.

Tanzimat döneminde yapılması düşünülen fabrikaların kurulum aşamasında, teknik malzeme ve bilgi alanlarında İngiltere, Belçika, Fransa, İtalya ve Avusturya'dan yardım alındığı bilinmektedir⁴²⁴. Bunun yanı sıra devletin birçok kurumunda Avrupa'da bulunmuş ve yabancı dil bilen gayrimüslim tebaadan kişilerin de çalıştığı bilinmektedir. Özellikle yönetim ve sanayileşme alanlarında çalışan Gregoryan Ermeni Cemaatine bağlı Dadyan ailesinin etkili olduğu bilinmektedir⁴²⁵. Ohannes Dadyan'ın iyi düzeyde Fransızca bildiği ve teknik kitaplardan çeviriler yaptığı bilinmektedir⁴²⁶. Barutçubaşı Ohannes Dadyan'ın 1826'da Eyüp Dokuma Fabrikasına müdürlük yaptığı, 1835-36 yıllarında ise devlet tarafından inceleme için Avrupa'ya gönderildiği ve çeşitli tesislerin kurulmasına yardımcı olduğu bilgisi mevcuttur⁴²⁷. Ayrıca Ohannes Dadyan'ın 1948'de birçoğu Alman olmak üzere Avrupalı işçiyi Osmanlı topraklarına getirdiği de bilinmektedir⁴²⁸. Ancak yönetimlerinde etkili oldukları kuruluşlarda, kendi aile fertleri ve yakın gördüklerini istihdam ettirmelerinden dolayı 1849'da görevden uzaklaştırılma ve mallarına el konulduğuna dair bilgiler bulunmaktadır⁴²⁹.

Kurulumu gerçekleştirilen birçok fabrikanın inşası ve yönetimi sırasında çalışan yabancı uzman ve gayri Müslim tebaa mensubu sorumlu kişilerin birçok kez devletin güvenini suistimal ettiklerine dair bilgiler vardır. Bu duruma örnek olarak; pamuk bezi, calicot, emprimeler, alacabez (indiennes), pamuk, yün ve fildekos* çoraplar üretimi yapması

---

⁴²⁴ Dölen, s.402, 403.

⁴²⁵ Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası, s.54.

⁴²⁶ Tuğlacı, s.9.

⁴²⁷ Önsoy, age. , s.54.

⁴²⁸ Tuğlacı, s.26.

⁴²⁹ Önsoy, age. , s.55.

* “fildekos ya da fildekoz”; Fr. *fil d'ecosse*; İskoçya ipliği denilen ince ve sağlam pamuk ipliği. (Türkçe Sözlük, 2005, s. 702.)

** Bu kısımda bahsi geçen kişinin Simon Amira Dadyan olduğu düşünülmektedir. 1825/24 yılında 100 günlüğüne Ankara'ya sürgüne gittiği bilinmektedir (Tuğlacı, 1993, s.7).

adına Zeytinburnu'nda kurulumu planlanan fabrikanın inşası sırasında gerçekleşen olaylar gösterilmektedir. Mac Farlane'den alıntı yapılarak aktarılan bilgilere göre; fabrika inşası için görevlendirilen Ermeni Dadyan** ailesi mensubu iki kardeşin yaptıkları usulsüzlükler sebebiyle çalışanların ücretleri ödenmediği ve inşanın uzatıldığı anlaşılmaktadır. Aynı kaynaktan Ermeni bir ustanın tüm uyarılara rağmen inşa ettiği bacanın çökmesi sonucunda 30 kişinin hayatını kaybettiği öğrenilmektedir⁴³⁰. Ami Boué tarafından kayda alınan notlarda ise devlet fabrikalarından birini işleten Fransız bir yöneticinin bir müddet Fransa'dan ithal ettiği kumaşları fabrikanın üretimi olarak tanıtip satışını yaptığı bilgisi alınmaktadır. Adı geçen şahsın gerçekleştirdiği usulsüzlük anlaşıldığında tüm kazanımlarını alarak yurtdışına kaçtığı bilinmektedir⁴³¹. Dadyan ailesine mensup kişiler hakkında söylenen bilgilerin tarafı olduğu düşünülmektedir. Nitekim Londra'da yayınlanan Morning Cronicle gazetesinde yazılan yazıda Ermenilerin Osmanlı sanayileşmesine sağladıkları katkılardan rahatsız olunduğu bilinmektedir⁴³².

4.4.3.2. Özel Teşebbüsle Kurulan Fabrikalar

Tanzimat döneminde devlet tarafından kurulan fabrikaların yanı sıra yabancı sermayeler tarafından kurulan fabrikalarında varlığı bilinmektedir. Hammadde ve ucuz işçiliğin bulunabilmesinin yanı sıra geniş bir pazar hacmine sahip olduğu bilinen Osmanlı topraklarında özellikle yabancı yatırımcıların sanayi tipi kuruluşlar oluşturdukları görülmektedir. 1845'de Bursa'da Falkeisen isimli bir İsviçreli tarafından kurulan İpek İpliği Fabrikası'nın buhar gücüyle çalıştığı bilinmektedir⁴³³. Aynı kaynakta işletmenin, makineli bir fabrikada kimse çalışmak istemediğinden işçi bulamadığı ancak zamanla işler duruma geldiği ve Bursa'da başka fabrikalarında açılmasına öncü olduğu bilgisi verilmektedir. 1887 yılında Mavromati tarafından Tarsus'ta 5.000 işli bir iplik fabrikası kurulduğu, şelalelerde kurulan türbinlerden sağlanan enerjiyle çalıştığı ve ilk elektrik enerjisinin buradan sağlandığı bilinmektedir⁴³⁴. Aynı kaynakta, 1925-26'da Çukurova Mensucat T.A.Ş. olarak devam ettiği bilgisi mevcuttur. Aslı Yunan olup 1895'te Osmanlı uyruğuna geçen Tirpani tarafından Adana'da önce bir çırır fabrikası ardından da 2.835 işli iplik fabrikası kurulduğu

---

⁴³⁰ Sarc, s.13, 14.

⁴³¹ Sarc, s.13, 14.

⁴³² Tuğlacı, s.26.

⁴³³ Sarc, s.14.

⁴³⁴ Dölen, s. 427.

bilinmektedir.1898’de iplik bölümünü 8.088 iş kapasitesine getirip, 1904 yılında 173 adet mekanik dokuma tezgahını da ekleyerek büyüttüğüne dair bilgiler bulunmaktadır⁴³⁵. Özel teşebbüsle kurulan birçok fabrikanın faaliyet alanının genellikle hammaddeyi işlenir hale getirme ya da yarı işlenmiş mamul üretme olduğu görülmektedir (bk. Tablo 2). Başvurulan bilgiler ışığında, Tirpani gibi alanında başarıya ulaşan birkaç yatırımcı haricinde kumaş üretimine kadar ilerleyen özel kuruluş bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kurulan fabrikalar yabancı sermayeli olduğundan Türklerin kendi memleketlerinde yabancıların ekonomik etkinliklerinin altına girdikleri görülmektedir. Üretilen mamuller ihtiyacı karşılar düzeyde değillerdir⁴³⁶.

---

⁴³⁵ age. , s. 427, 428.

⁴³⁶ Sarc, s.16.

Tablo 2
Özel Teşebbüsle Kurulan Atölye ve Fabrikalar*

Kurulduğu Yer	Tarih	Adet	Kuran Kişi / Kişiler	Çalışma Alanı
Kasaba / Manisa	-	1		İplik Üretimi
Demirci / Manisa	-	1		İplik Üretimi
Bayındır / İzmir	-	1		Pamuk Temizleme
Tire / İzmir	-	1		Pamuk Temizleme
İzmir	-	1		Pamuk Temizleme
İzmir	-	1	Hadkinson ve Merrylees	Pamuk Balyalama
Bayındır / İzmir	-	1	R. Wilkin	Pamuk Temizleme
İzmir	-	1	Gout	Pamuk Temizleme
Manisa	-	1	Gout	Pamuk Temizleme
Aydın	-	1	Gout	Pamuk Temizleme
Menemen	-	1	Gout	Pamuk Temizleme
Bursa	1845	1	Falkeisen (İsviçreli)	İpek İpliği Üretimi
Adana	1895	1	Tirpani	Pamuk Temizleme
Adana	-	1	Tirpani ve Simyonoğlu	İplik Üretimi
Tarsus	-	1	Mavromati	İplik Üretimi
Konya	-	1	Gustinani	İplik Üretimi
Bursa	1855	8-10	Fransız Yatırımcı	İpek İpliği Üretimi
Lübnan	1852	5	Fransız Yatırımcı	İpek İpliği Üretimi
Lübnan	1852	2	İngiliz Yatırımcı	İpek İpliği Üretimi
Lübnan	1852	2	Yerli Yatırımcı	İpek İpliği Üretimi
Afyon	-	1		Halı İpliği Üretimi
İzmir	-	1		Halı İpliği Üretimi
Adana	-	1		Pamuk Temizleme
Tarsus	-	1		Pamuk Temizleme

Kaynak: Prof. Dr. Emre Dölen, **Tekstil Tarihi**, İstanbul:1992, s. 427, 428. , Prof. Dr. Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, 1988, s. 57,58. , Ömer Celal Sarc, **Tanzimat Ve Sanayiimiz**, (*Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Baskı*), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.14, 16.

* Halı üretimi yapan atölyeler yer almamaktadır.

5. SONUÇ

18. yüzyılın başında başladığı bilinen Sanayi Devrimi ile gelişen Avrupa sanayi ve ekonomisinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içersindeki el emeğine dayalı üretim yapan yerel üreticileri zor durumda bıraktığı görülmektedir. Bu duruma karşılık olarak Osmanlı devlet yönetiminin bir süre dış ticaretteki gümrük vergilerini yükselterek durumu düzeltmeye çalıştığı ancak dönemin siyasi temaslarının başarılı olmasına imkan vermediği görülmektedir. 18. ve 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu için siyasi ve ekonomik anlamda zorlu bir zaman dilimi olduğu görülmektedir. Nitekim 1789 Fransız ihtilalından sonra dünya üzerinde gelişen milliyetçilik olgusunun, çok uluslu olan imparatorluğu zor duruma soktuğu; içerisinde barındırdığı birçok etnik grubun ayaklanmalar gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bu iç çözülmenin yanı sıra kuzeyden Rusya'nın sert tavrı; güneyde İran Safevi Hanedanlığı ve Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı; Avrupa ülkelerinden bazılarının imparatorluğu bölme çabaları gibi birçok unsur bir araya getirildiğinde, imparatorluğun sanayileşmeden önce halletmesi gereken sorunları olduğunu göstermektedir. Tüm bu sorunların temelinde zorlu zaferlerle kazanılmış, konum olarak yakınçağ dünyasının merkezi kabul edilen üç kıtanın ortasına kurulmuş geniş topraklara sahip olmanın dezavantajının yattığı düşünülmektedir. Avrupa'ya bakıldığında sanayileşmenin çekirdek noktası İngiltere'nin daha sakin bir coğrafyada olduğu görülmektedir. İngiltere ile birlikte diğer Avrupa ülkelerinin 15. yüzyıldan başlayarak Asya'nın güney kıyılarına geldikleri ve bu coğrafyalarda koloniler kurup yerleşmeye çalıştıkları gözlemlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu yıllarda tam bir genişleme çabasında olduğu bilinmektedir. Nitekim 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde en geniş sınırlara ulaştığı görülmektedir. Ancak genişleyen toprakların idaresinin her geçen yıl daha da zorlaştığı gözlemlenmekte ve 18. ve 19. yüzyıllarda toprak kayıplarının arttığı, idarenin zorlaştığı görülmektedir.

Tüm bu bilgi ve düşüncelerden hareketle, dünyanın birçok noktasında koloniler kurup pazarlara açılan Avrupa'yla Osmanlı'nın kendi iç pazarında da karşı karşıya geldiği ve maalesef yenik düştüğü görülmektedir. 19. yüzyılın başların bir takım değişim ve gelişim çabaları gösteren Osmanlı devlet idaresinin Tanzimat'ın ilanından sonra gözle görülür bir yol kat ettiği bilinmektedir. Gerek içerisinde çözülmeye başlayan grupları bir araya toplamak, gerek ticareti geliştirmek adına kanunlar çıkarttığı bilinmektedir. Bu kamusal düzenlemelerin

yanında yeni bir takım yapılanmalara da gittiği ve dışarıdan aldığı teknik destekle sanayi kuruluşlarını da oluşturmaya başladığı görülmektedir. Devlet idaresinin tekstil alanında birçok fabrika kurduğu, bunun yanı sıra özel teşebbüslerinde önünü açmaya çalıştığı bilinmektedir. Osmanlı sanayisinin temelinde askeri alanda ihtiyaçları karşılayacak malzemelerin üretimi olduğu görülmektedir. Devletin idaresiyle kurulan fabrikaların orduya malzeme ürettiği, özel girişimle kurulup devralınanlarında belli bir müddet sonra aynı alana hizmet ettiği görülmektedir.

Osmanlı sanayisinde hammaddenin işlenerek yarı ve tam mamul olarak pazara çıkmasını sağlayacak sanayi kuruluşlarının azlığı, teknik bilginin yetersizliği ya da yaygınlaştırılmaması, idari yönetimlerin suiistimallerle sekteye uğraması, yabancı kaynaklarla çalışan üretici ve tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar sanayileşmenin yaygınlaşmamasının genel nedenleri olarak görülmektedir. Nitekim özel teşebbüslerin çoğunluğunu gerçekleştiren azınlık gruplarının; devlet idaresindeki fabrikaların yapım ve yönetiminden sorumlu Dadyan ailesinin, Avrupalı ülkelerle temasının kuvvetli olduğu görülmektedir. Özellikle ticarete yüzyıllardır aktif olan Ermenilerin, Avrupa dil sülalesine mensup bir ya da birden çok dile iyi düzeyde hakim olmalarının neden olduğu düşünülmektedir. Bu avantajları ile zaten Avrupa'nın bilgisinde olan teorik ve teknik birçok bilimsel veriye ulaşabildikleri görülmektedir. Bu düşünce çerçevesinde sanayi kuruluşlarının çoğunluğunun genellikle İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük merkezlerde kurulması bir yönüyle daha açıklığa kavuşmaktadır. İmparatorluk sınırları dahilinde var olan üretim potansiyeli kadar, dışarıdaki bilgiyi kotarabilecek eğitimde insanlar bulunması durumunda, topyekun bir sanayileşmenin ve kalkınmanın gerçekleşmesinin kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir.

Sanayileşme hareketlerinin Tanzimat ile ilgili olduğu bölümlerde sıkça başvurduğumuz Ömer Celal Sarc'ın görüşü; Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme alanındaki başarısızlığının topyekun Tanzimat'a bağlanılmaması gerektiği yönündedir. Kaynakta iç pazarda eski usul üretime olan talebe Avrupalı üreticilerin yaptıkları taklit kumaşlarla cevap vererek ya da dış pazarda kendi ihtiyaçlarına uygun kumaşları hızlı ve ucuz üreterek Osmanlılı üreticiye zarar verildiğine değinilmiştir. Avrupa'nın uzun yıllardır takip ettiği merkantilist ekonomiye de değinen Sarc, ülkemizce taklidine çalışılan ekonomik taktiklerin başarıya ulaşmadığını, eski sanayinin yenileşmesinde başarılı olamadığı gibi yeni

ve modern bir sanayinin kurulmasına da öncü olunamadığını söylemektedir. Tanzimat hareketlerinin Cumhuriyet dönemindeki sanayileşme adımlarına öncülük ettiği ve aslında bu sürecin bir hazırlık dönemi olduğu sonucuna varmaktadır.⁴³⁷ Bu düşünceden hareketle Cumhuriyet döneminde kurulan birçok fabrikanın temelini Osmanlı İmparatorluğu zamanında atıldığı düşünülmektedir. Özellikle sosyal fabrika projeleri olarak tanımlanan Sümerbank fabrikalarının temelinde Zeytinburnu ve Bakırköy Sanayii Komplekslerinin olduğu görülmektedir.

18. yüzyılda Avrupa'da başlayan sanayileşme hareketinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın başlarında yankı bulduğu görülmektedir. Tarihi süreçte son bir yüzyılı kalan imparatorluğun yüzyılın sonuna kadar askeri malzeme üretiminin sağlayan fabrikalarının dışında büyük bir kuruluşunun olmadığı görülmektedir. Ulaşım, enerji, haberleşme vb. alanlardaki bilginin de dışarıdan alındığı ve uygulamalarının bu kadar hızlı olmasının altında yatan nedenin tamamen ticari kaygı olduğu görülmektedir. Nitekim demiryollarının açılmasıyla kıyı şeridinde olan büyük ticaret merkezleri ile bağlantının sağlanması kolaylaşacağından, bu uygulamaların batılılar tarafından hoşnutlukla karşılandığı gözlemlenmektedir. İstanbul'da düzenlenen uluslararası fuara Avrupa'dan gönderilen aletlerin vasıfları da göz önünde bulundurularak batılı ülkelerin Osmanlı'nın sanayileşmesi adına düşüncelerini beyan etmekte olduğu düşünülmektedir. İlgili bölüm başlığında da aktarıldığı gibi Avrupa'dan sergiye gelen makinelerin içerisinde yalnızca pamuk temizleme ve balyalama makinesi olduğu görülmekte ve bu durumun hiç de rastlantısal olmadığı düşünülmektedir. Genel anlamda Osmanlı'nın bir hammadde kaynağı ve tüketim pazarı haline gelmesi için çalışıldığı düşünülmektedir. Tüm bu unsurlara rağmen kurulan fabrikalar ve yapılan çalışmalar göz önüne alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabasının hiç de sonuçsuz kalmadığı görülmektedir. Askeri alanda dahi olsa üretimin olduğu ve sıklıkla üretime yetmediğinden hammaddenin ihracatının da yasaklandığı görülmektedir. Bu da aslında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yerel üretimin ve sanayinin; gelişmişlik düzeyi tartışmaya açık bırakılarak, var olduğunu göstermektedir.

---

⁴³⁷ Sarc, , s.17,18.

SÖZLÜK

Alaca: 1. Fesrengi ve lacivert zemin üzerine sarı çizgili bir nevi pamuklu kumaşın adıdır. Anadolu'nun birçok taraflarında dokunduğu gibi, Erzincan ve Şam alacası kaynaklarda sıkça geçmektedir. Dayanıklı olan bu kumaştan, erkeklere mintan, kadınlara şalvar ve entari yapıldığı bilinmektedir. 2. Karışık renkli, renk renk anlamına da gelmektedir⁴³⁸.

Baskıcı, kumaşa kalıpla desen, resim basan kimse olarak bilinmektedir⁴³⁹.

Basma: 1.Kumaş yüzeyini süslemek amacıyla değişik yöntem ve tekniklerle yapılan, bölgesel boyama işlemi. 2. Üzerine tekstil baskı tekniğiyle süslemeler yapılmış pamuklu kumaş⁴⁴⁰.

Basmacı: Basma tekniğiyle kumaşları renklendiren ya da baskılı kumaşların ticaretini yapan kişi.

Basmahane: Kelimenin, Türkçe *basma* ve Farsça *haneden* basma-hane şeklinde oluştuğu, düz dokumalar üzerine, baskı yoluyla renkli desenlerin yapıldığı atölye anlamına geldiği bilinmektedir⁴⁴¹.

Basmalık: Üzerine daha sonra baskı yoluyla renkli desenler yapılmak üzere, tek kat pamuk ipliğiyle, belirli sıklıklarda ve temel örgü sistemi olan bez ayağıyla dokunmuş ham kumaş olarak tanımlanmıştır (Büyük Larousse, C.3, s.1364).

Batik: Malayca sözcük olduğu belirtilmekte ve kumaşın belirlenen yerlerinin balmumu ile kapatılması ve ardından boyanmasına dayanan süsleme tekniği. İplik gibi bir takım materyallerle bağlanarak da yapılmaktadır.

Boğası: İspanyolca *bacaci* olduğu bilinmekle beraber, genellikle *astar olarak kullanılan seyrek dokunmuş bez* olarak tanımlanmıştır. Doğuda hususiyle Türkler arasında

---

⁴³⁸Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

⁴³⁹ Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi, C.3, s.1363.

⁴⁴⁰ Ergür, Atilla. **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2002.

⁴⁴¹ Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi, C.3, s.1364.

çok tutulduğuna değinilmiş, Osmanlılar devrinde önemli düzeyde rağbet gördüğü bilinmektedir. (Türk Ansiklopedisi, Cilt: 7)

Çit: Farsça başörtüsü, yazma, yemeni anlamlarındadır. Elazığ yöresinde *çit basma* olarak bilinen baskı tekniğine de adını verdiği bilinmektedir.⁴⁴²

Gedik: İmtiyaz olarak verilmiş hak olarak tanımlanmaktadır. Hukuk alanında, ticaret ve sanat ile uğraşma yetkisi, bu yetkiye sahip satıcı esnaf anlamlarına geldiği bilinmektedir (Meydan Larousse, C.5, 1971).

İmtiyaz: Ayrıcalık, ayrıcalık tanıma anlamlarına geldiği ve *kapitülasyon* kelimesi ile eş anlamlı olduğu bilinmektedir⁴⁴³.

Sermaye: Almanca kapital, vermögen; Fransızca capital, fonds; İngilizce ise capital, soteck, fortune olarak bilinmektedir. Mal ve hizmet üretiminin yapılabilmesi için gerekli olan tabiat, emek gibi faktörlerin yanında sermayenin önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Sabit ve döner sermaye olarak ikiye ayrılmaktadır ve fabrika, makine gibi oluşumlar sabit sermayeyi; hammadde, para, alacak vb. ise döner sermayeyi oluşturmaktadır. Bir işletme iki tür sermaye ile açılmaktadır bunlar öz ve yabancı sermaye olarak belirlenmektedir. Öz sermaye işletmeyi açan kişinin sahip olduğu serveti, yabancı sermaye ise başka kişi ya da kurumdan alınan ödenekler olarak belirtilmektedir. Bu bilgilerin ışığında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yabancı uyruklu kişilerin kurdukları işletmelere yabancı sermayeli işletmeler demenin yanlış olacağı düşünülmektedir. Yabancı sermaye tanımlanırken “yabancı uyruklu kişi” tanımlamasının hiçbir zaman yapılmadığının da belirtmesi gerektiği düşünülmektedir⁴⁴⁴.

Yemeni: Yemen’e ait anlamına geldiği, başörtüsü ya da mendil olarak kullanıldığı ve baskı ile renklendirilerek kullanıldığı bilinmektedir⁴⁴⁵.

---

⁴⁴²Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi, Cilt:3, 1986.

⁴⁴³ Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Mehmet Kanar, Derin Yayınları, İstanbul:2005.

⁴⁴⁴ **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul: Türkiye Gazetesi, 1994, s.355.

⁴⁴⁵ Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Mehmet Kanar, Derin Yayınları, İstanbul:2005.

EKLER

Ek 1: Avrupalı Ülkelerin Sınırları Dışında Gerçekleştirdikleri Sömürgecilik Faaliyetleri⁴⁴⁶

1498: Vasco de Gama'nın Hint Adaları'ndaki boğazları keşfi.

1500: Alvarez Cabral'ın Brezilya'yı keşfi.

1502: Gama'nın yönetimindeki donanmanın Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Akdeniz arasından ticaret yapan Arap gemilerine saldırması.

1503: Alfonso de Albuquerque'in Hindistan'a gelmesi.

1506: Albuquerque'in Skutra limanını işgal etmesi.

1507: Albuquerque'in Hürmüz limanını işgal etmesi.

1509: Albuquerque'in arap donanmasını yenmesi.

1511: Albuquerque'in Malakka'yı fethetmesi.

1513: Albuquerque'in Kanton'a giderek Ming İmparatorluğu ile ilişki kurması.

1518-22: Hernando Cortés'in Aztek İmparatorluğu'nu fethetmesi.

1532-37: Francisco Pizarro'nun İnka İmparatorluğu'nu fethetmesi.

1565: İspanyolların Filipinleri işgal etmesi.

1595: Felemenklilerin Hint Okyanusuna gelmesi.

1614: Felemenklilerin Cava'da Batavia üssünü kurması.

1641: Portekizlilerin Daşima Adası (Japonya yakınlarında) ve Malakka'yı işgali.

1647: İngilizlerin Madras (Hindistan)'da sömürge kurması.

1665: İngilizlerin Bombay (Hindistan)'da sömürge kurması.

---

⁴⁴⁶ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, AFA Yayıncılık A.Ş. , İstanbul:1995, s. 132-133, 136.

1677: Fransızların Pondiçeri (Hindistan)'de sömürge kurması.

1687-94: Portekizlilerin Seylan'ı işgal etmesi.

1691: İngilizlerin Kalküta (Hindistan)'da sömürge kurması.

Ek 2: 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçerisinde Gerçekleşen Olayların Kronolojik Sıralandırılması⁴⁴⁷

1701: İstanbul'da Bedesten yangını.

1703: Kırım isyanının bastırılması.

1703: III. Ahmed'in tahta çıkışı.

1708: Cezayir'in önemli limanlarından Vehrân'ın İspanyollardan alınması.

İstanbul'daki su sarnıçları, bentler ve suyollarına büyük ölçüde zarar veren depremin olması.⁴⁴⁸

1714: Venedik Cumhuriyeti'ne savaş açılması.

1715: Mora ve Girit'in alınması.

Venediklileri savunan Avusturya'ya karşı Nemçe Seferi'nin başlatılması. Macaristan'da son Türk toprağı olan Tımışvar Kalesi'nin kaybedilmesi.

1718: Avusturya ve Venedik ile Pasarofça Antlaşması'nın yapılması.

Sırbistan, Belgrat, Banat'ın Avusturya; Dalmaçya, Bosna, Arnavutluk'un Venedik; Mora Yarımadası'nın ise Osmanlı yönetimine geçmesi.

1718: Büyük İstanbul yangını.

1719: İstanbul'da Gedikpaşa'dan surlara kadar olan bölümünü yakan yangın.

1723: İran'a sefer yapılması. Gori ve Tiflis'in geri alınması.

İran'da Kermaşâh, Erdelân ve Loristan eyalet merkezlerinin işgal edilmesi.

1724: Hoy şehrinin (Azerbaycan) işgal edilmesi.

1724: Revan/Erivan (Kafkasya) ve Nihâvend (Irak) kalelerinin fethedilmesi.

---

⁴⁴⁷ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi**, C.3), İstanbul:1972, s.671. (Cilt: 4), İstanbul:1972, s.618-639.

⁴⁴⁸ J. Von Hammer, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:2, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul: Nisan 2007, s.597.

1725: Tebriz'in fethi; Lori ve Gence (Kafkasya) kalelerinin işgali, Hurremâbâd ve Loristan (Irak) fethedilmesi.

1727: Matbaacılığın kabulü fermanının okunması ve ilk eser olan Vankulu lûgatinin basılması.

1729: İstanbul'da yangın.

1730: İran'daki Safavi Hanedanlığı'nın Nihâvend, Hemedan ve Kermenşâh şehirlerini geri alması. Tebriz'in kaybedilmesi.

Patrona Halil İsyanı'nın çıkması ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi.

I. Mahmud'un tahta çıkması.

1731: Kermanşâh, Erdelân, Hemedân ve Tebriz'in geri alınması.

1732-33: Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan'ın Osmanlı; Kermenşâh ve Hemedan'ın ise İran yönetimine geçirilmesi üzere Osmanlı-Safavi Antlaşması'nın yapılması. İran'ın anlaşmaya uymayarak Bağdat'a yürümesi ancak başarısız olması.

1736: Rusların Azak ve Kılburun kalelerini işgal etmesi üzerine Rus seferine çıkılması.

Kırım'da Moskof işgaline karşı zafer kazanılması.

Safaviler ile zorunlu barış anlaşması yapılması.

1737: Ruslarla destek veren Avusturyalılara karşı Banyaluka zaferinin kazanılması.

1738: Avusturyalılardan Mehadia ve Orsova kalelerinin alınması; Rusların Özü ve Kılburnu kalelerinden uzaklaştırılması.

1739: Hisarcık Zaferi ile Belgrad'ın Avusturya'dan alınması. Hotin kalesi ve Yaş şehrinin Ruslar tarafından alınması. Belgrad Antlaşması ile Avusturyalıların Sırbistan'dan; Rusların ise Karadeniz civarından uzaklaştırılması.

1743: İran şahı Nadir Şah'ın Irak sınırına ve Musul şehrine saldırması ancak sonuç alamaması.

1744: Nadir Şah'ın Kars civarına saldırması ancak sonuç alamaması.

1745: Fener ve Balat arasında çıkan ve 800 evin kül olmasına neden olan büyük İstanbul yangını.

1750: İstanbul'da çarşıların zarar görmesine neden olan büyük yangının çıkması. Yangın sonrası çarşıların imar işini I. Mahmud'un üstlenmesi.

1752: İstanbul-Trakya depremi.

1754: İstanbul'da deprem ve Uzunçarşı yangını.

I. Mahmud'un ölümü ve III. Osman'ın tahta çıkması.

1755: Şehrin beşte ikisinin yanmasına neden olan büyük İstanbul yangını.

1756: İstanbul'da 3851 binanın kül olmasına neden olan büyük yangın ve şehrin yeniden inşasına başlanması.

1757: III. Osman'ın ölümü ve III. Mustafa'nın tahta çıkması.

1766: İstanbul'da deprem.

1768: Lehistan'ın himayesi için Rusya'ya sefer açılması.

1769: Kırım hanı Kırım-Giray'ın Rusya seferine çıkması ve Hotin zaferi.

Rusların Hotin, Eflak ve Boğdan'ı işgal etmesi.

1770: Rus kuvvetleri ve yerli isyancılara karşı Mora zaferi. Tatarların ihaneti üzerine; Bender, Akkerman, Kili, İsmail, İbrail ve Bükreş kalelerinin kaybedilmesi. Akdeniz'de Limni adasının Ruslardan kurtarılması.

1771: Kırım'ın kaybedilmesi.

Özü ve Yerköyü zaferi.

Dumbowitza'nın kaybedilmesi.

1772: Bükreş Barış Konferansı'ndan bir cevap alınamaması.

1773: Mısır'daki isyanın bastırılması.

Ruslara karşı Silistre zaferi ve Varna zaferi.

1774: III. Mustafa'nın ölümü ve I. Abdülhamid'in tahta çıkması.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın bağımsızlığının ilan edilmesi.

Bu antlaşmanın 27 Ocak 1769'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşını bitirmek adına 17 Temmuz 1774'te imzalandığı bilinmektedir. Antlaşmayla, Rusların ticaret gemilerini Karadeniz ve Akdeniz arasında rahat hareket ettirebilmelerine ve istedikleri limanlarda kalabilmelerine; ve daha önce İngiliz ve Fransızlara verilen ayrıcalıklardan faydalanmalarına olanak sağladığı bilinmektedir.⁴⁴⁹

1776: İranlıların Irak'a saldırımları ve Basra'yı zapt etmeleri üzerine İran üzerine sefere çıkılması.

1777: İran'a karşı Sine zaferi.

1779: Osmanlı'nın Kırım işlerinden tamamen uzaklaştırılması.

1782: İstanbul'da 20.000 evin yanmasına neden olan büyük yangın.

1783: Kırım hanlığının Rus topraklarına katılarak yok olması.

1787: Osmanlı İmparatorluğu içerisinde isyanlar çıkartarak bölünmesi için Avusturya ile gizli anlaşma yapan Rus çarlığına savaş açılması.

1788: Avusturya'nın Osmanlı'ya; İsveç'in Rusya'ya savaş açması. Avusturya'ya karşı Şebeş zaferi.

1789: I.Abdülhamid'in ölümü ve III. Selim'in tahta çıkması.

Rusya'ya karşı Osmanlı-İsveç ittifakı.

Ruslar ve Avusturyalılara karşı Fokşan bozgunu ve Arnavutların Osmanlıya ihaneti.

Boza/Buzau bozgunu, Ruslara karşı İsmail zaferi, Belgrad'ın ve Semendere'nin düşmesi.

---

⁴⁴⁹ J. Von Hammer, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:2, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul: Nisan 2007, s.598, 603,604.

1790: Avusturya ve Rusya'ya karşı Osmanlı-Prusya ittifâkı.

Avusturyalılara karşı Yerköyü zaferi.

Kili ve İsmail kalelerinin düşmesi ve 30.000 kişinin öldüğü Moskof katliamı.

1791: Maçin'in Ruslar tarafından zapt edilmesi.

Osmanlı-Prusya ittifâkından çekinen Avusturya'nın Zıştovi Barış Antlaşması ile Belgrad ve çevresini Osmanlı'ya bırakması.

1792: İngiltere ve Prusya'nın müdahalesi ile Ruslarla Yaş Antlaşması'nın yapılması.

İstanbul'da yangın.

1793: Nizam-ı Cedid Ordusu'nun kurulması.

1795: İstanbul'da özellikle çarşıların zarar görmesine neden olan yangın.

1797: Tuna boyunda krallık kurmak isteyen Pazvandoğlu Osman Ağa'nın çıkardığı isyanın bastırılması.

1798: Napoléon Bonaparte'ın Mısır seferine çıkarak İskenderiye'yi işgal etmesi. Fransız ordusunun Kahire'ye girmesi. Ebu-Khur Deniz Savaşı'nda Fransa'nın İngiltere'ye yenilmesi. Osmanlı'nın Fransa'ya savaş açması.

1799: Napoléon Bonaparte'ın Mısır'dan çekilmesi.

1800: Cezâir-i Seb'a (Yedi ada) ve Arnavutluk sahilindeki dört şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi.

1801: Fransa'nın Mısır'dan tahliyesi.

1802: Fransa'nın 4 yıl kadar süren Mısır seferi sonucunda Osmanlı-Fransa arasında barış imzalanması.

1803: Vehhâbi Tarikatına bağlı kişilerin Taif'i kuşatması ve Mekke'ye girmeleri.

1805: Osmanlı'nın Fransa'ya karşı Ruslar ve diğer Avrupa ülkeleriyle birleşmesi.

1806: Nizam-ı Cedid ordusunun ayaklanarak Anadolu'dan Üsküdar'a gelmesi.

Sırp milli hareketinin başlaması ve Belgrad'ın zapt edilmesi.

Rusya'ya savaş ilan edilmesi ile hapsedilen elçilerin serbest kalması.

1807: Osmanlı-Fransa arasındaki ilişkinin kesilmesini isteyen İngiltere'nin teklifinin kabul edilmemesi üzerine İngiliz donanmasının İstanbul'a kadar gelmesi.

Vehabilerin Mekke ve Medine'den sonra Hicaz'ı işgal etmesi.

İngiltere'nin İskenderiye'yi işgali üzerine savaş ilan edilmesi.

Osmanlı ordusunun Rusya üzerine sefere çıkması.

Kabakçı Mustafa İsyanı'nın çıkması ve III. Selim'in tahttan indirilmesi.

IV. Mustafa'nın tahta çıkması ve Yeniçeri Ocağı ile anlaşma yapılması.

Osmanlı-Rus ateşkesinin yapılması. İskenderiye'nin tahliyesi.

1808: III. Selim'in öldürülmesi.

IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Mahmud'un tahta çıkması.

Nizam-ı Cedid Ordusu'nun Segbâan-ı Cedid ismiyle yeniden kurulması üzerine Yeniçerilerin ayaklanması. IV. Mustafa'nın idam edilmesi. Segbâan-ı Cedid ile Yeniçerilerin savaşı,

donanmanın asilere ateş açması üzerine ocak ağalarının padişaha sığınması. Tersâne,

Tophâne, Selimiyye ve Levend çiftliği yıkım olaylarının yaşanması.

Sened-i ittifak'ın imzalanması.

1809: Osmanlı-İngiliz barışının yapılması.

Rus seferinde Tatarıçe zaferi.

1810: Cihâd-ı Ekber ilanı.

1812: Osmanlı-Rus savaşına son veren Bükreş Antlaşması'nın imzalanması.

Medine'nin Vehhabilerden alınması.

1813: Mekke ve Hicaz'ın Vehhabilerden alınması.

Sırp isyanının bastırılması ve Kara Yorgi'nin Avusturya'ya kaçması.

1818: Vehhabilerin merkezi olan Deriyye'nin fethedilmesi.

1820: Tepedenli Ali Paşa isyanı ve Yanya'yı kuşatması.

1821: Yunan isyanının başlaması ve Patras Vakası'nın gerçekleşmesi.

Doğu Anadolu ve Irak'a saldıran İranlıların kolera yüzünden barış istemesi ve Osmanlı-Kacar Antlaşması'nın imzalanması.

1822: Mora'da Yunanlıların isyan başlatması ve Sakız Adası'ndaki Rumların da bu isyana katılması.

1824: Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın isyanı bastırması için Mora valiliğine getirilmesi.

1825: İbrahim Paşa'nın ordusunun Mora'ya çıkması.

1826: Yunanistan'daki Missolonghi kalesinin fethedilmesi.

Vak'a-i hayriyye ile Yeniçeri Ocağının kaldırılması.

Bâb-ı Âlî binası da dahil olmak üzere İstanbul'un birçok yerinin yanmasına neden olan yangın.

1827: Yunan isyanının bastırılarak Atina'nın alınması.

. Atina'nın alınması üzerine Avrupalı Yunan müttefikleri tarafından Navarin baskınıyla Osmanlı filosunun yok edilmesi.

Sırbistan'a özerklik verilmesi hususunda Osmanlı-Rusya arasında Akkerman Antlaşması'nın imzalanması.

1828: İlk buharlı gemi olan Buğu'nun İstanbul'a gelmesi.

Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilan etmesi.

1829: Fes ve setre pantolon giyilmesi yönünde kıyafet nizamının uygulanması. İngiltere,

Fransa ve Rusya'nın müdahalesi ile Osmanlı yönetiminde Yunan devleti'nin kurulması.

Osmanlı-Rus savaşına son veren Edirne Antlaşması'nın imzalanması.

1830: Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi.

1831: İlk Türk gazetesi olan Takvim-i Vakaayi'in haftalık olarak basılmaya başlanması.

1832: İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahalesi ile Yunan isyanına katılmış olan Sisam Adası'na özerklik verilmesi.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı ile Anadolu'ya yürümesi ve Konya zaferi.

1833: İstanbul'un yarısını yakan büyük yangın.

1839: Osmanlı ordusunun Mısır ordusuna Nezib'de yenilmesi.

II. Mahmud'un ölümü ve Sultan Abdülmecid'in tahta çıkması.

Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ile Tanzîmât-ı Hayriyye'nin ilan edilmesi.

1840: Mısır sorununun çözümü için İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya ile Londra Sözleşmesi'nin imzalanması.

Akkâ ve Suriye'deki Mısır hâkimiyetine son verilmesi.

1841: İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve Osmanlı arasında Boğazların barış zamanlarında savaş gemilerine kapalı olması yönünde Londra Sözleşmesi imzalanması.

1844: Padişahın İzmit, Bursa, Gelibolu, Midilli, Çanakkale teftişine çıkması.

1845: Lübnan sorununun çıkması.

Maârif Teşkilâtı'nda İ'dâdî denilen liselerin açılması.

1847: Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nin kurulması.

1851: Encümen-i Dâniş adı verilen akademinin açılması.

1853: Rusya'nın Memleketeyn'i işgal etmesi.

1854: Osmanlı'nın Rusya'ya savaş açması. İngiltere ve Fransa'nın donanmalarının Osmanlı'ya yardım için Çanakkale yakınlarına gelmesi. Kalafat'ın Osmanlı tarafından işgal edilmesi. Batum yakınlarındaki Saint-Nicolas kalesinin, Oltenizza'nın alınması. Ahıska ve Sinop'ta Osmanlı yenilgisi.

İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya savaş açması.

Epir ve Teselya’da çıkan Yunan isyanlarının bastırılması, Yunan isyanlarının önüne geçmek için İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı’nın yanında yer alarak Fransız kuvvetlerinin Atina ve Pire’yi işgal etmesi.

Boyacıköy Antlaşmasının imzalanması ve Memleketeyn ve Silistre’nin Osmanlı yönetimine geçmesi.

Müttefiklerin desteğiyle Kırım Harbinin başlaması.

İlk telgraf hattının İstanbul-Edirne-Varna arasında işlemeye başlaması.

1856: Kırım Savaşı’na son veren Paris Barış Konferansının yapılması. Müttefik devletlerin kuvvetlerini Osmanlı topraklarından çekmeleri için İstanbul Antlaşması’nın imzalanması.

1859: Süveyş Kanalı’nın yapımına başlanması.

1861: Sultan Abdülmecid’in ölümü ve Sultan Abdülaziz’in tahta çıkması.

1862: Belgrad’da Sırp İsyanının çıkması.

Karadağ ve Hersek isyanlarının bastırılması.

Maliyenin düzenlenmesi için çalışmalar yapılması.

1866: Girit isyanının çıkması.

1867: Yeni Osmanlıların Paris’te propaganda yapması.

Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatine çıkması.

1868: Yabancılara mülkiyet hakkının verilmesi.

1869: Yunanistan ile siyasi münasebetlerin gerginleşmesi ve düzeltilmesi için Avrupalı devletlerin araya girmesi.

Süveyş Kanalı’nın açılması.

1870: 5.000’e yakın binayı kül eden büyük Beyoğlu yangını.

1871: Devlet adamlarının şahsi çıkarlarına yönelik davranışları neticesinde Tanzimat dönemine son verilmesi.

1872: Antakya’da deprem, Kuzguncuk’ta yangın.

1875: Bosna'yı da etkileyen Hersek isyanının çıkması.

1876: Bulgar isyanının çıkması.

Selanik Vakasının gerçekleşmesi.

Midhat Paşa'nın darbe girişimi ile Abdülaziz'in şaibeli ölümü.

IV.Murad'ın tahta çıkması ve inmesi.

II. Abdülhamid'in tahta çıkması.

1877: Meclis-i Mebusan'ın açılması.

Rusya ile savaşın başlaması.

1878: İstanbul'a kadar gelen Rusya ile Ayastefanos Antlaşmasının imzalanarak büyük toprak kayıplarının olması.

1881: Fransa'nın Tunus'u işgal ve himayesi altına alması.

Teselya ve Narda'nın Yunanistan yönetimine geçmesi ve Yanya'nın güçlkle kurtarılması.

Sultan Abdülaziz'in ölümü nedeniyle suçlu bulunan Ahmet Midhat Efendi'nin Yıldız Mahkemesince idamına karar verilmesi ancak Sultan Abdülhamid tarafından kürek cezasına çevrilmesi.

Devlet borcu olan 252.801.885 liranın 146.364.651 lirasının ödenerek borcun azaltılması.

1882: Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi.

1884: Ahmet Midhat Efendi ve Damad Mahmud Paşa'nın Taif'de boğularak öldürülmesi.

1865: Bulgaristan valiliğinin Bulgaristan prensine verilmesi.

1894: İstanbul yangını.

1895: İstanbul'da ilk Ermeni ayaklanması ve Anadolu'da yankı bulması.

1897: İstanbul'da Ermeni Taşnak örgütünün Sultanahmet'teki Osmanlı Bankası'nı basması. Yunanlıların Girit ve Yanya'yı taaruz etmeleri üzerine Yunanistan'a sefere çıkılması ve zaferle sonuçlanması.

İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın girişimleriyle Girit'in özerklik alması.

Ek 3: 1630 Yılında Tekstil Üretimi Yapan Dükkanlar ve Çalışanlar⁴⁵⁰

Kemhacılar (İpekli kumaş):	17 Adet Dükkan ve 19 Kişi
Dibacılar (İpekli kumaş):	16 Adet Dükkan ve 25 Kişi
Sarıkcılar:	17 Adet Dükkan ve 40 Kişi
Yeniçeri Keçecileri:	10 Adet Dükkan ve 60 Kişi
İpek hilatçıları (Kaftan):	5 Adet Dükkan ve 105 Kişi
Çadır bezi, Çadır ipi, Kolan:	55 Adet Dükkan ve 105 Kişi
İbrişimciler:	100 Adet Dükkan ve 200 Kişi
Kellepuş Esnafı (Başlık):	105 Adet Dükkan ve 205 Kişi
Ketenciler:	15 Adet Dükkan ve 208 Kişi
Yelkenciler:	20 Adet Dükkan ve 300 Kişi
Pamuk Atıcıları:	104 Adet Dükkan ve 300 Kişi
Atlasçılar (ipek kumaş):	105 Adet Dükkan ve 300 Kişi
Peştemalcılar:	1 Adet Dükkan ve 400 Kişi
Yastıkçı ve Kadifeciler:	100 Adet Dükkan ve 400 Kişi
İplikçiler:	255 Adet Dükkan ve 500 Kişi
Bezci Esnafı:	500 Adet Dükkan ve 600 Kişi
Boyacılar:	500 Adet Dükkan ve 800 Kişi
Dokumacılar:	240 Adet Dükkan ve 1000 Kişi
Bez Tüccarı:	700 Adet Dükkan ve 1000 Kişi
Keçeciler:	400 Adet Dükkan ve 1005 Kişi
Çıkrıkçılar:	500 Adet Dükkan ve 1005 Kişi

⁴⁵⁰ Önder Küçükerman, **Sanayi Ve Tasarım Yarışında Bir İmparatorluk İki Saray; Topkapı Ve Dolmabahçe**, 1. Baskı, İstanbul:2007, s.146, 148.

Ek 4: 1851 Londra I. Uluslararası Sergisi'ne Giden Ürünler⁴⁵¹

Giyim Eşyaları Ve Kumaşlar; Envai şal, çuha şalı, miska, kadife, aba, kebe, yün keçeden mamul kepenek ve külâh, işlemeli çuha, canfes, ipekli ve pamuklu alaca, kutnu, ipekli ve pamuklu gömleklik kumaş, ince ve kalın çeşitli bezler, basma, başörtü, hakber ve sevai, İngiliz ipliği alacası, sırmalı ve sade maşlahlar, sarık, takke, çorap, sof, şayak.

Ev Tekstili Ürünleri; Seccade, kilim, halı, yastık, sedir ve masa örtüleri, yatak ve yorgan yüzleri, futa, peşkir, peştamal ve el havluları, mahrama, yağlık, mendil, çevre, sofrâ bezi ve peşkiri, ipekli ve pamuklu çarşaf, yatak bağı, heybe, torba, kuşak, deve ve keçi tüyünden dokunmuş çul ve çuval.

Çeşitli Dar Dokuma ve Örne Ürünler; Kolan, kemer, dizgin, yular, çanta, uşkur, kese, şerit, halat, kaytan, şerit, kınnap, saçak, kemer, etek bağı, Leh kılaptanından şerit, kaytan ve oya.

Yarı Mamul Ürünler; İbrişim, ipek, pamuk ipliği, keten ve yün ipliği, urgan, ip, kendir.

Hammaddeler; Çeşitli madeni tel ve tekstil hammaddeleri, beyaz ve yeşil mazı, cehri, alboya için aspur çiçeği.

---

⁴⁵¹ Doç. Rifat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Bellekten**, Cilt:XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s. 196,197.

Ek 5: 1851 Londra I. Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar⁴⁵²

Tunus Valiliği; fes, şal, kefiye ve ipek ürünleri ile Teşvik Ödülü

Tunus Valiliği; ipek, keten ve pamuk kumaşları ile Teşvik Ödülü

Bursa'daki İlgili Fabrikalar; ipekli dokumalar ile Teşvik Ödülü

Tunus 'tan Abdurrahim Oğlu; pamuk ile Teşvik Ödülü

Yüzbaşı Mehmet Ağa; yapağı ile Teşvik Ödülü

Üsküdarlı Hacı İbrahim Ağa; çatma yastık ile Teşvik Ödülü

Hacı Mustafa Ağa; bürümcek kumaş ile Teşvik Ödülü

---

⁴⁵² Doç. Rifat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Bellekten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s.198,199.

Ek 6: 1855 Paris Uluslararası Sergisi'ne Katılan Bölge ve Ürünler⁴⁵³

İzmit Fabrika-i Hümayunu; elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşırı, şal ve keçe numuneleri toplam 55 adet.

Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu; yünlü ve pamuklu dokuma.

Uşak, Gördes, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke Fabrikası; halı ve seccade toplam 52 adet.

Yeniköy (Boğaziçi) Atölyeleri; renkli mendiller.

Ereğli Fabrikası; tafta, saten, kadife ve ipekli dokumalar.

Şam; kumaş. Serez; yün.

Bursa; tül dokuma.

Kıbrıs; krep ve helâli adı verilen tül dokuma toplam 168 Adet; keçe, ince kumaş, merinos dokumalar ve üzeri işlemeli çuha habaniler toplam 68 Adet; ham ipek, kaytan, düz ve bükülmüş keten ve pamuk ipliği toplam 37 Adet.

Beyrut Atölyeleri ve Hereke Fabrika-i Hümayunu; kurdela ve şerit toplam 10 adet; tuhafiyeci malzemesi toplam 13 Adet.

Feshane-i Hümayunu Fabrikası; fes.

Konya ve Amasya vilayetleri; keçe, takke, çorap

Yanya, Kudüs, Konya ve diğer bölgeler; kök boya, Yanya kırmızısı, safrani, Kudüs çiviti, Konya sumak ağacı toplam 19 Adet.

Diğer Bölgelerden; şap, tuz, güherçile, soda, sodyum klorür, amonyak gibi maddeler toplam 12 Adet.

---

⁴⁵³ Doç. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", **Bellekten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s.200-201.

Ek 7: 1855 Paris Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar⁴⁵⁴

İzmit Fabrika-i Hümayunu; siyah yün korse ile Mansiyon

Hereke fabrika-i Hümayunu; kurdela ve şerit ile Mansiyon

Beyrut'dan Dalgue Morgue; ham ipek ile Madalya

Bursa'dan Agop Çubukcuyan; ham ipek ile Madalya

Bursa'dan Pavlaki; beyaz ibrişim ile Madalya

Feshane-i Hümayunu; çeşitli dokuma ve başlıklar ile Madalya

Trabzon'dan Hacı Usta; keten ve pamuklu elbiseler ile Madalya

Bayan Marie; işlemler ile Madalya

İstanbul'dan Stefan; tütün keseleri ile Madalya

---

⁴⁵⁴ Doç. Rifat Önsoy, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Bellekten**, Cilt:XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s. 202, 203.

Ek 8: 1862 Londra II. Uluslararası Sergisi'nde Ödül Alan Katılımcılar⁴⁵⁵

Devlet Dokuma Fabrikaları; ipekli dokuma ve kadifeler ile Madalya

Bonnal Frères, Brutto, Pavlaki, Hermissian adlı kişiler ham ipek ile Madalya

Manassa, Torosoğlu adlı kişiler ham ipek ile Madalya

Hereke Fabrika-i Hümayunu; kadife ve ipekli dokumalar ile Madalya

Halep ve Şam Valilikleri; işlemeli kumaşlar ile Madalya

Abe; ham ipek ile Mansiyon

Yakob Fiano; ham ipek ile Mansiyon

Halim Ağa; ham ipek ile Mansiyon

Fettala; ham ipek ile Mansiyon

Ceizi Yanko; ham ipek ile Mansiyon

Papasoğlu; ham ipek ile Mansiyon

Vuccino; ham ipek ile Mansiyon

Şam, Bursa ve İstanbul Valilikleri; kırıksık kumaşlar, ipek ve pamuk karışımı dokumalar ile Madalya

Filibe Valiliği; pamuk ve yün karışımı ve yünlü dokumalar ile Madalya

Uşak, Manisa, Selanik ve Filibe Valilikleri; halı ile Madalya

İstanbul'dan Hidayet Efendi; işleme ve dantele ile Madalya

İstanbul'dan Vehirarky Ağa; işleme ve dantele ile Madalya

İstanbul'dan Yakob Ali; işleme ve dantele ile Madalya

İstanbul'dan Bayan Yıldızyan; işleme ve dantele ile Madalya

İstanbul'dan Kostaki; işleme ve dantele ile Mansiyon

İstanbul'dan Canikoğlu; işleme ve dantele ile Mansiyon

İstanbul'dan Artin; işleme ve dantele ile Mansiyon

İstanbul'dan Bayan Takouy; işleme ve dantele ile Mansiyon

---

⁴⁵⁵ Doç. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", **Bellekten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983, s. 205.

KAYNAKÇA

- Akalan, Güler. **Gravür**, İstanbul: Kale Seramik Sanat Yayınları, 2000.
- Akbil, Fatma Pamir. **Türk El Sanatlarından Örnekler**, “*Milli Eğitim Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Alay Köşkü Prof. Kenan Özbel Koleksiyonu*”, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Akyıldız, Erhan. **Taş Çağı’ndan Osmanlı’ya Anadolu**, 4. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, Mayıs 1997.
- Altan, Atilla. “18. Ve 19. Yüzyıllarda Fransız Tekstil Endüstrisi”, **Antik Dekor**, Sayı:39, 1997.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul:1993.
- Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982.
- Aslier, Mustafa. “*Türk Özgün Baskıresim Sanatında Tahta Oyma-Basma’nın Yeri*”, **Türkiye’de ve Almanya’da Ağaç Baskı Resim Sanatı Semineri**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987.
- Ayverdi, Sâmîha. “On Dördüncü Asırdan Bu yana Türk İçtimâî Müesseselerine Kısa Bir Bakış”, **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı: 14. Yüzyıl**, Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Bahar, Hasan. **Eskiçağ Uygarlıkları**, 1. Baskı, Konya: Kömen Yayınları, Ekim 2010.
- Barışta, H. Örcün. “Yazmacılık”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul:1994.
- Benevolo, Leonardo. **Avrupa Tarihinde Kentler**, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995.
- Bıçakçı, Erhan ve Diğerleri, “*Tepecik Çiftlik*”, **Türkiye’de Neolitik Dönem**, Aktaran: M. Özdoğan, N. Başgelen, İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 2007.
- Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedi**, C.3, C.11, Librairie Larousse 1986, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına Hürrem Fila, Milliyet Gazetecilik A.Ş. (Promosyon Ürünüdür Basım Yılı Yoktur).
- Carter, Ron “Uygarlık Tarihi”, **Çağdaş Dünya Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: 1981.
- Çiftçi, Ayfer. M. Fikri Çiftçi, **Pamuk Basmacılığı**, Ankara: KMO Yayınları:7, 1975.

- Danişman, H.H.Günhan. “Anadolu Enerji Teknolojileri Tarihçesi ve 18. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Yönetiminin Sanayileşmede Kaçırıldığı Fırsatın Yeniden Değerlendirilmesi”, **1.Türk Bilim Ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001) Türk Teknoloji Tarihi**, Emre Dölen, Mustafa Kaçar (dr.), İstanbul:2003.
- Danişmend, İsmail Hâmi. **İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi**, C.4, İstanbul:1972.
- De Carbognano, Cosimo Comidas. **18. Yüzyılın Sonunda İstanbul**, Erendiz Özbayoğlu (çev.), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Delamare, François. Bernard Guineau, **Renkler Ve Malzemeleri**, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Haziran 2008.
- Desti, Marc. **Anadolu Uygarlıkları**, Ankara: Dost Yayınları, Nisan 2005.
- Diderot , Denis. Jean le Rond D’Alembert , **Ansiklopedi Ya Da Bilimler, Sanatlar Ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü**, Selahattin Hilav (çev.), 1. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Temmuz 1996.
- Dölen, Prof. Dr. Emre. **Tekstil Tarihi “Dünyada ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin Ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi**, İstanbul: ”, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları No: 92/1, Matbaa Eğitimi Bölümü Yayın No:6, 1992.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi** , C.8, İstanbul:1995.
- Ergin, Ertuğrul. “Basmacılığın Tarihçesi”, **Ev Tekstili Dergisi**, Sayı:12, Şubat 1997.
- Ergür, Atilla .**Tekstil Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- Eşberk, Prof. Dr. Tevfik .“Yurdumuzda Yetişen Boya Bitkilerinden Köy Sanatlarında Faydalanma Usulleri: Kökboya”, **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:4, İstanbul: Nisan 1947.
- Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1983.
- Gökaydın, Nevide. “*Tahta Baskı Tekniği Dünü Bugünü Eğitimde Yeri*”, **Türkiye’de ve Almanya’da Ağaç Baskı Sanatı**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1987.
- Gözen, Sabih .“Tekstil Sanayiisinde Film Baskısı”, **Textil Desenleri Teknoloji Ders Kitabı**, İstanbul: Baha Matbaası, 1963.

- Hammer, J. Von. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.2, 1. Baskı, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, Nisan 2007.
- Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Hobsbawm, E. J. **Devrim Çağı Avrupa 1789-1848**, Bahadır Sina Şener (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, Haziran 2003.
- Hof, Ulrich Im. **Avrupa'da Aydınlanma**, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995.
- İnciciyan, P. Ğ. . **XVIII. Asırda İstanbul**, Hrand D. Andreasyan (çev.), İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956.
- Kaiser, Bruno. **Keşifler Ve İcatlar Ansiklopedisi**, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1960.
- Kanar, Mehmet. **Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Derin Yayınları, 2005.
- Karavar, Hilal. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920**, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mart 2007.
- Küçükerman, Önder. **Sanayi Ve Tasarım Yarışında Bir İmparatorluk İki Saray; Topkapı Ve Dolmabahçe**, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Kürkçüoğlu, A. Cihat. "Şanlıurfa Çarşıları Ve Elsanatları", **Kültür Ve Sanat Dergisi**, Sayı: 107, Kasım 1984.
- Kütükoğlu, Mübahat S. . **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976.
- McClellan, James E. . Harold Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Haydar Yalçın (çev.), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2008.
- Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C.3, 1970, C.5, 1971, C.8, 1972, C.10, 1972, C.11, 1973, İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Miharbi, İbrahim Ethem. "*Memleketimizin Tekstil Sanayii Tarihine Ait Bazı Hatıralarım*", **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:8, İstanbul: Ağustos 1947.
- Önsoy, Doç. Rifat . "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler Ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Yıl: 1983.
- Önsoy, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii Ve Sanayileşme Politikası**, 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

- Öz, Tahsin. **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.2, XVII-XVIII. Yüzyıl Kumaş Süslemesi, İstanbul: 1951.
- Öz, Tahsin. **Türk Kumaş Ve Kadifeleri**, C.1, İstanbul: 1946.
- Özbel, Kenan. **El Sanatları III**, “Eski Türk Kumaşları”, Ankara: 1945.
- Özbel, Kenan. **El Sanatları XIV** “Beledi Dokumaları”, Ankara: 1949.
- Özbel, Kenan. **El Sanatları XV** “Kasnak İşleri”, Ankara: 1949.
- Özgirgin, Ferit. Meliha Vartürk, “*I.Boya Kimyası*”, **Tekstil Boya Teknolojisi**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1948.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.
- Quataert, Donald. **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Baskı, İstanbul:2008.
- Roaf, Michael. “Mezopotamya ve Eski Yakındoğu”, **Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Sarç, Ömer Celal. **Tanzimat Ve Sanayiimiz**, (*Tanzimat’ın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Neşredilen Kitaptan Alınmış Ayrı Baskı*), Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Sevinç, Necdet. “Anadolu Türk Devletlerinde Ticari-İktisadi Faaliyetler Ve Osmanlı Sanayi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 9, Cilt.3, Yıl;2, Ekim 1980.
- Seyidoğlu, Prof. Dr. Halil, **Uluslararası İktisat “Teori, Politika ve Uygulama”**, 15. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2003.
- Stone, Norman. “Barış İçin Dış Müdahale Şart Mı?”, Azize Fatma Çakır (çev.), **Derin Tarih Dergisi**, Sayı:5, Ağustos 2012.
- Şimşek, Ahmet Seyfettin. “Tekstil Tarihi 6”, **Tekstil ve Teknik Dergisi**, Sayı: 46, Kasım 1988.
- Tanilli, Server. **Uygarlık Tarihi**, 11. Basım, İstanbul: Adam Yayınları, Nisan 2005.
- Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Tez, Zeki. **Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi**, 1. Basım, İstanbul: Doruk Yayımcılık, Mayıs 2009.

Tez, Zeki. “Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal Ve Yapay Boyarmaddeler”, **Türk Bilim Ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001), Türk Teknoloji Tarihi**, Aktaran; Emre Dölen, Mustafa Kaçar, İstanbul, 2003.

Tezcan, Hülya. **Atlaslar Atlası**, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Aralık 1993.

Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tuğlacı, Pars. **Dadyan Ailesi’nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**, İstanbul: Pars Yayın Ticaret, 1993.

Türk Ansiklopedisi, C.5, Ankara: Milli Eğitim Basımevi 1952, C.7: 1955, C. 26: 1977, C.30: 1981, C.31: 1982.

Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.

Türkiye’de Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucat Sanayii, Ankara: TOBB, 1958.

Ubucını, M. A. . **Türkiye 1850**, C.1, Cemal Karaağaçlı (çev.), 1. Baskı, Tercüman Gazetesi Yayınları.

Varbelle, Dominique. **Eski Mısır’da Yaşam**, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, Aralık 1992.

Wengraf, Dr. P. . “Harp Yıllarında Pigment Baskıcılık Ve Anglosakson Memleketlerinde İnkişafı”, **Türk Tekstil Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı:8, İstanbul: Ağustos 1947.

Yağcı, Gülçay. “İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde Saklanmakta Olan Kalkolitik Çağ’a Ait Bir Grup Mühür”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, **Tez**, İstanbul: 2010.

Yatman, Nurettin. **Türk Kumaşları**, Ankara: Maarif Matbaası, 1945.

Yeni Türk Ansiklopedisi, C.2, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1985.

Yıldırım, Leyla. Özlenen Erdem İsmail, “Avrupa Dekoratif Sanatlarındaki Chinoiserie Etkisinin Tekstil Baskıcılığındaki Yansımaları”, **Yedi: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3, Ocak 2010.

Yılmaz, Serap. “ XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden I”, **Belleten**, Cilt: LVI, Sayı: 215, Yıl: 1992.

Yılmaz, Serap. “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II”, **Bellefen** Cilt: LVI, Sayı:217, Yıl:1992.

Yılmaz, Serap. “Osmanlılar’da Serbest Ticaret Konusunda Bir Lâyıha”, **Tarih Ve Toplum Dergisi**, Sayı: 96, Yıl: 1991.

Yılmaz, Serap. “XVII. – XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:3, Yıl:1993.

Zischka, Anton. **Ak Altının Öyküsü: “ülkelerin pamukta dünya egemenliğı kurma savaşları”**, Tuğrul Madran (çev.), Adana: 1988.